

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مدخل

تورک خلقلىرى.

تورک دىگان سوز، بوکونده آسيانك تونگى ياقى يارطيسنده هم غربنده، ياوروپانك شرق قسمنده ترکلک ايتە، برتل ايله سويلەشە طورغان زور بر ملتەنك اسميدر. تورک خلقى بوکونده تورلى اداره آستنده تورلى روشچە (کوچمە هم او طورمە) معيشت ايتەلر. بولارنك ايک کوبسى زور روسيه حكومتى تصرفنده، بر قسمى فطاي حكومتى تصرفنده ترکلک ايتەلر؛ اوچنچى بر قسمى غرب طرفنده (ياوروپا و آسياده) ترکيه (عثمانلى) حكومتى نك ايتەلرى بولغان تورکلرنى تشكىل ايتەلر.

روسيه تصرفندهغى تورکلر: قزان خلقى، ميشار، باشقرد، نوغاي، فریم، قومق، قافقاز (آذربيجان) تورکلرى هم اورتا آسيادهغى سارت، اوزبك، قولجه، تارانچى خلقلىرى. بولار مدنى معيشت ايتەلر.

فرغز - قازاق، تورکمن، عموماً سبر تاتارلىرى ديب آنالا طورغان، آلتاي، تلهوت، شور، صاغاي، فاراغاس، آباقان، چولیم، قزىل، ياقوت تورکلرى. بولار کوچمە معيشت ايتەلر.

قطايدە غېلر: شىرقى توركستاندە غى كاشغر توركلرى ھىم شىرقى مغولستاندە غى اورىانخاى (سايان) توركلرى.

تىركىيە ھكىومىتىنى تىشكىل ايتكان توركلر اوزلرىنى عثمانلى دىب آتيلر ھىم ترك (۱) اسمى ايله گنەدە يوريلر. مدنى تركلك ايتلر. تورك خلقلىرىنىڭ ھىمەسىدە (دىپەرلك) اسلام دىنندەلر؛ تىك سىبىر يادە گى بەض قىبىلەلر اوزلرىنىڭ ايسكى عادتلرىنى مجوسى لىكلرىنى صاقلىلر و بەضلىرى صوك و قىلردە رسماً خرىستىيان دىنندە اعتبار ايتلر. تورك خلقلىرىنىڭ زور بىر ملت، زور بىر ھكىومت تىشكىل ايتوب، بىر بىرسى ايله فاتشوب، بىراوك ادبى تىل ايله يازوب بىرگە تركلك ايتولرىنە تىك كوبدن توگل (زور تورك ھكىومىتى (۲) موندان آلنى يوز يىللرغە ألگەرى بىدى)؛ اوشبونىڭ اوچوندە تورك خلقلىرى نىقدر كىوب و نىقدر طاراو، بىر بىرندىن بىراق تركلك ايتە طورغان بولسەلردە ھىمان بىراوك تىل ايله سويلەشەلر. قىطاي چىگندە تركلك ايتە طورغان توركلر بىحر سقىد يارلارندە غى توركلر ايله تىز آرادە طانشوب اوز آرا تىرجمانسز سويلەشە آلار.

تىك ايسكى زماندە ھىمان تورك بولاتوروب ھازىردە توركىچە سويلەشمەكان، تورك دىب يورتلمەكان بەض قوملر بار. آلار:

(۱) ياۋروپا علماسى عوموما تورك خلقلىرىنە اسم بولغان تورك اسمىنى «Тюркь» دىب، استانبول توركلرىنە اسم بولغان تورك - سوزىنى «Туркь» دىب، آىروب يازالر، بىزدە اوشبونى رعاىيە ايتوب عومومى اسمىنى «تورك» دىب، استانبوللرغە بولغاندە «ترك» ھىم «تىركىيە» دىب يازامز. بوايىكى «تورك» ھىم «ترك» سوزلىرىنىڭ اصلى ھىماندە بىر، شولوق «تورك» سوزىدىر. تىك ياڭلىشدىن صاقلانوب آبرلغان. (۲) بەنى چىنكىر خان توزوگان دولت.

(۱) يا بىك ايسكى زماندن بيرلى مركزدن (يعنى تورك مملكتىنىڭ اورتاسىدىن) بىك يراق و آيرم طورغانلار؛ باشقا تورك قوملار ايله قاتنىماغانلاردا بارا بارا تىللىرى تامام اوزگەرگان خىلقلار، (۲) يا كە اىكنچى بىرىات خىلقلار آراسىندا طوروب اوز تىللىرىنى، قومىللىرىنى اونوتقان خىلقلار، (۳) يا كە چىت خىلقلارغا كورشى بولوب طورولرى سىبىلى اوز تىللىرى تامام اوزگەرگان قوملاردا.

بىرنچىلىرى: فىن، چىرمىش، آر، واغول، قارل، اُسْت، بىرماك، موردا، زىرىان، لاپار، سامايسىد خىلقلاردا. بولار عمومأ فىن دىب آتالار.

اىكنچىلىرى: ايران خىلقلارنى قاتشوب ايرانىلاشقان، قىتايلارغا قاتشوب قىتايلانغان، هنددا هندىلاشقان خىلقلار. هم غرب طرفىنداغى اصلاۋيان قوملارنى قاتشوب اصلاۋيانلاشقان بلغارلار.

اوپنچىلىرى: قىتاى مملكتىنى ايله چىكدهش بولوب تىلدا نىدا تامام باشقا بىر يول آلمان مانغول خىلقلرى هم آلارنىڭ بىرىات، تونغوس، قالمق، استاك، چوقچا، كىلاك دىگان كىك قىبىللىرى، قىتاينىڭ هم ياپونلارنىڭ كورشىلىرى بولغان فورارىم آطهسى تانارلىرى، مانجورلار، هم فىنلار ايله كورشى طورغان چواشلار، غربىداغى اصلاۋيانلار آراسىندا طورغان ماجار (وېنگر) خىلقلارنىڭ عبارتدا بوخىلقلار، تارىخىدا بىرگە قىناپ بىر تورك خىلقى اولوب بىر سەلر دىب بو كوندە تىلدا، دىندا، مەبىشتە باشقا توركلاردا آيرم بولغانلرى اوچون تورك دىب آتالمىچە اوزلرىنىڭ اسملىرى ايله فىن، مانغول، مانجور، قورا، بلغار، ماجار (وېنگر) دىب آتالار.

I

بوروغى زمانده تورک خلقلىرى.

بوروغى توركارىنگ وطنلىرى - معيشتلىرى - دىنلىرى - عرف و عادىلىرى -
آلاردن قالغان اثرلر - هونلر - توكيولر - توركلر هم عربلر .

تورک خلقلىرىنىڭ معيشت ايتكان اورنلىرى : تورک
خلقى ، دىنانڭ ايك ايسكى خلقلىرىدىن اولوب ايك شهرتلىرىدىر .
توركلرنىڭ ايك اول دىياده تركلك ايتە باشلاغان اورنلىرى ، شمالى
آسيانىڭ آلتاي تاغلىرى و اصيىق كول تىرەلىرىدە گى بىرلردىر . زمانلرنىڭ
اوتوى ايله آلاز كوبيوب اوشبو اورنلردىن طارالدىلر . غرب
طرفىدىن بالىق و قارا دىڭىزلىرى ، شرق طرفىدە الوغ محيط هم آخوڭ
دىڭىزلىرى ، جنوب طرفىدىن قافقاز و ھىمالايا و ھىندو گوش طاوولىرى ،
مغولستان چوللىرى ، توركلرنىڭ بىك ايسكى زماندە طارالوب اوطورغان
جىرلىرىنىڭ چىكلرىدىر .

توركلردىن ايلگەرى اوشبو كىك بىر گە ھىچ كىمىڭ خواجهلىق
ايتدىگى معلوم نوكلىدىر . بو ملىكتىڭ بىر اوچىدىن ايكىچى اوچىدە
توركلر نىچە يىللردە غنە چغا آلتانلر . اول نھايەسىز ملىكتىڭ
غرب طرفىدە غى ساز لقلرىدە پىتربورغ ، ماسكاو دىگان كىك ،
شرفدە گى نھايەسىز صحرالر اور تاسىدە تومسكى ، اىر كونسكى ،
ۋلادىۋاستوك ، خاباروفسكى سىمى پالات ، دىگان كىك حسابسىز
كوب ، باي ، زور قالالرنىڭ توزولوى و بوشهرلر آراسىدە دىنالىر
اوزونلىغىدە تىمىر يول سىلسىلەلىرى قورولوى ، روس ، نىمىس ، فرانسوز ،

انگلیز، دیگان کبک، اول وقتلردە ئىلى بولماغان خلقلرنىڭ اول، قوشلر اوچوب اوچىنە يىنە آلى طورغان مملەكتىڭ بر اوچندان ايكنچى اوچىنە تىمر چىقلىر طارتوب، آوزغە آوز قويغان كىك سويلە شوب طورولرى بلکہ اول وقتدەغى توركلردن هيچ برسېنىڭدە خاطر يىنەدە، خىاليىنەدە، توشىنەدە كىلمە گاندر. اول زمانلردە تون شىكىللى قارانغى اورمانلر آراسندە وحشى حيوانلرغىنە، آچق اورنلردە نھايەتتە سز صحرالردە، بولونلردە صوبويلرندە، تورك خلقلرىنىڭ كىبەنلر توسلى بولغان تىرمە (كىزاوى) لرى گنە كور يىنەلر ايدى. غربدە دىيىر، دون، ايدل بويلرندە؛ شرفدە تىانشان طاولرى، بايقال كولى، اورخون، أمور يلغەلرى تىرەلرندە كىك بولونلقلرنىڭ اوزون اوسكان اولەنلرى آراسندە بىزنىڭ بابالرىمىز اولغان تورك خلقلرىنىڭ حيوانلرى غىنە يوريلر ايدى.

ايسكى زماندە تورك جمعيتلىرى: (۱) توركلر، ايك اولگى عصرلردن بىرلى اوك باشقە قوملر كىك تورلى آنا بالالرى بولوب تورلى قىبەلرگە بولنمەدىلر. توركلردە باشقە خلقلر كىك تورلى عشىرتلرگە، قىبەلە صمان جمعيتلرگە بولنوب تورلى اسملر آلورلر ايدى؛ لکن بو اسملر آلاردە، باشقە قوملردە اولغان كىك بىر آتازىڭ بالالارندن ياصالغان قىبەلرنى كورسەتمەدىلر. توركلردە گى تورلى جمعيتلر، تورلى وقتلردە، تورلى اسملرايىلە اوشبو بوللر ايلە آتالوب كىلدىلر: (۱) بربر تورە، خان، فاآن كىك رىيسلر،

(۱) بو باب حقتە، موسيو Лень кагенъ كىتابىنىڭ ۹-۱۰ بىتلرندە:

نجىب عاصم نىك تارىخندە ۳۷-۴۳ صحىفەلرندە گى مقاله لرنندن هم В. Д. Смирнов نىڭ «Исторія Турецкой литературы» ديگان كىتابىدە غى سوزلرندن فائىدە لاندق.

قوماندانلر قولى آستینه جیولغان جمعیتلر، شول رئیس لر نك اسمی ایله آت آلالر. بورونغی و بو کونده گی تورکلردن، اوغوز، ماغول، جوجی، چغتای، اوزبک، سلجوق، عثمانلی، نوغای دیگانلری فقط اوزلرینک الکده گی رئیس لر ی اسمی ایله آتالغانلر. (۲) یا که تورکلر اوزلرینک جیولوب اوطورغان اورنلری، یرلری، صولری ایله آتالالر. مثلاً ایسکی ویا کی تورکلردن قیچاق، بلغار، کاشغر، قریم، آلتای، قزیل، سایان، قاراغاج، توبل، نهایت سبر دیگان کبک اسملر باریسی ده صوو یر اسملر یدر.

قیچاق بز نك ایسکی تله بو شلق صحرا دیگان سوز. دون صحرا لر نده هم خزر دیکزینک شرق طرفنده غی صحرا لر ده بوشلقلرده تر کلک ایتکان تورکلر هر وقت قیچاق دیب آتالغانلر (۱). اولوغ صو بوینده تورغان تورکلر بلغار دیب، ایدل قاما بلغارلری، دونای بلغارلری، قوبان بلغارلری دیب آتالغانلر، (۲) فریمده غیلر فریم دیب آتالغانلر (۳) یا که بعض قوملر اوزلرینک معیشتلرینک روشلرینه، اوزلرینک حاللرینه قاراب اسم آتالغانلر. مثلاً ایسکی تورکلرده بر یرگه او یوشوب شهرلر قوروب تر کلک ایتکان تورکلر او یغورلر دیب آتالغانلر. اگر تورلی جمعیتلر آراسندن بربر سبب ایله قاچوب کیتکان، هیسچ خانغه، قا آنغه بوی صونمی یورگان قبیله لر قاچاق = قازاق - فرگیز دیب آتالغانلر. تورک جمعیتلرینه ایلکگیدن فوتلیرک بر قوماندان قا آن ظهور ایتسه، آلا ر الکیگی

(۱) تورکستانده عمودریا هم ایلی بلغه لری آراسنده غی اورنلرنی قطایلر هیونخ نو، ایرانلر توران دیلر ایدی. بو اورنک غربنده گی بوشلق قیچاق دیب غربنده گی بوشلق قوبی غوبی دیب آتالورلر ایدی. هر ایکیسی بوشلق معناسنده.
(۲) بو سوز ن. ف. کاتائف نقی در.

اسمى طاشلاب يا كا قوماندان اسمى ايله آنالغانلر؛ مثلاً بر قوم
 باشده جوجى ديب سوگندان ينه اوز بك ديب آنالغانلر. ايكنچى
 برلرې باشده سلجوق ديب سوگندن عثمانلى ديب آنالالر، يا كه
 طورغان اورنلر ينىڭ معيشتلر ينىڭ اوز گه روى ايله اويغورلر
 قازاق، قازاقلر اويغور، قىچاقلر بلغار، بلغارلر قىچاقلر آنالالر.
 اوشبو حاللر اوچراغان وقتده چيت خلقلرغە، فلان تورك
 قىيلهسى بار ايدى اول منقرض اولدى بتدى، ديگان كبك كور ينه،
 حالبوكه جمعيتلر اسملر ينىڭ گنه آلماشدرغان بولالر. اوشبونىڭ
 اوچونده توركلر تارىخده تورلى قىيله لرگە بولنوب هر قىيله اوز
 باشينه تفتيش ايتلمى بلكه جمهسى بر يولى هر بر «تورك» اسمى
 آستنده ذكر ايتلر.

بورونغى توركلرنىڭ معيشتلرى: تورك خلقلىرى
 تارىخنىڭ بلمه گان وقتلرنىڭ بيرلى اوك معيشتده ايكنچى باصقىچ
 بولغان (۱) كوچمه - بدوى تركلك ايتوب كىلگانلر. حتى خارجى
 سيبىلر نصر ينه كرمه گان تورك قىيله لرى بو كونده عىن شول
 معيشتنى ايتلر. بو كونده قازاقلرنىڭ، فالماقلرنىڭ تركلكلرى موندان ۴-۵
 مك يىل ايلگەرگى تورك خلقلر ينىڭ معيشتلر ينى كورسه ته (۲). بىك

(۱) معيشت اوچ باصقىچ ايتوب اعتبار ايتله: برنجى وحشى تركلك،
 ايكنچى بدوى، اوچنچى مدنى تركلك.

(۲) قىطاي مؤرخلىرى ميلاد عيسى دن، ۲۴ عصرلر مقدم تورك خلقلر ينىڭ
 كوچمه خالده معيشت ايتكانلر ينى بازالر.

طبيعى، تورک خلقلىرى خارجى سىبىلرگە اوچراماغاندە (۱) موندان
صوڭ دخى نىچە عصرلر ھېمىشە شول مېشىتلرندە دوام اينەرلر ايدى.
چونكە توركلرنىڭ او طورغان يرلرى شوندى؛ اول ير توركلرنى
شول كوچمە مېشىتدن يو غارىغە مدنى تر كلك گە چغارغە، شەرلر
آوللر قصبەلر بنا، ايتوب علم و معارف و مدنيتدە ترفى
اينەرگە ايرك بېرمەگان.

خقللرنى يرلرى تريبە اينە: ياۋروپا خقللرنى اوزلرينىڭ
يرلرى دېڭىزلىرى، يلغەلرى، سودا اينەرگە تورلى خقللر ايلە فاتشوب،
تورلى مېشىتنى طانوب، مدنيتدە علمدە معارفدە ترفى اينەرگە كوچلەدى.
يرلرينىڭ طارلىغى ياۋروپالىلرغە بدوى تر كلك اينەرگە ايرك
بېرمەدى. بارغان صاين خقلنىڭ كۈبە يوب مېشىت او چون اول كچكنە
يرلرگە چەچلىگان ايگنلرنىڭ يتشمەوى، اول خقللرغە مېشىتدە دخى
نېندى او كغابلى يوللر بولسە شولارنى ازلەرگە مجبور ايتدى. شونلقدان
اول يرنىڭ خلقيدە، مېشىتدە، علمدە ترفى ايتدى. اول زمانلردە بىك
مدنى صانالغان ايران و قىطاي مملكتلىرى ينە عين يرلرينىڭ ھم دنيا لرينىڭ
تريبەسى آرقاسىندە مدنى بولغانلر. توركلرنىڭ اورنلرى يرلرى محبطلرى
بتونلەى باشقە: آلارنىڭ يرلرندە بر چىكسز قورىلق دېڭىزى. شرفدە
محبط دېڭىزدن غوبدە قاربات طاغلىرى، بالطىق وقارا دېڭىزلرينە قدر

(۱) خارجى سىبىلر دىب بو اورندە مدنى قوملرنىڭ بدوى قوملرنى اول
مېشىتدن چغارورغە كوچلەولرى، مدنيت و عمران اشلر بىنىڭ، مثلا شەرلر، تىمر
بوللرنىڭ بدويت عالمينە طارالولرى نە ايتىلەدر. مثلا روسلر سىبىريا گە تىمر
بول صالدىلر، شەرلر بنا، ايتدىلر، ايندى سىبىردە گى بدوى خانلارنى مدنيتكە
چغارغە اوندىلر. قازاقلرنى آللرغە او طورتوب مدنى اينەرگە ئىلىلر، بولار
ھمەسى خارجى سىبىلر بولور.

تېك كىشىسىز بوز دېكزلرىنە آغاتورغان يىلغىلار ھەم كۆب بولماغان داخلى كۆللردىن باشقە ھېچ بىر تىلى يول يوق. سودا، تىجارىت، مەدنىيەت، ەلم-يولسىز يورمىلار.

آلار بىر مەرتىبە كۆچمە مەبىشت باشلادىلار، اول آلار غەجىندى. مەملىكەت كۆك شىكىللى كېك، ھىوانلىرى آلار غە ايت، قىز، سوت، قايماق، ماى بېرەلەر. آياقلى ھىوانلار آلارنىڭ بارلىق مەملىكىتى؛ آلار غە ھىوانلارنىڭ كىفى اوچون اورنىدان اورنغە كۆچوب يورورگە كېرەك بولغان؛ جاى كۆنى قارنىڭ كۆب بولوب ياتقان اورنلرىنە يەنى اولەننىڭ يىخى اورنلرىنە شىمالغە تابا كۆچەرگە كېرەك بولسە، قىش كۆنى قار بولمى يا آز بولا ھەم ھىوانلار غە تېپىن (۱) اوچون اوڭايلى اورنلار غە كۆچەرگە طوغرى كېلە. جاى كۆنى اورال طاولرىندە تىركلىك ايتىكان توركلەر، قىش كۆنى سىر درىا بويلىرىندە بولورلر ايدى (۲). اوبى، ايرتاش بويلىرىندە غىلەر، قىش كۆنى تىيانشان طاولرى تارىم يىلغىلرى ياغىنە كېتەرلر ايدى (۳). شولاي ايتوب اول شەرلر بنا ايتوب مەبىشت ايتەرگە اوڭايلىق طاابا آلمادىلەر. توركلرنىڭ بعض قا آنلرى توركلرنى مەدىنى تىركلىك گە كرتور اوچون سەى ايتوب قاراسەلردە بولمادى.

توركلر آراسىندە تورلى وقتلردە تورك تىلى اوچون تورلى يازولر چىقدى. تورلى قا آنلر وقتىندە تورلى ادبى ەلمى اشلرگە شروع ايتوب

(۱) تېپىن دېب توركلر ھىوانلارنىڭ قىش كۆنىدە، يۇنا قارنى تىيوب اولەن آشى طورغان اورنلرىن ھەم ھىوانلارنىڭ تىيوب آشاولرن آتېلەر.

(۲) مستفاد الاخبار ص ۱۵۱ و ۱۵۷. جلد ۱ نچى (۱۸۹۷) نچى بىلغى

باصەسى قارالسون.

(۳) تىيانشان آزىيادە مشھىر طاو، تارىم توركىستاندە مشھور يىلغە.

قاراۋدە بولدى، لىكىن ھەممە سىدە وجود عالمىدە اوزاق دوام ايتىمەدى. فقط قالن طاش ديوارلر واسطەسى ايله گنە صافلانا طور غان مدنيت و علم ائرلرى، تور كلرنك كىز تىر مەلرى اچىندە تىز وفت اچىندە يوغالا بتەلر ايدى.

تور كلرنى كوچمە مەبىشتكە چىلى طور غان يرلر ينىك دخى بر خاصىتى آنك بعض اورنلر ينىك غنە ايگن او چون او كغايلى اولوب، خلقنىك جيولو و ينە ايك موافق بولغان اورنلر ينىك ايگن ايگەرگە او كاپسىز محصولسىز بولو ويدر. مدنى تر كلك ايتەرگە موافق اورن طابقان تور كلر بيك راحتلە نوب تارانچى اولورلر ايدى (۱) آشلق چاچارلردە سودا غە تجارتكە كرشورلر ايدى. اوشبونك او چوندە ايگن او چون، سودا او چون او كغايلى بولغان اورال ايدل طرفلرندە تر كلك ايتكان بلغار تور كلرى، تىانشان طاولرى، حاضرگى كاشغر تىرەلرندە گى تر كلك ايتكان اويغور تور كلرى بيك ايرتە مدنى تر كلك گە باشلاديلر. نىچكەدە علمگە، معارفگە، مدنيتگە زور استعدادنى مالك بولغان تور كلرنك كوچمە تر كلكدە طور ولرى اوز اخبارلرى ايله توگل ايدى (۲)، بلكە يرلرى، دنبالرى، محيطلرى مجبور ايتكاندن ايدى (۳).

تور كلر هر نىقدر كوچمە بولسەلردە آلارنىك اول كوچمە لكلىرى اچىندە مدنيتنىك هر نرسەسى دىەرلك بار ايدى. آلا رجمە سندن منە اوشبو نرسەلر اولورلر: مىلى ادبيات، مدنى قوملردە بولمى طور غان حكمت و فضيلتلرنى شامل بولغان خلق ادبياتى، مىلى و فقط اوز تللر ينىك خاصىتلر ينە قاراب توزولگان حرفلر، ألفبا، يازو، مليت - وطنغە محبت - دنبا دە طور ورغە اوستالق، تدبير.

(۱) تارانچى، ايگىچى ديگان سوز. (۲) و (۳) لئون فاون ص ۱۲.

خلاصه: تورک‌لر، کوچمه قوملر صورتنده مدنی ترکک اینکانلر. بورونغی تورکلرنک طبیعت و اخلاقلری: طبیعت و اخلاقلری ایله تورکلر انسانیت تاریخنده ایك مهم اورنی آغانلر. تورکلر فوق العاده بهادر، طازا بدنلی، هر اشکه استعدادلی، کوکللری کونهرنکی، آدملرگه اوستون اولوغه آرتق درجده حریص خلقلر ایدی. آلارنک تاریخنده ایك زور شهرتلری صوغش اشلرنده کورسه تکان بهادرلقلرنده در. تورکلرنک ترکک اینکان وطنلری، کیک بولونقلر، صحرالر هم اول یرلرده گی معیشتنک تربیه سی، قمزی، مایی، شورپاسی، آلارنی شوندی بهادر ایتوب، آلداوغه، حبله و مکرگه قطعاً احتیاجسز، آدملرگه اوستون اولورغه حریص ایتوب اوسدردی.

اول زمان شوندی صوغش زمانی ایدی، اول زمانده صوغش مودا ایدی؛ تورکلرده، شول زمانده مودا بولغان اشد آغه چغارغه طرشقانلر هم آغه چقغانلر. تورکلرنک صوغشقه محبتلری بیک قوتلی ایدی: آلار اوزلرینک اولکلرینک قبرلرینه، شول اولگان کشی عمرنده نیچه کشی اوترگان شول قدر طاش فویارلر، یا که طاشقه آنک صوغشلرده کورسه تکان همترلرینی یازارلر ایدی. صوغش اشلرنده یاردم ایتدگی او چون تیمرنی حرمت ایتارلر ایدی، صوغش اورنندن فایقانی آصارلر، آوروب اولمکنی مکروه کورلر ایدی. ساسانغ چه چهن (۱) دیگان بورونغی

(۱) ساسانغ چه چهن، ۱۶۶۲ ده تورکلر و ماغوللرنک تاریخنه عائد بیک مهم اثر یازغان مؤرخدر. ساسانغ چه چهن ننگ اثری ۱۸۲۹ نچی بل پیتربورغده. ШМИДТЪ طرفندن ترجمه ایتلوب ناصلدی.

تورک مؤرخى تورکلرنک اوشبو مقاللرینی حکایه ایته: «کشی اویده طووار صوغش اورننده جان بیروور».

تورکلر صوغش اورننده بیک مهر بانسز، صلح وقتنده فوق العاده یومشاق و آچق یوزلی ایدیلر. بر عرب شاعری موندی طبیعتنی اوشبو شعر ایله کورسهته:

..... قوم اذا فوبلوا کانوا ملائکة . وان هم فونلوا کانوا عفارینا (۱)
 بورونغی تورکلرنک طبیعت و اخلاقلری حقنده جاحظ اسمنده
 عرب محرری اوشبو سوزلرینی ایته: «تورکلر اوچون آت
 اوستلرنده دشمان عسکرلرینی احاطه اینو، کاتب اوچون کاغدلر
 آفتار مق کبی؛ دشماننی تیز وقت تارمار ایتوب طاشلاو، جون
 توب طاشلاو فییلندندر. عالی همتلی اولدقلری اوچون، بولار
 صوغشده هیچ فرصت کونمه سار، حبله ایتمک آلدماق خاطرلرینه ده
 کیلمه س. بر یوزنده صوغشلردن هیچ ضرر ایتمی طورغان خلق
 فقط تورک خلقلریدر. تورکلر تملق، نفاق، غیبت، ریا، حا کملرگه
 جاسوسلق ایتمک، نمامت، یالغان سویله و کبی یامان خلقلرینی
 بلمه س (۲) .»

(۱) یعنی بونورکلر شوندی خلق، آللارنده طور ساگ آلا فرشته
 کبک (یعنی خلق و طبیعت جهتندن): اگر صوغش اشینه کرشسه لر آلا
 عفرینلر کبک. بیتنگ باشی:

وفتیة من کماة الترك ما ترکت * للرعء کباتهم صوتا ولا صینا
 یعنی بهادر تورک بکتلرینگ صوغشلرده کورستکان غیرتلی هجو ملری
 وقتنده چقغان طاوشلر آلدند، کوک کوکراگان طاوشلر ایشتمولی .

(۲) تورکلرده گی بوخال آلا رینگ بهادر و هر أشنی اوز باشلرینه
 اشلی آغانلردن کیلگان. بالغانچیلق، غیبت، نمامت، عاجز خلقلر آراسنده
 معروف بولا .

توركلرنىڭ دىن، عرف و قانو نلىرى: توركلرنىڭ اوزلرىنە آيرىم بىك سادە دىنلىرى وار ايدى؛ آلاىر بىرنىڭ كوكىڭ يعنى بتون عالمنىڭ آدملىرىگە ايك شفقلى تىكرى اولووينا ايمان ايدىرلر ايدى. طوپراق، صو، اوت، آغاچ، تىمر كىبى نرسەلرگە حرمت ايدىرلر، دنيا اشلرنده، بىگرەك اوزلرىنىڭ ياراتا طورغان صوغشلىرنده ياردى اولدقندن تىمرنى هر نرسەدن آرتق حرمت و تعظيم ايدىرلر، اسملىرىنە هم آنى فوشوب آتارلر ايدى (۱).

وفات ايتكانلرگە قىربانلر چالورلر، و آرتق درجەدە قايقورلر و قىرىنە طاشلر قویارلر، بىوگرەك آدملىرنىڭ طاشلىرىنە آنىڭ ترك وقتىدەغى بىخشىلقلرن يازار ايدىلر.

توركلردە صوغش ايتىمك اوزى بر ألوغ بىگىنىك صانالدىقندن اول صوغش قومىت و مىلىتىدن دفاع ايدو (يعنى اوز مىلىتى ياقلاو و حمايه ايدو) كىبى مقصودلر ايله چىكلەنمەگان ايدى. اوشبو سببىدن آلاىر اوزلرىنىڭ كورشىلىرى قىطاي و ايرانلرغە هر وقت اجرتلى عىسكر (يعنى آقىچە ايله ياللانغان عىسكر) اولوب كىرلر، و اوزلرىنىڭ قوم و مىللىرىنە قىطاي و ايرانلر باغىندن صوغشورلر ايدى. توركلردە دىن و مذهب تعصبى تاثيرلىرى اولمادىقندن آلاىر اوزلىرى آراسىندە بر برسېنە يا كە باشقە قوملرگە قارشو هېچ بر روحانى عداوت صاقلامادىلر.

(۱) بىزنىڭ خلىقەغى تىمرخان، تىمرباى، تىمرجان كىبى اسملىر

بورونىغى عقىدەنىڭ جىلىدىر.

تورکلرنىڭ عمومى اچىندە بىك سادە اولغان قانۇنلرى وار ايدى. بو قانۇنغە اطاعت ايتۇدە پادشاھ ايلە كىنوچى بر درجەدە طوتلور ايدى. مثلاً فساد ايتىكان، قانۇنغە قارشىقان، خىانت ايتىكان، ايرلى خاتونغە قول تىگىزگان كشىلر اعدام ايدلور (اولترلور)؛ برەوينى جراحىلەگان آدملىرگە بونىڭ مىلى ايدلور؛ اوغرىلاغانلرغە اون مىلىنى و برورلر؛ قىز بر يىگىتنى اوزىنە نىڭ كورب وارور ايسە، آنا آناسى قايتارا آلماز ايدى.

تورکلرنىڭ ھر بر كىچىكە كىچىكە جيونلرى اچىندە آفا دىب يورتلە طورغان بر اولوغلىرى اولور ايدى. ياش قارت چىملەسى اوشبو آفاغە اطاعت ايتو، آنىڭ سوزىدىن چىقماو لازم ايدى. اگر قانۇنلرغە رعايە ايتۇدە بر برسى قىصور ايتسە، جىزاسى اوشبو آفا و جمعيت قولىندە ايدى. توركلردە نسل فرابىتىدىن باشقىنە قان قىرداشلىقى اولور ايدى. ايكى تورك، آرالارنىدە ھىچ بر نسل فرابىتى بولمادىقى، ايكىسى ايكى تورلى اويماق (۱) قە، ايكى اولوس (۲) گە مىنسوب اولدىقلىرى حالدە بر برسى ايلە آندايتشوب قىرداش اولورلر ايدى. آند ايتشوبو روشچە بولور ايدى: قىرداش اولاقاق ايكى كشى قوللردىن آزغىنە قان چىقاروب سوتكە ياقىزغە تامزورلر ايدىدە، شاھىدلر حىضورىندە، ايكىسى شول سوت ياقىزنى اور تاقلاشوب اچەرلر ايدى. توركلر مۇنى آند اىچىمك دىب، شوندى روشچە قىرداش بولونى «قان يالاشوب قىرداش بولو» دىب آتارلر ايدى. مۇندى قىرداشلىك توركلر اوچون

(۱) اويماق دىب توركلردە بر خلق جيونى، جمعيت، قىيلەگە ايتلە.

(۲) اولوس - خانلىق، مىلىكىتىگە، بر قىسمى مەناسىندە، اولەش دىگان سوز.

نسل فرابتندنده مهم اورن طوتار ایدی. ایکی فرنداش ایکی قبیله گه خان بولسه لر عمر بوی فرنداشلکنی صافلارغه، دشمانلاشما سقه تیوش ایدیلر. یا که خان بولماسه لر ایکی او یماقنک صلاحی او چون ایکی یاقدان نیچکده طرشورغه تیوش ایدیلر. قان فرنداش باری بر نسل فرنداش اورننده طوزوب، نسل فرنداشینه بولا طورغان هر حکم قان فرنداشلرینه ده یوری ایدی.

تورکلرده وارث بولو حاضرگی زمانده غیغه تمام باشقه روشچه بولغان: آنا اوزینک مالینک ایک کوبن بالالاری آراسندن یا ایک کوچلی، فوتلی سینه (۱) بیرگان، بو وقتده ضعیفلر آز اولوش آغانلر. یا که آنا اوزینک مالن بالالارندن ایک کچو گینه بیرگان بوتهلری واق تویهک ایله گنه قالا طورغان بولغانلر.

تورکلرده اوشبو صوکنی وراثت سبیلی زور واقعه لر بولغالاغان: کوب وقتده میراندن اولوشسز قالغان اوغلر، اوزلرینک یرلرین طاشلاب، اسملرین یوغالتوب چیتکه کینه وایکنچی او یماق یا اولوشده بربر معتبر کشی گه باروب اوغل بولوب یازلا هم «آنسز» دیب آتالا طورغان بولغانلر. بر بر خان یا که قاآنغه اوغل بولغان «آنسز» لر، کوب وقتده خاننک عسکری ایله مملکتلر فتح ایتوب زور قاماندیر بولالرده، اوزینک فردش روغلرینی باروب فولینه آلا طورغان بولغانلر. تورکلرده ایک زور خانلر «آنسز لر» در. (۲)

(۱) تورکلرده قوت اقتدار دیگان سوز، بتون سعادت، بخت دیگان معنایی آکلانا.

(۲) تورکلرده گی سلجوق، بابر، آلب تکین کبی زور حکمدارلر باشد. آنسز بولغانلر. چنگز، تیمرلنک، ارطغرل کبیلر باشد. کچوک ایبرلر و پادشاهلر حضورنده خادم لر گنه ایدیلر. (لئون قاهون ص ۱۴ - ۱۶ ده، نجیب عاصم ص ۶۲ - ۶۳ ده).

بورونغى توركلرنىڭ كورشى قوملىرى ايله مناسبتلىرى:
 بورونغى توركلرنىڭ يىخشى و يامان مناسبتلىرىنىڭ ايك كوپسى
 آلارنىڭ ايك ياقىن كورشىلىرى بولغان قىتايلر ايله، مونىڭ صوگنده
 ايران حكومتى ايله، اوچنچى درجەدە غرب طرفندەغى كورشىلىرى
 بولغان ياۋروپا خلىقلىرى، روما ايمپىراتورلىقلىرى ايله اولدى.
 توركلرنىڭ قىتايلر ايله مناسبتلىرى بىك ايسكىدر. بولاردىن
 تارىخدە مىلاد عىسى دن ۲۳ عصر مقدم بولغان واقعه لر معلومدر.
 بولارنىڭ ايك كوپ مناسبتلىرى صوغش دن عبارت اولور ايدى.
 توركلر كوپ وقت قىتايلرغە بآردىلر، مملكتلىرىنى آلدىلر،
 قىتايلرغە خانلىق ايتدىلر. كوپ وقت قىتاى ايمپىراتورلىرى تورك
 قاآنلىرىنە قدا قداغىلىق مناسبتى عرض ايدوب صلح صورارغە يا كه
 تورك قاآنلىرى نفوذندە قالەرغە مجبور اولورلر ايدى. لىكن
 مونىڭ ايله برابر توركلر قىتاى خلىقلىرىنى اوزلىرىنە قرداش دىب
 بلورلر وچىت قوملردن قىتايلرغە قول اوزاتدراسلر ايدى.
 بورونغى توركلرنىڭ صوغش اورنلرندە دشمانلىرىنە كورسەتكەن
 سلطەلىرى بىك مشهوردر. قىتاى و ايرانلر آراسندە توركلر حقندە
 بىك قورقنچلى حكايەلر سويلەنور ايدى. آلار اوچون توركلرگە
 صوغش ايتىمك عادتدە اولم جزاسىنە حكم ايتىمك ايله برابر ايدى.
 قىتايلر و ايرانلر توركلرگە مقابله ايتەرگە نىندى چاره لرغە
 يابشسەلردە فائىدە ايتىمى ايدى. هم قىتاى هم ايران خلىقلىرى اوزلىرىنىڭ
 توركلر ياغندەغى چىكلرىنە طاش و كىرپىچلردن بىك زور سدلر،
 قويمالر بنا ايتوب قارارلر ايدى. فائىدەسى اولماز ايدى.

تور ککر اوشبو بنالر تمام اولغاچده جیمروور اولدیلر (۱).
تور ککر گه فطایلر، تور ککر آراسنده بربر ترتیبسزک، فا آنسزلق
وقتله نده غنه غلبه ایتدیلر. فا آن بولماغان وقتله رده شرقده گی
تور ککر فطای نفوذنده، جنوبده گیلر ایران نفوذنده فالورلر ایدی.

بورونغی تور ککر نیک ادبیاتی و یازولری: تورک
خلقلرینک عرب مدنیته تأثیری آستینه کرولرندن الگه ریگی ادبیاتندن
بو کونده خلق اچنده، کتا بلرده بیک آز اثرلر فالغان. تورلی تورک
خلقلری آراسنده گی تورلی فالیده یازلوب، سویله نوب کیلگان
بعض حکایه لر، افسانه (Легенда) لر بار ایدی. آلا ر، مثلا ماغوللرده
بوددی لق، مسلمانلرده اسلام تأثیری آستنده، بیک نق اوز گه رگانلر (۲).

(۱) فطایلرنگ «چین شهوانغی» اسمنده، امپیراتورلی، میلادعیسی (ع م)
دن ۲۱۴ بیل الک فطای مملکتینگ تور ککر باقی حدودینه نو ککر گه
قارشو بر سد (قویما) بنا ایدب تمام ایدی.
اوشبو سدنی بنا ایتکانده دورت میلیون قدر فطای عسکری خدمت
ایدب ۴۰۰،۰۰۰ قدر آدم تلف اولدی. اشله گان وقتده تور ککر گه قارشو
۵۰۰،۰۰۰ قدر عسکر صاقلاب طوردی. بو بنا پیکین ننگ شرقنده پیچیلی
بوغازندن باشلانوب غرب طرفنده «شهنسی» ولایتلرینه قدر صوزلدی.
بوی اوج مک بیش بوز چاقرم مقدارنده اولدی. کوب اورنی کبر پچدن
طاشدن اشله ندی. واوستنده هر بدن آلتی آنلی عسکر بوررلک درجه ده
کیک ایدلدی.

تور ککر بوسد (قویما) ننگ بناسندن اوج بیل اوندکی صوگ (۲۱۰)
قبل المیلاد) وانوب چقدیلر و فطایلرغه هجوم ایتدیلر.
اوشبو سدنگ اوشبو کون ینه بناسی واردر.
ایرانلر ینه بلخ ایله سمرقند آراسنده هم فاققاز طاغلری آراسنده بیک
زور سد (قویما) لر بنا ایتدیلر (باشلاب اوردشیر بن بابک بنا ایتمش
ایدی) لکن فائده سی تیمادی.

(۲) ایگ ایسکی حکایه لردن برسی لهون قاون ص ۱۸-۱۹، نور
تاریخی ص ۹۹-۱۰۲ لرده درج ایتلگانلر.

اوزلرينىڭ بورونىڭى خاھىتلىرىنى، يازولرىنى، تىلدەگى ھەر بىر
 خىسسىيەتلىرىنى تىمام ساھاب كىلىگان ايڭ بورونىڭى ئىرلىرى، ايسكى
 توركلر طرفىدىن تاشلىرىغا يازلوب قالغان ئىرلىرىگە در.
 بولار يا بىر زور قاآن و قاماندىرلىرى شىرىنى، آلارنىڭ
 فضىلىتلىرىنى ساناب يازلغان ھىكللىرى (پامىنىكلرى) دن، يا كە قىر تاشلىرىدىن
 عبارت اولالىرى. موندى ئىرلىرى بولمىدى تور كىستاندە ھەر وقت
 طالبوب طوراللىرى. موندى ئىرلىرىنىڭ ايكى مەھلىرى سىبىر يادە يىنىسەي
 بولمىدى ھەم ۱۸۸۹ نچى يىل بايقال كولى جنوبىدە اور خون يىلغەسى
 بولمىدى تابلغان ھىكللىرى (۱). اور خون ھىكللىرى ۸ نچى عصر
 مىلادى باشىدە بولغان تورك حكومتىنىڭ قاآنلىرى شىرىنى قوبلغانلىرى.
 بو ھىكللىرىدە شون زاماندىغى توركى قوملىرىنىڭ اجتماعى حاللىرى ھەم
 قاآنلىرىنىڭ تورك مىللىتىگە ايتىكان خىدمىتلىرى يازلغان. بو ھىكللىرىنىڭ ھەر بىرىدە
 توركلرنىڭ اوز تىللىرى اوچون اوزلىرى تىلىف ايتىكان يازولرى
 ايلە يازلغانلىرى. توركلرنىڭ اول يازولرىنى قىلىدە ھەم غرب طرفىدە
 روما ايمپىراتورلىقىدە او قوبىلىرى بولغانلىرى. تورك قاآنلىرى، شىرىنى
 روما ايمپىراتورلىقىدە بو يازولرى ايلە خىت يازا طورغان بولغان؛ قاآننىڭ
 ۵۶۹ نچى مىلاددە يازغان بىر مکتوبى مەلومدىر. مىلادى ۹-۱۰ عصرلردىن
 سوڭ يازلغان ايسكى تورك ئىرلىرى كوبدىر.

(۱) اوشبو ھىكللىرىنى رادلوف، طومسون، يادىرىنىسەف، مىليورانسكى
 اسمندەگى عالملىرى نىقىش ايتوب ھىكللىرىنىڭ رىسمللىرى، تورلى شىرلىرى
 ايلە نىچە نىچە جىلدلىرى ايلە كىتابلىرى يازدىلىرى. رادلوف، طومسون، يادىرىنىسەف لىرىنىڭ
 ئىرلىرى آيرىم كىتابلىرى بولوب چىققانلىرى. مىليورانسكىنىڭ «Памятникъ въ
 «Зап. Вос Отд. честь кюль Тегина» يازغان ئىرى
 Импер. Рус. Археолог. общества» مجموعەسىنىڭ ۱۸۹۹ نچى يىلى
 ۱۲ نچى جىلدىنىڭ ۳ نچى جىزى بولوب نىشرا ايتىلگان. ۱۴۴ صحىفەلىك.

تورک قاآنلىرى: توركلر، اوزلىرى آراسىدىن ظهور ايتوب دولتلىرى توزوگان قهرمانلىرىنى ھىم آنىڭ خىلقلىرىنى «قاآن» دىيىپ اسم بىرورلىرى ايدى. توركلردە قاآنلىقنىڭ تىشكىلى بىك تىبىئىي ايدى. بىر كىچوك بى اوزىنىڭ قولى آستىدىكى اولوسىكە اىككىچى اوچىنچى بىر كىچوك اويمانلىرىنى قوشادە اقتدارى شوكتى آرتقان ھىابىن دىخى نىچە جىمىتلىرىنى قوشوب زور بىر قاآنلىق ياسى. توركلردە موندى زور قاآنلىق تورلى عصرلردە تورلى اسملىرى آستىدىكى كىچوك بىر قاآنلىق تىشكىلى ايتىدى. كىچىك خىلقلىرىنىڭ قاآنلىقلىرىدە اوزلىرىنىڭ جىمىتلىرى اىلە متناسب اولغان؛ بىر مەلىكىتنىڭ اوزاق وقت دوام ايتوى بىك آز وقت طوغرى كىلگان. قاآنلىق بىر آنانىڭ بالالىرى قولىدە اوزاق وقت دوام ايتە آلماس ايدى. آتادىن بالاغە قىلوب دوام ايتىكان قاآنلىق توركلردە بىك آز وقتلىرىغە اوچرادى. بىر قاآنلىق تورلى كىشىلىرى قولىدە دوام ايتىكاندە مدنى بولغان توركلردە قاآنلىق، ھىمىشە شەھىر بىر اسملىرى اىلە دوام ايتىلەر؛ اما كىچىك خىلقلىرىدە قاآنلىق، تىختىكە او طورغان كىشىلىرىنىڭ اسملىرى يا كە آلارنىڭ منسوب بولغان جىمىتلىرىنىڭ اسملىرى اىلە ھىمان آلماشوب طورور ايدى. تورك قاآنلىرىدىن معلوم اولغانلىرىنىڭ اىك اولگىسى و مشهورى اوغوز خاندەر. تورك قاآنلىرىدىن تومىن قاآن مىلاددىن ۲۱۰ يىل كى قىتايلىرىنىڭ بىنا ايتىكان سىدىلىرىنى واتوب قىتايلىرى اچىنە كىردى. ھىم قىتايلىرىنىڭ نىچە ولايتلىرىنى آلدى. تومىن قاآن اوزى دولت تىشكىلى ايتىكان بىر ذات اولمىچە، قىتايلىرى طرفىدىن «ھىيون نو» دىيىپ آناللا تورغان زور تورك مەلىكىتىنىڭ قاآنى ايدى.

اوشبو «هيون نو» يا كه «هون» (۱) مملكتى ميلادنىڭ ۴۳۰ نچى يلىدە «جنوبى هون» «شمالى هون» اسملىرى ايله ايكى گە بولدى. هونلر بو وقتلردە بىك ضعيفلەنگانلر ايدى. قىتايلرنىڭ بر گىنيرالى شمالى هونلر جمعيتىن تمام طوز دردى. بوندىن صوڭ شمالى هون توركلرنىڭ بر مقدارى جنوبى هونلرغە قوشلدى و كوبسى اورال بوز قىرلىرىنە باشقرد بىرلىرىنە كىتىدىلر (۹۳ ب. م. ۰).
جنوبى هونلر بوندىن صوڭ يىنە ايكى عصر قدر دوام ايتدىلر ايسەدە يىنە تارالدىلر. (۲۲۱ ب. م. ۰).

بوندىن صوڭ هون مملكتى بىرىنە شرق طرفىدىن «سيانپى» اسمىدە تاتار توركلرى كىلوب خواجهلىق ايتدىلر. ۳۲۰ نچى يىلردە بولارنىڭ مملكتى خزر دىڭىزى ياندىغى ايلي يىلغە سىندىن بحر محيط كىبرىگە قويا طورغان امور يىلغە سىنە قدر صوزلور ايدى. بوندىن صوڭ مملكت ادارسى «جوجن» اسمىدە توركلر قولىنە كىچدى. اوشبو جوجنلر وقتىدە تورك خىلقلرنىڭ هر طرفدە اولغانى بر ادارە آستىنە كىردىلر. پىرىنغ و كامچاتقە طرفلرىدە اولغان تاتار توركلرىدە، اورال و ايدىل طرفلرىدە اولغان باشقردلردە اوشبو ادارەدە ايدى. «جوجن» لىر اوزلرنىڭ قوتلىرى ايله قىتاى و ايران كىبى كورشىلرنىڭ خاطرلرنىدە بىك قورقنچلى اولوب قالدىلر (۲).

(۱) هون، سىبىر يادىگى اورخون يىلغە سىننىڭ بورونىغى براسمىدىر. هون مملكتى شول يىلغە اسمى ايله آنالغان.

(۲) قىتايلر بولارنى جوجن جوجن يا كه جوجو دىب آتارلر ايدى. عربلر بونى نەربىب ابدب (اوزنللىرىتە ايله ندرىب) «ياجوج و ماجوج» دىب بورنورلر و بونلر حقىدە قورقنچلى سوزلر سويلەرلر ايدى.

جوجنلر ايکى عصر قدر حا کملک ايتديلر. آلتىنچى عصر ميلادىنک اورتالرىدن ۸ نچى عصر ميلادىنک اورتالرىنه قدر توكبو اسمنده گى فا آنلر حکم ايتلر.

تورکلرنک دىن اسلامى قبول ايتولرىنه قدر بولغان فا آنلرى جمله سندن ينه غرب طرفنده حکم ايتکان بالامير، آتبالا، بايان، قوآرات اسمنده گى فا آنلردر.

غرب طرفنده غى تورکلر - تورک جمعيتلىرى اولگى زمانده برتوبلى اورن تونا آلماسلر ايدى، بلکه تيز تيز اورنلرىنى آلماشدرب بر برسى ايله قاتشوب ترکلک ايتلر ايدى. شونک اوچون جايىق بوينده فلانلر، اُر تيش بوينده فلانلر، تارىم بوينده فلانلر ديب تعيين ايتو مشكل اولور. شوندهده كوبوك زمانلر شرقى قىطاي چيکلرنده، بحر محيط ساحللىرى تيره سنده ترکلک ايتولرىنه قاراب، شرق طرفنده تاتار تورکلرى ترکلک ايتلر ايدى ديگان كى، غرب طرفنده اوزاغراق طورغان قوملرىنده بيلگولر گه مكندر. غرب طرفنده اورال طاوى ويلغە سينک غربنده بيك ايسكى زماندان بيرلى هيومولغ، زيريان، ايسيدون، نەرزو، آغاتيرس، بلغار، باشقرد، ماجار (ميشار)، آلان، كىبى تورک هم فين قوملى ترکلک ايتوب كىلدیلر.

ايدل ويلغە سينک توبه ننگى آغمنده اوطورغان بزنک بابالرمز اولغان تورکلر هم قسماً فينلر، بلغارلر ديب آنالورلر ايدى. بولار هميشه کوچمه معيشتده بولغانلر. بولارغه بعض وقتلر آت منه، فورال كىوب صوغشقه حاضر بولا تورغان و حكومت اشلرنده اقتدارلى خاتون پادشاهلر حا کملک ايتديلر.

اوشبو خاتون فآنلردن طومرس اسمنده گيسى ايراننك ايلك مشهور شاهى كىخسرو ايله قافقاسيه ده صوغشوب غلبه ايتدى. كىخسرو عمرينى صوغش ايله، فان توكمك ايله كىچرگان پادشاه ايتدى. طومرس خاتون آنى اوتورتوب باشينى قولينه آلدى هم «عمرک بوينچه فان اچمكدن طويمادك، ايندى طوى» ديه فان ايله طولو صاوتقه آندى. ميلاد عيسى دن ۵۳۰ سنه مقدم (۱).

ميلاد عيسى دن ايكى يوز فرق يللر ايلك، ارمن لرنك برنجى آرساق (۲) اسمنده گى پادشاهلرى وقتنده، بلغار خلقى آراسنده فتنه ظهور ايتدى. اوشبو سيبدن آلارنك اچندن بيك كوبلرى اوزلرينك بورونغى وطنلرن طاشلاب (۳)، ارمنلرنك قافقاز طاغلرى تيره سنده بيك يمشلك ومنبت يرلرينه باروب اوزاغوق زمان تركلك ايتديلر (۴). ياؤروپا خلقلى اوشبو غربى توركلر و فينلرنى اسكيف يا كه اسكيت ديب

(۱) قاموس الاعلام هم مراد بيكنك تارىخ عمومى جلد ۱، ص ۱۹۸.

(۲) Арсакиды ديب ارمنلرنك بر نيچه پادشاهلرينه ايتولدر. برنجى آرساق ميلاد عيسى دن ۲۵۶ بل مقدم پادشاه اولدى (براگاوز هم يفرون قاموسى جلد ۳، ص ۱۶۷).

(۳) «Собрание путешествій къ татарамъ» ياز بيكوفنك.

ص ۲۶۹، حاشيه ۱۵ نومر.

(۴) «Армянская исторія» كتابندن، جلد ۱، ص: ۱۳۷-۱۵۴.

۱۵۵. پيتربورغده ۱۸۰۹ نچى بل بوننوسف I. Юннусевъ طرفندن ترجمه ابدلوب باصلغان. ارمن تلى ايله يازوچيسى ميلاددن بيشنچى عصر (آيتلالر عصرى) ارمن مؤرخى موسى خارينسكى M. Харинский در. مونك نسخهسى فزاننك عمومى كتبخانه سنده بار.

و سوگراق سارمات دىب يورتدېلر (۱).

توركلرنىڭ غەرب طرفىنە حرىكتلرى: بىرگەنە ادارە
 آستىدەغى ھون مەملىكىتى شىمالى و جنوبى اسملرى ايله ايكى گە بولنوب
 ضعيفلەنگان وقتدە قىتاي مەملىكىتى ادارەسىندە پان چائو دىگان بىك
 عقللى سىياسى قومانداننىڭ حەكىمى يورى ايدى. پان چائونىڭ سىياسىتى
 آرقاسىدە قىتاي (چىن) مەملىكىتى، شىمالى ھونلرنىڭ ايكى مرتبە ايتىكان
 ھجۇملىرىدە امىن قالدى. پان چائو شىمالى ھون توركلرىنى مەملىكىتكە
 كىرمەسە بىلەن گەنە فالدىرمادى، بىلكە ايكىنچى تورلى اشكە يابىشدى:
 اول اوزىنىڭ اوستالغى آرقاسىدە جنوبدەگى توركلرنى، بىش
 بالق (۲) اويغورلرىنى ھەم شىمالى ھونلرنىڭ ايكى قاتى دشمانلىرى بولغان
 قىتاي چىگىندەگى تاتارلر ھەم تونغۇصلرنى شىمالى ھونلر خىلافيە
 قوتورتىدى يەنى توركلر آراسىنە اخىتلاف سالدى. اوزى بىك كۆپ
 ايتوب تورك عىسكىرى ياللادى. ھەم بىك زور عىسكىر ايله شىمالى
 ھونلرغە ھجۇم ايتىدى. (تورك خەلقى آراسىدە «تورك آتقە منسە آناسىنى
 طانوماس» دىگان مقال بار. بو سوز: تورك بىر بىر امىرگە عىسكىر
 بولسە، آنا آناسىنى طانوماس، فقط امىرىنى بلور، دىگان معنادە.)
 پان چائو عىسكىرى بولغان توركلردە اوزلرىنىڭ قىر داشلىرى
 بولغان ھونلرنى طانومادېلر؛ پان چائو اوچون، چىن اوچون

(۱) اسكىت ياكە اسكىف اسمىنىڭ اوشبو اورتىدەغى توركلرگە خاس
 اسم كىبى يورتلوى. ياۋروپاغا اوشبو اورتىنىڭ كورشى بولووندىغى كىلەدر.
 بوغىسە اسكىف، اسكىت دىگان سوزلر مەخسۇس قوملرنىڭ اسملىرى
 اولمىچە، بتون تورك قوملىرىنە ياكە بتون شىمالى آسىياغە بىرلگان اسمدر.
 (ئون قاهون، نىجىب عاصم، احمد مدحت تارىخ كاتتاندە.)

(۲) بىش بالق، بىش شەھر دىگان سوز. حاضىرگى كاشغىر اورتىنى
 بورونغى توركلر بىش بالق دېلر، قىتايلر نان - لو دېلر ايدى.

صوغشدىلار. اۇر تېش يىلغە سېنىڭ باشلىرى ئىدىنى صوغشۇپ ھونلار يىڭلدىلار.
بىر قىسىمى جەنۇب تەرىپىگە كېتىدى. اېكىنچى اولوغ قىسىمى غەرب تەرىپىگە
قېچاققا، يەنى خەزىدىكىزىنىڭ شەرقى ۋە شىمالى ساھىللىرى ئىدىنىگە ياپانلارغا،
باشقىرىدا سىھىرلەرنىڭ قازاق بولۇپ قىچىدى (۹۲ مىلادى).

بولار اۋرال ۋە ئايدىل يىلغەللىرى بولۇپ ئىدىنى، قازاقنىڭ شىمالى تەرىپلىرىدە
تەركەك ئىدىنى بولغان ۋە اغول، ماجار، بلغار، باشقىرىدا، آلان كېيى
قىيىن ھەم تورەك قىيىنلەرنى قولىرى ئىدىنىگە ئالدىلار ھەم ھون
اوغۇر = ھونغۇر ئىدىنىگە قولى مەلەكەت ئاساس ئىدىلار.

مەلەكەتنىڭ اصل اۋتورغان اورنى قېچاق (سىھىر) بولغانى
اۋچۇن بۇ خەلقلەر (يەنى ھونلار ۋە آلاننىڭ ئايللىرى) قېچاق دېيىپ
ئاتالغانلار. ھونلارنىڭ سويۇب كۈچە تورغان اورنلىرى قازاقنىڭ
شىمالىدە قوبان ۋە تېرەك بولۇپ ئىدىنى بولۇپ ئىدىنى ھەم قاما ئايلە ئايدىل
ئاسىنىدىنى طاولۇق اورنلىرى ئايدى.

ھونلار اۋزلىرىنىڭ قولىرى ئىدىنى بولغان مېشەر، بلغار، باشقىرىدا،
آلان جەمئىيەتلىرىگە باش بولۇپ، آلاننىڭ ئىسىملىرى ئايلە غەربكە ياۋروپا
ئۇچىنىڭ ھۇجۇم ئىتەرلىرى ئايدى. بىك مەنبەت ۋە مەھسۇلدار بولغان بۇ يەرلەردە
بۇ قېچاقلىرى بايۇدىلار ھەم زور شەھەر ئايلەسى بولدىلار. بۇ قېچاقلىرى
(ياۋروپاغا ئىتەك ئىدىنى ھونلار) نىڭ غەربكە ئايلە قولى ھۇجۇملىرى
۵ نىچى ئەسەر اۋرتالرىدە ۋە ئاخىرىدا بالامېر، ئاندىن سۇك آتېلا
دېگەن قاتارلىق ۋاقىتتە بولدى. شەرقىدە بۇ ۋاقىت جۇجۇن ھۆكۈمىتى
قۇتۇلغان ئايدى؛ آلان ھونلارنى اۋزلىرىگە بۇي سۇنماغانلىرى اۋچۇن
غەربكە طابا قىستادىلار. اۋشۇ سېيىدىن بالامېر ھەم آتېلا قۇماندا ئىدىنى
ھونلار غەربكە ھەرىكەت ئىتەرگە مەجبۇر بولدىلار.

بالامير بالطبق ديكزى وقارادىكزىلر آراسنده غى قوۋتلى غوت حكومتىنى طوزدردى. غوت حكومتىنىك باشنده غى كشى (كرمانارس) يوز يل غه ياقىن زمان صوغشقان وهر بر صوغشنده غلبه اينكارن بر قوۋتلى ذات ايدى. آنك جىكلوى ياۋروپا اوچون، غوتلر اوچون خارق العاده بر اش كى كورندى. غوتلرنىك بعضلىرى هونلر فولينه كرديلر؛ بعضلىرى اوستمزگه شيطان عسكرى كىلدى ديه غرب طرفينه قاچديلر. اوشبولارغه ايهروب بتون شرفى ياۋروپا خلقى « شيطان عسكرى كىله » دىب عموما هجرت ايدرگه كرشديلر (۱).

ذاتاً هونلر صوغش ميدانلرنده اولقدر قاطى فوللى اولولرى اوستينه يوروش طوروشلر يده ياۋروپا خلق اوچون شيطان دىب ايتورلك يات ايدى: خاتون بالا چاغالرى اوچون آربالرى اوى حساب ايدلور، تله گان اورنلر ينه كوچوب يورورلر، اوزلرى ايك كوب عمرلرن آط اوستنده اوتكارلر، آط اوستنده آشارلر ايچهرلر، يوقلارلر ايدى. آتقان اوقلرى هيچ خطا كىتمهس ايدى. بالامير وفات ايتدىكى صوگنده قوماندا آتبلاغه قالدى. اول عسكرى ايله هميشه آلغه آطلاب ياۋروپانك اچينه طابا كره ايدى. بيوك روم ايمپىراطورلغى بولارنىك كىلوون بىلگياچده، مملكتن هلاكتدن صاقلامق اوچون طونه يلغهسى بويلر ينى هونلرغه بيورورگه، وخراج بيروب طورورغه مجبور اولدى (۴۴۶ ب. م. ۰).

آتبلا، قولنده غى قلىچينه فاراب: بو، بتون دنيانى ضبط ايتمك اوچون الله تعالى طرفندن ييارلمش هديه در» ديور ايدى. «منم آطمنىك آياغى تىگان اورنده اولهن اوسمزگه تيوشلى»

(۱) مهاجرة عموميه ديه مشهوردر.

ديگان كى سوزلر سويلر ايدى. هونلر فرانسىيەدە «رەن» يىلغەسىنە قدر باردىلر؛ «آيه چيئوس» اسمندە مشهور بر قوماندان «ايك آخرغى صولشمز» دىب غربى ياۋروپاغە صيونغان جملە خلقنى جىدى. و «فاتالونىيا» اسمندەگى اورندە هونلرغە قارشو صوغشدى. اوشبو صوغش دىيادە امئالى بيك آز اولغان صوغشلىردندىر. هر ايكى طرفدن ايكى يوز مك مقدارندە جان تلف اولدى. آنبلا، اوشبو صوغشده غلبە ايتە آلى يا كە غلبە ايتەرگە نلەمى كىرو طونە بويىنە (وينگرىيا) گە قايتدى (۴۵۱).

آنبلا، فاتالونىيا صوغشنىك ايكىنچى يىلندە روما شەرىنە طوغرى بورودى: روما پاپاسى، آنبلا حضورىنە كوب بولە كلر ايله واردى ونصىحت ايتدى. آنبلا پاپانك نصىحتن قبول ايتدى. رومانى هلاك ايتى قايتوب كىتدى.

۴۵۳ نچى يىلدە آنبلا آ كسزدن وفات ايتدى. اوغللى آراسندە خانلق نراعسى چقدى؛ قوت آرقاسندە غنە بر اداره آستىنە جبولغان بيون هونغر (ۋىنگرىيا) مملكتى خلقى، اوشبو فرصتنى كورد كلرى ايله اوز قايقولرىنى قايقورتورغە كرشدىلر؛ آنبلانك «دينگچك» اسمندە اوغلى، آنالرى وقتندە جبولغان بلغار، ماجار، هون، باشقرد كىي خلقلرنك بر مقدارى ايله حاضرگى ۋىنگرىيادە قالدى (۱).

۵ نچى عصر مىلادىدن باشلاب بو قىچاقلر آراسندە قانقلى، قالاچ اسمندە ايكى زور جمعيتلر قوتلەنلر. قانقلىلر گرىكلر آراسندە

(۱) اوشبو كون دىنگچك ايله قالغان ماجار، بلغارلر، سلامت اولوب شول اورنلرندە تركلك ايتەككەلردىر. باشقردلر، آز اولدقلرندن باشقە قوملر آراسندە بوغالدىلر. بلغارلر ايتدى اوزلرىنىك نل، عرف وعادتلرن اونقانلر.

خالپاقە اسمندە، سوگندان روسلر آراسندە تورکەن دىب
آنالار (۱). قال آچلرنى گرىكلر آق ھون يا كە افتاليت
دىب، ايرانلر ابتليت دىب يورتلر (۲).

قال آچلر آلتىچى عصر ميلادىدە جنوب ھم غرب توركلرىنى
اوزلرىنە قاراتوب زور قوت كسب ايتدىلر. دوناي بويىندەغى
قافقاز، ايدل، اورال بويلىرىندەغى فېن و توركلرنى ھم توركىستاندەغى
اويغور توركلرىنى ھم قىطاي حدودىدە تركللک ايتە تورغان توركلرنى
بر ادارە آستىنە جىدىلر. آلار (آق ھونلر) ايران مملكتىنىڭ بعض
يرلرىنى آلوب مملكتى يىنە كېڭەيتورگە تەدبىلر. شول
وقت، شىرقى توركىستاندە ماغولستاندە قوت جىوب كېلە تورغان
توكيو اسمندەگى، تورك حكومتى ظاھر بولغان ايدى. ايران
حكومتى، توكيو قانلىرى ايله اتفاق ايتوب آق ھونلرغە غلبە
ايتدىلر. آق ھونلرغە، توركىستاندەغى اورنلرىن طاشلاب قاجارغە،
غربكە ايدل و دوناي طرفلرىنە صغنونرغە توغرى كېلدى. آلار
ياۋروپاغە آوار اسمى ايله (۳) بارب چقىدىلر؛ آلارنىڭ بايان
اسمىدەگى خانلىرى ياۋروپادە، رومادە آتېلا اورىنى توندى.
(۶۲۶ م ۵ نچى ھجرى).

(۱) نستورنىڭ لىتاپىسى.

(۲) قىتايلر بو آق ھونلرنى *Ти-ле* دىب، مانغوللر *Тилеутъ* دىب
آتادىلر. حاصل افتاليت، آق ھون، تېلە، تېلە، اوت، آوار، قالاچ، قال آچ،
كېي اسملر بر جمعيتنىڭ تورلى كشىلر طرفىدىن بېرىلگان اسملرىدۇر.
(۳) آوارلر اوزلرىنىڭ رەئىسلرى بولغان وارخونى دېىگان كشىنىڭ
اسمى ايله آوار دىب آتالدىلر (لئون قامون، نجىب عاصم).

باياندان صوڭ فال آچ فېچاقلرى (آوارلر) فوتى ينه طارالا.
 هونلرنىڭدە، آق هونلر (فال آچ) لرنىڭدە فوتلرى طارالو ايله گنە فېچاق
 مملكتى بىمى . آتېلا، بايان دىگان كىبى فوتلى قاآنلر بولماغاچ
 مملكت تورلى ادارهلر آستىدە دوام ايتە . اورال و ايدل يلغەلر ينىڭ
 توبەن آغملرى حاضرگى دون صحرالرى، قارا دىكز بويلرى، يعنى
 هون و آق هون مملكتلرنىڭ مركزى همان اصل فېچاقلر قولندە
 قالا . آلاز خزر و صوڭندان فېچاق اسمى ايله آتالالر . ايدلنىڭ
 اورتا آغملرى بلغار خانلىقى قولندە، دوناي بويلرى ينه تورلى
 ادارەلر قولندە دوام ايتەلر .

توكيولر : توكيو سوزى، تورك دىگان سوزنىڭ فطايلىر
 طرفندن بوزولغانىدەر . توكيولر تورك حكومتىنە ، جوجنلرنى
 تىختىن توشورب خواجه بولدىلر حقيقى فوتلرى آق هونلرغە (۵۵۲ ميلاد)
 غلبە ايتكان وقتلرنىڭ باشلانادر . آلاز اصللرى ايله همان شول بورونغى
 هونلرنىڭ اوزلرىدەر . هونلرنىڭ اصل مركزدە توركستاندە قالغانلىرى
 ۳۴۱ يوز يىللر اچىندە جايلاب فوت جىدىلردە « توكيو » (تورك)
 اسمى ايله قاآن بولدىلر (۱) .

بولارنىڭ توبلە برەك تورغان اورنلرى بايقال كولى جنوبىنىڭ غرب
 و شرق طرفلرى، آلتاي تاغلىرى تېرەسى ايدى .

هونلرنىڭ، حكومت اشىنە باشلانغان وقتلرنىڭدە نومىن اسمندە
 و صوڭندان موفان، فوطلوق، بىلكە اسملرنىڭدە گى قاآنلرى و كول

(۱) تارىخنىڭ اوشو سوزىنىڭ توركلر آراسىدە مشهور اولغان
 " ارگنە كونە دىگان حكايىت ايله مناسىتى حقىدە لئون قاهرن ص ۱۸ -

تەكىن اسمىندە گى بەھادرخان زادەلىرى مشھوردۇر. اوزلرىنىڭ فوتلىرى آرقاسىندە بتون توركلرنى برفوت آستىنە جىدىلەر. بولارنىڭ دولتلىرىنىڭ ايك ماتور وقتى ۶ نچى عصرنىڭ صوڭقى و ۷ نچى عصرنىڭ اولىگى يارتىبارىدۇر. آخر كونلردە (۸ نچى عصرنىڭ اولىگى يارتىلرىندە) ضعيفلىنىدىلەر. اوزلىرى توركلەرگە فاآنلىق ايتدىكلىرى حالده فطاي حكومتى نفوذىندە اولورلر ايدى.

بولارنىڭ فطاي وروم ايمپىراتورى ايله زور مناسبتلىرى و مسلمان عربلر ايله زور محاربهلىرى اولدى. روم ايمپىراتورى ايله آرالرىندە ايلچىلىرى يورور ايدى. بولار وقتىندە توركلر، فطايلىردن (تجارت ايله) آلمان ماللىرىنى غرىبده گى روملارغە ساتار ايدىلر.

فطاي پىادشاھلىرى بولاردن امىن اولمق اىچون هر وقت دوستلق اظهار ايدوب طورورلر، هر سىنە فاآنغە اون مك طوب يىك ھدىە ايدوب يىهروب طورورلر ايدى.

توكىو حكومتى وقتىندە توركلر آراسىنە باروب حاللىرىنە آشنا بولغان بر فطاي مؤرخى توركلر حقىندە اوشبو سوزلرنى يازا:

« بولار كوچمە تركلك ايتلر. اويلرى كىزدن اشلەنگان. حبوان آصراو و آوچىلىق ايله دنبا كوتلر. تىرى اشلەو و ايلهونى بىك ياخشى بللر. بوندن كىم ياصىلر. آط اوستىندە بىك اوستا يورىلر ھم بىك ياخشى او فچى دلر. جەبەلىرى موگوزدن بولا؛ فلچلرىنىڭ قايشلرىنى، بىل باولرىنى يومرى و قالقو نرسەلر ايله زىنتىلر. سونىگى صابلىرىنىڭ باشلىرىنە بورى باشى صورتى قويالر. بىك

بھادر خاقلر اولدقلرندن يىكنلرگه حرمت ايتلر، قارتلرغه اول قدر اعتبار ايتمىلر. يازولرى بار. عهد و وثيقه لرينه مهر باصالر. بولارنىڭ يازلغان قانونلرى، منتظم احكام كتابلرى يوقدر. هر نرسه حقندە، حكم، عرف و عادانكە بنا ايتلە. فا آنغە قارشقانلر، كشى اوتروچىلر، ايرلى خاتونلرغه تعرض ايتوچىلر اولترلەر.....

بولار هر نبقدر كوچمە ايسەلردە، هر توركنىڭ اوزينه آيرم بر باصووى باردر. اولگان كشىلرگه آرتق فايغورالر، آنىڭ دىنى كونندە قربان چالالار. يوزلر ينى كولمكلر ينى برتالار. اولگان كشىنىڭ قبرى اوستينه طاش او طور تالار.

بو طاشلر، آنىڭ عمرى بوينچە نيچە كشى اولترگان بولسە، شول قدر بولا. بعض خصوصى قبرلرنىڭ اوستينه بر بنا ياصاب آنىڭ اچينه اولگان كشىنىڭ صورتىنى و عمرندە طوغرى كيلوب حاضر بولغان صوغشلىرىنىڭ رسملىرىنى ياصىلر و آنىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى يازالار. قبرلر اوستينه آنىڭ حرمتينه چالغان قربانلرنىڭ باشلىرىنى آصالر.....»

توركلر هم عربلر - اوشبو بيوك تورك حكومتىنىڭ حاكىمى يىدنىچى عصر ميلادى اورتالرىدىن صوك بومن اسمندە قا آن ايدى. بومن قا آننىڭ حكىمى، ايران حدودىدىن شرفى خطاي تاتار توركلرىنى قدر يورور ايدى. تمام اوشبو قا آننىڭ حكومتى وقتلىرىدە (ميلادى يىدنىچى عصر هم آخىرلىرىدە) عرب مجاهدلىرى دىنانىڭ ايك ايسكى، ايك عظمتلى پادشاهلىغى اولغان ايران مملكتىنى تمام ضبط ايتدىلر. ايران پادشاهى يزدجرد يكلوب، چارەسز قالوب، قاچا قاچا مملكتىنىڭ تمام شرق حدودىنى يىدى. آنىڭ شرفدەگى چىككەشى

اوشبو بيوك تورك حكومتى ايدى. آنا بابالرىدىن قالما دشمانلىرى اولغان اوشبو توركلرگه (نى قدر متكبر اولسهده) ايران شاهى اينه لوب يالوارب صغدى و آلارنىڭ حمايه سېنه كردى. يزدجرد توركلرنىڭ كوكلن طابار ايسه مملكتىنى قايتاروب آلاچاغېنه تمام اشانمش ايدى؛ توركلر قبول ايتدىلر. شاهنىڭ آرتىدىن ابن كرايز (رضى الله عنه) قومانداسىندە مسلمان عرب عسكرىدە تورك يربنه كېلوب يتدى.

ابن كرايز، اوزلرىنىڭ دشمانلىرى اولغان يزدجردنى حمايه ايتولر ن صلتا و ايدب، توركلرنىڭ بعض شهرلرىنى ضبط ايتە باشلادى؛ توركلردە بهادرلىق اولسهده آرالرىندە (معناً) هيچ انتظام يوق ايدى؛ زكى، جيله و مكرگه بيك اوستا اولغان عربلر غلبه ايتدىلر (۱). لکن فائىدەلى صورتدە ضبط ايتە آلمادىلر؛ حجاج، ابن اشعث كېي مسلمانلرنىڭ بيوك قوماندانلرىنىڭ اجتهادلرى ثمره سز قالدى.

اوشبو ألوغ و اوزون حادثه لىر وقتىندە تورك حكمدارلىقى تاختىنە قوطلوق اسمىندە برسى قاآن اولمش ايدى؛ (۶۹۱ ميلادى، ۷۹ هجرى) وفات ايتدى. اورىننه اُنېسى «مهچبو» قاآن اولدى. اسلام عسكرى همېشه تورك مملكتىنىڭ ايران حدودىندە صغىدە ايدى. صغدايلىنىڭ ايڭ بيوك شهرلىرى بخارا ايله سمرقند ايدى. (۲) حاكې قاآن تصرفىدە بر خاتون ايدى.

(۱) تورك تارىخى اوشبو حقدە: «عربلر غلبه ايتدىلر يا كه اوستا خطىپلىرى آرقاسىندە غلبه ايتمىهرك مظفر اولدىلر» دېي ايتەدر.

(۲) بخارادە طور و چيلرنىڭ كوبره گى ايرانىلر، سمرقنددە طور و چيلر توركلر اولو مناسبتى ايله بخارا- ايران بلدە سىدر، سمرقند- تورك شهرىدەر دېرلر ايدى (تورك تارىخى نجيب عاصم بك).

اوشبو خاتون و بتون صغد تور كلرى بيوك فا آندان ياردم
 صوراديلر؛ فا آن ياردم بيره آلمادى. مملكتده باشسزلق حكم
 سوره ايدى. فا آن، مملكتينك شرق طرفنده استقلال اعلان اينكان
 لبائو، خطاي، تونغوص تاتارلرى و بيش بلقدهغى اويغوزلر ايله
 محاربه ايتيه ايدى. مملكت اوچون خارجى دشمانلرغه قاراغانده،
 داخلى دشمانلر خوفليرك طويولدى. فا آنلرنى اقتدار، قوت
 و شوكتلرينه قارايقنه طانى تورغان توركلر، توكبولرنك صوكتغى
 كونلردهگى يومشافلغى آرفاسنده چنلابوق باش باشاقلق ايتهلر
 ايدى. هم وافعهده تورك فا آنى اوچون ايكنچى بر حكومتك
 نفوذنده طور مق البته زور يومشافلق ايدى.

قطايغه تابع بولغانغه تابع بولغان صغد حاكمهسى خاتوننك
 عسكرى آراسنده طبيعي هيچ بر رت يوق ايدى.

قتيبه بن مسلم قومانداسنده اسلام عسكرى (۷۱۴ م، ۵۹۴).
 بخاراني ضبط ايتدى. توركلر هميشه مغلوب اولديلر. سمرقند ينه
 فتح ايدلدى (۱). آخر بيوك فا آن، آغاسى فوطلوق فا آننك
 اوغلى كول تكين قومانداسنده عسكرى ياردى فائده اولمادى. فا آن،
 ۷۱۶ نچى يل وفات ايتدى. كول تكين، اوزينك فرداشى بيلكهنى
 فا آن ايتدى. كول تكين بهادر قوماندان ايدى، كوب عسكرايله
 عربلرگه قارشو كيتدى؛ سمرقند ياننده «تيمرفيو» ديگان اورنده
 عربلرگه غلبه ايتدى. مسلمانلرنك قوماندانى سورة بن بحر الدارمىنى
 شهيد ايتدى (۷۲۴ م، ۱۰۵۵).

(۱) توركلر مامقندن كاغد باصاونى بلورلر ايدى، سمرقندنى فتح ايتكچ
 عربلر اوشبو فائدهلى هنرنى اوز قوللرينه آلدیلر. (نجيب عاصم).

لكن بوندان ينه فائده اولمادى، اسلام عسكىرى صوگفى صوغشلرده
تمام غالب اولدى؛ توركستان عربلر فولينه كىچدى. توركلر
اوزلرينه فليچ ايله دشمان اولوب كىلگان عربلرنك دىنلرن
اعتقادلرن همان قبول ايتمز لر ايدى.

۷۳۱ نچى يل كول تكين وفات ايتدى؛ فرداشى بىلكه فاآن،
اول زمان توركلرينك عادتى بوينچه، كول تكين اسمينه هىكل
(پامتنىك) اوطورتدى. اوشبو بيوك هىكلگه آلتاي طباغلىرى
آراسندهغى اوشبو تورك دولتى واصول ادارهسى، كول تكين و آنك
فضائلى، تورك ملتينه ايتكان خدمتلىرى حقنده اوزون و بليغ سوزلر
ترتيب ايدوب يازردى؛ چونكه كول تكين غايت بهادر ايدى،
مملكندگى داخلى فتنهلرني باصو اوچون بيك زور اشلر اشلهدى.
اوزلرينك صغد طرفلرن فوللرندن طارتوب آلغان عربلرگه
قارشو اول صوغشدى، ايسكى توركلك و آندهغى مىلى عادت و آيينلر
ايچون قورقنچلى اولغان اسلامغه قارشو اول مدافعه ايتدى يعنى
مليتني اول حمايه ايتدى. بو كونده كشف ايتلگان هىكلى بولارنى
تفصيل ايله حكايه ايتنه.

۷۳۴ نچى يل بىلكه خان اوزى وفات ايتدى. بونك اسمينه ده
هىكل (پامتنىك) اوطورتدیلر. بونك هىكلى كول تكين نكندن دخى
بيوك ايدى، فاآنك بهادرلغن صاناب تورك ملتينه قارشو اوزون
خطابلر يازلدى. هر ايكى هىكلنى يازوچى شاه زاده بولوغ تكين
ايدى. بو هىكللرني هم نثر هم شعر ايله يازغان.

بر شعری :

يكرمى كون اولوروب * بوتاشقه بوتامقه فوب

يولوغ تىگىن بىدىم . * بونچه بىگ بىگمه
 مېن كول تىگىن آتېسى * يولوغ تىگىن بىدىم (۱)
 بىلكه فا آنك وفاتى صوگنده بىوك تورك حكومتى تمام ضعيفله ندى
 هم اوز افلامى بىدى .

II

اسلاميت هم توركلر (توكبولردن چىنگىزگه قدر)

اسلام مملكتلرنده توركلر - غزنولر - سلجوقلر - اسلام مدنيتى
 آلدند. توركلر - ملتى اونوتو - اصل وطنده قالغان توركلر - خزرلر -
 قىچاقلر - بلغارلر - اصلاؤيانلر - اويغورلر - قارا خطايلر - چىنگىزنگ
 ظهورى آلدندن توركلر - چىنگىزنگ ظهورينه حاضر لك .

اسلام مملكتلرنده توركلر : توكيو حكومتى بىكآنك
 صوگنده توركلرده، بيش عصر قدر وقت اوتوب چىنگىز خان ظهور
 اينكانگه قدر، زور قاغانلر بولمى. بلكه مملكت كوب اولوشلرگه
 بولنده، قىيله باشقلىرى، آغالر، اولوغ و كچوك خانقلر طرفندن
 اداره اينله .

توركلر كوچمه خلقلر، اورندن اورنغه كوچوب يوريلر.
 بولار آراسنده الوغ هم آلارنك التفاتن قازانا بىلگان بر قاغان

(۱) يولوغ تىگىننگ شعرلرى بو كوند، گى باؤروپا علماسينه زور
 تحقىقلرغه بول آچدى: Зап. вост. отд. Имп. Русс. Арх. «Древнѣйшій Народный
 Общества» مجموعه سنده. Θ. Коршъ: «Древнѣйшій Народный
 стихъ турецкихъ племень» (جلد ۱۹، ص ۱۳۹-۱۶۷)

(پادشاه) بولغان وقتده غنه آلا ر راحت طور آلالار. قاغان بولماغاچ تورکستاننک تورلی طرفلرنده بولغان کچوک خانقلر، قبیله باشقلری بر برسی ایله ترتیبلی صورتده طور آلفیلر، ازغشالر، صوغشالر. مملکتنک بر برینه آیاق باصوب توبله نمه گان کوب قبیله لر، هم صوغش و قتلرنده یکلوب اورنن ضائع ایتکان تورکلر، حاللرن اصلاح ایتهرلک بر قاغان کورمی، باشی صوفغان یا فغه قزاق = فرغز بولوب چغوب کبتلر ایدی. بايقال نك جنوبنده مرکزده بیک زور بولماغان اویغور حکومتی بولسه ده اولده تورکلرنی بر نقطه غه جیوب آلا آلامادی، بلکه اوزی قبیله لرنک هجوملرینه توزه آلامادی، اوزینک فوتن طنچ اورنغه، جنوبی تورکستانغه تیان شان طاغلی طرفینه کوچررگه مجبور اولدی.

مملکتده رهتلی رئیس بولماغاچ، طنچسزلق دوام ایتکاج خلق اوچون ترکلکنک بهمی قالمادی. فطای حدودنده گی، مرکزده گی تورکلر اوزلرینک کوکلسز کونلرن فطای ایمپراطورینه بالچی عسکر اولوب باروب کیچرملر هم کوب وقت قاغانلری بولغان وقتده ده آنده (قطایده) اوزلرینه یاخشی اورن تابالر ایدی. قطایغه عرب عسکرلری یاللانیدیلر (۱). شولای ایتوب تورکلر اوزلرینه فطای یرنده ده اورن تابا آلمی باشلادیلر. تورکلر آراسنده عربلر، عرب خلیفه لری و آلالرنک بایقلری، ماتور آطلری حقنده حکایه لر

(۱) امیر قتیبه بن مسلم ۸۶ هـ ده قطایغه ایلچیلر هیئتینی بیلرگان ایدی. فطای حکومتی ایله عربلرنک مناسبتلری یاخشیلانیدی. ۱۳۷ هـ بلنده دورت مسک قدر عرب عسکرلی خوارزم بولی ایله قطایغه کیتیری هم ایمپراطور سوچونغ ننگ خدمتینه کردی. قطایلر عرب عسکرین «بحرا حمر طووی» (لواء) دیب بورتلر ایدی.

سويله نەلر ايدى. عربلرنىڭ عسكەر گە محتاجلقلرىنى، (۱) اوزلرىنىڭ
آلارغە عسكەر بولوب صياچاقلرىنى سىزگاچدە آلار اول طرفقە
(يعنى عباسى خليفەلرگە) ئركلشوب ئركلشوب عسكەر بولورغا كىتە
باشلادىلر. (۲)

توركلر عرب مەلىكىتىنە كېلىگاننىڭ سوڭىدە دىن اسلامنى بىك
بىك قىل قىل ايتدىلر. توركلرگە دىن اسلامنى قىل ايتكاندە بىك
زور عقىدەلر جىمروورگە توغرى كېلىدى. چۈنكى عقىدەلرى
اسلامنىڭ تەلىماتىدىن يراق توغل ايدى. آلارغە خليفەلرنىڭ خىدمەتلىرىنە
كرگان وقتدە آنط ايتەر اوچون، ايمان كىتوررگە توغرى كېلە
ايدى. شول يول ايلە مكلەب چاطر توركلر بربولى ايمان كىتوررلر
هم سنى مذهبە يازلورلر ايدى (۳). باشدە دىن هم آنىڭ تەلىماتى
حقندە بىك اوستەن اويلىلر، هم آنىڭ آيىنلىرى حقندە كوب مشقت
چىكىمىلر ايدى. خليفەلر بو توركلردن باشقە بر اشدە اشلى آلمىلر
ايدى. شونىڭ اوچوندە آلارنىڭ خاطرلرن صاقلارغە مجبور
اولور ايدىلر.

(۱) عربلر بابودىلر. عسكەر بولو آلار اوچون قىون اش ايدى؛ چىتدىن
باللادىلر.

(۲) عرب مەلىكىتى خىدودىنە باقىن بولغان توركلر اوز مەلىكىتىلرندە
قاغاننىڭ نفوزى آزابوب قىتەلر كوبەيگىچ قاغانلىقنىڭ بتووندە كوتوب
طور مادىلر. اموى خليفەلرنىڭ آخر كونلرندە تورك عسكەرلىرى بار ايدى
(۱۲۷ ھ ۷۴۵ م) دە اموىلرنىڭ روملر ايلە صوغشىندە قافقازدە وخزرنىڭ
شرفى ساحلىدەگى توركلر بىك كوب اولوب عربلىك ودىن اوچون
صوغشالر ايدى.

(۳) قوللرندە قوت اولغان توركلر سنى بولوب يازلورلىرى سببلى
سوڭ كونلردە سنىلك قوت تابدى.

خليفه لرنك توركلر گه توتقان سياستلرى، توركلر اوزلرى، خليفه واسلام اسمندن نيندى يرلرنى صوغشوب آلسه لر، شول اورنغه آلارنى سياسى كشيلىر ايتوب يرله شدرمكدن عبارت ايدى. توركلر روم (توركچه ايتكانده تاجين) مملكتندن آلدقلىرى اورنلرغه، آناطولنى غه او طورالر ايدى. كچوك آز ياده شولاي ايتوب تورك اميرلكلىرى باصالا ايدى. توركلرنك آناطولايده، خليفه سرايندن مرتبه واسم، تاجيندن مال و ير آلو مقصودى ايله ايتكان مقدس صوغشلىرى، ۶ نچى عصر ميلادينك آخىرلرنده، اوزلوكسز حالگه كبلدى.

رومغه، آناطولنى غه كيتكان توركلرنك آرتنده بولغان ايران و عراق طرفلرنده غى بوش اورنلرغه اوريا كآ تورك عسكرلىرى طولالر ايدى، چاقرونى، كوتمبلر ايدى. بولار بارسيدنه يارليلر ايدى. لكن سياسى مرتبه لرگه ايرشو اميدينه تگيلردن يارلى توگل ايديلر. ۹-۱۰ نچى عصرلرده بو بهادرلر (۱) نك اصل اورنلرى بولغان توركستانده، صحرالرده، قطاي حدودلرنده كشيلىر بيك آزايفان ايدى، عربلر طرفندن خلقلىرى بوشانلغان ايران يرلرنده، خدمت، درجه، مال ازلاب كيلگان توركلرنك كوبلگى سيبلى، طغزلق حكم سوره ايدى (۲).

توركلر اسلام مملكتنده عسكرلك و سياسى مامورلكلردن

(۱) Голодные богатыри لئون فاهون ص ۳۰.

(۲) اوچنچى عصر هجرينك باشنده (۶۲۱ م) خليفه معنصم اوزبنك خدمتنده گى تورك عسكرينك بغدادقه صيمادقى سيبلى، عسكر شهرى ايتوب مشهور سامره (سرمن رآى) شهرينى بنا ايتدردى

باشقه بر خدمتى ده التزام ايتمه ديلر . خليفه لر بولارنك برسېنى امير ، والى ايتوب بر شهر گه تعيين ايتسه ، يانينه تورک عسکرلر يده قوشوب يهره ايدى . آلا ر والىك گه تيز ايه له شه لر ، اگر خليفه لر گه آچولانسالر حاضر استقلال اعلان ايتهلر ايدى . اگر والى يرلى كشى (عرب ويا ايرانى ديگان كى) بولسه ، توركلر جاين توغرى كيتورب آنى عزل ايتهلر ايدیده اوزلرندن والى ياصبلر ايدى . شولای ايتوب توركلر اسلام مملكتنده ، كوب باى اورنلرغه يرلر گه شهرلر گه مالك بولديلر ، هم زور خانلقلر تورک سلطانقلرى فورديلر . توكبولردن چنگر گه قدر اوتكان وقتده اسلام مملكتنده اوشبو اسملرده تورک اداره لرى بولدى : طولونلر ، آق شيتلر ، آلب تكينلر ، غزنويلر ، سلجوقيلر ، آتابكلر ، دانشمنديلر ، آرتقلر ، ايويلر ، غوريلر ، خوارزم شاهلر واىك صوك باروب ، چنگر گه قدر خان بولا آلماي قالغان وصوك كون خليفه لىكنى آلغان عثمانيلر . بولاردن ايك مهملىرى : غزنويلر ، سلجوقيلر ، خوارزم شاهيلردر .

غزنويلر : - غزنه بو كونده گى . افغانستانك بر شهر يدر . اول شهرنى پايتخت ايتكان تورک سلطانلرى غزنوى ديب آتالديلر . بو مملكتنى تاسيس ايتوچى ، شول غزنوى ديگان نسلنك باشى بولغان سبكتكين در .

سبكتكين شول وقت اورتا آز ياده (ماوراء النهر وخراسانده) حكم سورگان سامانى دولتى نك آلب تكين اسمنده گى (۱) بر امير ينك

(۱) آلب تكين اوزيده فللقدن امير بولغان كشى ايدى . براقاوز -

قلى ايدى (۱). آلب تىكىندە سېكتىكىن دە توركلردى. سېكتىكىن آلب تىكىن نىڭ كىيەوى بولدى. سوڭىدىن غزنىگە والى بولدى. اوزىنىڭ سىياسىتى، قوتى آرقاسىندە ھىندىستاندىن كەب شەرلەر فتح ايتدى. سېكتىكىن اوزىنىڭ اولوسىنى رسماً مستقل دىب اعلان ايتمەگان ايدى؛ اوغلى محمود، سامانى پادشاھلارن بتوروب تمام مستقل بولدى (۹۹۷ م ۳۸۷ ھ). مملكتىنى جنوبى ھىندىستاندىن حاضرگى تاشكىند طرفلارنى، غر بىدە حاضرگى غربى ايران غە قدر كېڭەيتدى. اوغللارندن مسعود و بهرامشاھ اسمندە گېلىرى بېخى اوق اشلىكلى كىشيلر ايدى. كېرەك محمودنىڭ كېرەك اوغللارنىڭ تېرىمىنى زاماندى بىك كوپ عالملر، ادبيلر جبولورلر ايدى، آلارنىڭ شرفىنە كتابلر تاليف ايتەرلر ايدى. محمود غزنوى اوزىنىڭ عدالتى، دىن اسلامغە، علمگە، مدينىتكە ايتكان خدمتى ايله بىك مشهوردر. ايران شاعرى فردوسى محمود شرفىنە اوزىنىڭ «شاهنامە» اسمندە گى مەنگولك اثرن يازدى. غزنويلر سوڭغە تابا سلجوق و غورى توركلرنىڭ فستاولرى سىبىلى ضعيفلەندى. (۱۱۵۰ م ۵۴۵ ھ) دە تمام ايكىنچىلر قولىنە كروب بتدى. سلجوقىلر: محمود غزنوى وفات ايتكاچدە آنىڭ مملكتىنىڭ شمال طرفىدە خزر دىڭىزى بويلاپ بورونغى ايران اورنىنە ينە بر

(۱) سامانىلر (سامانىان) ۳ نچى عصر ھجرىنىڭ آخىرىدىن ۴ نچى عصرنىڭ آخىرىغە قدر (۲۸۷ - ۳۸۹) قدر دوام ايتكان بر دولتىر. ماوراءالنهر، خراسان، جرجاندى، حەم سوردى. بو دولتىڭ مۇسى بولغان اسماعىل بن احمد بن اسد بن سامان ايران پادشاھلرى نىسلىدىن ايدى. عباسى خلىفە معتزىنىڭ قىرمانى ايله ماوراءالنهر واليسى بولغان ايدى ۸ يىل والىك ايتكاندىن سوڭ استقلال اعلان ايتدى. بو مملكت ايران مملكتىنىڭ قالدغى ياكە مسلمان ايران مملكتى دىبە اعتبار ايتولە.

زور تورک مملكىنى ظاهر بولغان ايدى. بو مملكىنى تاسيس ايتوچى سلجوق اسملى بر قومانداننىڭ طغرل و چغر اسمندە گى ايكى اوغىدر (۱).

سلجوق، محمود طرفندن بتر له طورغان سامانى پادشاھلرىنىڭ ايك صوگھيسينه بيك كوب فزاقلىر، قالاچ، قانقلىلارنى آلوب كيلوب عسكر بولوب يازلغان و شونده دين اسلامنى قبول ايتكان ايدى. سامانىلر بىتكاننىڭ صوگنده، سلطان محمود بولارنى اوزينه عسكرلك گه قبول ايتمگان ايدى. اوشبو سببىدن، سلجوق قولى آستنده بولغانلقلرىدىن سلجوق ديب آنالغان بو توركلر بر آز زمان فزاق بولوب ينه صحرالرده يوردىلر. محمودنىڭ اوغلى مسعود وقتنده طغرل بى اوزىنىڭ فزاقلىرى، توركمانلىرى ايله خوارزمگه جيولوب طوردىلرده اچكەرەك چومدىلر. اوز افده اوتمەدى بولار ماوراءالنهر، ايران، جنوبى قافقازيا (آرمينيا)لارنى آلوب مشهور نيسابور و صوگندن «رى» شەرن پايتخت ايتدىلر. مسعود بولار آلدنە عاجز قالدى. آرمينيانده اوزوب آناطولى كچوك آزياغە تاجىن (روم) يرينە باروب يتوب، ۱۰۷۱ نچى يلدە بيزانتيا ايمپىراطورى Дюгинъنى أسير آلدىلر. طغرل هر نىقدر دين اسلامده بيك مقيد تورک ايدى ايسەدە، شرافتلى بغدادنىڭ شرافتلى خليفە سینه قول سالووى يافنلاشقان ايدى. هم محمود غزنوى اولگىچ خليفەنىڭ بر فوتلى حامى گە احتياجى زور ايدى. خليفە فائىم بالله آنى بغدادفە چافردى. طغرل بغدادفە كىلدى، خليفە آنى استقبال ايتدى هم آگا اوزىنىڭ دنياوى فوتن (۲)

(۱) طغرل ايله چغر سلجوقنىڭ ميكانىل اسمندە اوغلىنىڭ بالالارى ايدى.

Свѣтская власть (۲)

بىردى. ھىم شوكتلى جمعيتىدە آنى سلطان المشرق والمغرب دىب
 آنادى. شول وقتىن باشلاپ خليفە مسلمانلارنىڭ دىن باشلىقلىرى غنە
 بولوب قالدى. مملكتىڭ ادارەسى طغرل وآننىڭ خىلقلىرى قوللىنىپ
 كۆچدى. طغرلدىن سوڭ ادارە چىرىنىڭ اوغلى آلپ تىكىنگە
 آندان سوڭ ملكشاه غە قالدى. سلجوقى پادىشاھلارنىڭ اىنىڭ ياقى
 وقتلىرى اوشبو اوج خان وىر آز سوڭ سىنجر وقتىدە بولا. آلپ
 آرسلان اوزىنىڭ تورك ايدىكن بىخى بىلە ايدى. تورك مؤرخى
 بونىڭ حقىدە ايتە :

« حل و عقد امور انام آرتق ھىپ آلپ آرسلاننىڭ نىدە ايدى،
 ھىر درلو اشلىرى تىرتىب ايدىيور، خىدمات عىسكرىيە اىستە يور، ھىپ
 كىندىسى ياپيوردى. كىندى كىندىسى، لساننىڭ ملىتىنىڭ اھىمىتىنى آڭلايور،
 توركچە قونشبور وىياز يوردى. كوچك آسىادە سلجوق توركچە سىنىڭ
 تىشكىلى او زماندىن. او زمان تالىف ايدىلەن آثار زمانىزە انتقال
 ايدە كىلمىشدر. آلپ آرسلان وقتىدە كوندن كونه توركچە ترقى
 ايتىمكىدە ايدى . »

ملكشاه وقتىدە سلجوق دولتى بتون مسلمان آسىاسىنى قاپلاپ
 آلدى. بىر سفىددن قىطاي خىدودىنە، قافقازدىن يىمىن گە قىدر اولغان
 يىرلر سلجوق خانلىقى (سلطانلىقى) قوللىدە ايدى. ملكشاه اوزىنىڭ
 اشلىكىلىگىن سوغىش اشلىرىدە توگىل، بىلكە علم معارف و مەدىنىت
 اشلىرىدە كورەتدى. آڭدە آننىڭ وزىرى بولغان نظام الملك سىبب
 بولدى. ملكشاه اوزىنىڭ ادارە قوتىنى بىغداددە نىقتىدى. اطرافىنە علما،
 ادبا، شاعرلر، اھل ھىرنىڭ جىمىسىنى جىدى. ھىمەسىنە كوپ
 احسان ايتەر ايدى. بىغداددە بونىڭ امىرى ايلە زور رىصد خانە

ياصالدى. موندە تورلى ياقدن ھېتت علماسى جبولدى. عمر الخيام اسمندە گى مشهور عالم ھېتتدە زور نرسەلر كشف ايتدى. ملكشاه و نظام الملك وقتندە اسلام مملكتندە هر تورلى شھرلردە اينام خانەلر، كاروان سرايلر، عمومي يورتلر، زينتلى زور مسجدلر، علم يورتلرى كوبەيدى. نيسابور، بصرە، اصبهان، هرات و بغدادلردە عالی مدرسەلر بنا ايتلدىلر (۱). بو مدرسەلر نظام الملك اجتهادى آرقاسندە آچلدىلر اوچون «نظاميه» ديه آتالدىلر (۲). مملكتندە گى ترتيبى تفتيش ايتوب ملكشاه كيك مملكتىنى عمرندە اون كرە ايله نوب چقدى. ملكشاه ۲۰ سنە حكومت سوروب (۴۸۵ ھ ۱۰۹۲ م) وفات ايتدى. سنجر (۱۰۹۷-۱۱۱۴ م، ۵۱۲-۵۵۲ ھ) ياشكنە كويىنە ايتكان صوغشلىرنندە زور موفقىتلرگە اوچرادى. سنجر غزنويلرني هند اچينە صغندردى، پايتختلرى اولغان غزنەنى آلدى. بونك وقتندە سلجوق مملكتى هندستاندن شامغە، ماوراءالنھردن يىمىنگە قدر صوزلا ايدى. سنجر تورك حكومتلرني بر تورك سنجاغى آستينە جيارغە طرشا، اوزينك توركلگن آكلى ايدى (۳).

زور سلجوق دولتى ملكشاهدن صوك روم سلجوقيلرى، سوريە، گرمان سلجوقيلرى ديگان كىي اولوشلرگە بولندى، اصل

(۱) سلجوقيلرغە قدر بولغان خليفەلر وقتندە علمالردىلر ني جامعلردە بىرورلر ايدى، مدرسە آنلى بنالر بولماس ايدى. مسلمانلر آراسندە ايگ اول مدرسە بنا ايتوچى نظام الملك در.

(۲) مشهور امام غزالي نظام الملك نىگ نيسابورده غى عالی مدرسە سندە مدرس ايدى. (۳) سنجر حقدە. Arch. Записки Восточнаго Отд. «В. Бартольдъ» نىگ «سنجر» اجتماعه سينگ xx نچى جلدندە. «ديب بازغان مقالهسى فارالسون».

مملكت ايران سلجوقىلرى دىب آتالا. ايران سلجوقىلرى (اصل مملكت) اتابكلر، خوارزمشاهلر اسملىرى ايله ظهور ايتكان يا كا تورك حكومتلىرى طرفندن ضعيفله نوب كىلر (۵۹۰ ھ، ۱۱۹۵م) بندى.

روم سلجوقىسى چنگز ظهورينه قدر دوام ايتدى. بولاردن علاءالدين اسمنده گى خان وقتنده آناتولى بتونلهى توركلر قولينه كردى. پايتختلىرى از نىق شهرى ايدى. بولارنىڭ آراسىدىن عزالدين برنجى اوزى شاعر ايدى؛ شعر و ادب اهللىرى علمالارغە هنر و صنعت اهللىرى بىك رعايه ايتە ايدى.

عموماً سلجوقىلر دىن اسلامنىڭ زور خادىملىرى، علوم و معارف، ادىيات و صنائعنىڭ حامىلىرى ايدىلر. سلجوق سلطانلىرىنىڭ سرائىلرندە شاعرلر، علمالر هر تورلى قدر و حرمت كوررلر ايدى. اسلام مملكتىدە توركلر - مدنيت - مليت. مؤرخ لئون قاهون: توركلر اختيار سزغە بدويتدە طور دىلر ديدى (۱). بو سوزنىڭ معناسى اسلام مملكتلىرىدە بارغان توركلردە تمام معناسى ايله ظاهر بولدى.

عربلر، توركلر كىلمەسدىن ايلگەرى ايتكان فتوحاتلىرىنىڭ يمشلىرىنى آشارغە طوقتاغانلر ايدى. مملكتلر فتح ايتوب اسلام دولتىنى نغفورغە توركلر عربلردن آرتق شوق و هيجان ايله كرشدىلر (۲). اوزافدە اوتتەدى عربنىڭ سياستى، مدنيتى، علمى قوتى، توركلر

(۱) لئون قاهون ص ۱۲ .

(۲) دوزى «تارىخ اسلاميت» جلد ۲، ص ۴۹۵ .

قولبىنە كۆچدى: محمود، ملكشاه، نظام الملك كىيلىر سىياسى قوتنى
 آلفان كىيى، فارابى، ابن سينا، بخارى، زمخشرى دىگان كىيى
 حسابسىز تورك عالملىرىدە علمى قوتنى اوز قوللىرىنە كىچوردىلر.
 بخارى، قرآن كرىمدن صوكت برنجى دىنى كىتاب (صحیح بخارى)
 نىك، زمخشرى، ايك اعلی تفسیر و غیر اثرلرنىك مؤلفىدر. فارابى
 ايله ابن سینالر قولندە عربلرنىك حكمت، فلسفه، طب، موزىقه كىك
 علملىرى ايك يوغارى اورنلرغە مندىلر. بولار هر تورلى فنلردە
 يوزلەب كىتابلر يازالر ايدى. بولار ايله عربلر مافتانالر ايدى.
 فارابى گە زمانىنىك پادشاهلرى، وزىرلىرى طرفندىن بىك كۆب
 هدىلر تقدیم ايتلە ايدى، اول قبول ايتمەس ايدى. سىكسان ياشىنە
 يتوب فقیر حالده عمر اوتكەردى. آنىك، مونىك كىك عالى طبيعتلرىنى،
 علمگە ايتىكان نهایەسىز كۆب و قدرلى خىدمتلىرىنى عربلر آنىك
 تورك بولووى سببلى اشلەگانن بلمەسلر ايدى.

اسلام مدىنىتى، «عرب مدىنىتى» دىب آنالا. حالبو كە آنى بلەك
 صزغانوب اشلەب وجودگە چغارغان كشىلر توركلر ايدى. لئون
 قاهون: «اگر توركلرنىك، هىچ كم مقابله ايتە آلدى تورغان قوتلىرى
 بولماسە ايدى، اسلام مدىنىتى اولقدر يوغارى اورنغە منە آلماس ونهایتسىز
 كىك اورنلرغە طارالماس ايدى» دى (۱). مأمون و معتصم كىيى
 خلیفەلر (۲) اوزلرىنىك علمگە، مدىنىتكە ايتىكان اول زور خىدمتلرن،

(۱) لئون قاون ص ۷

(۲) هارون نىك خانونى، مأمون نىك والدەسى بولغان «مراجل» بر
 تورك ايدى (نجیب عاصم ص ۲۱۰) معتصم نىك آناسى بنە تورك ايدى
 (تارىخ التمدن الاسلامى جلد ۴، ص ۱۵۶)

عرب و تورک زكاوتى ايله تورک بهادرلغى، اشلىكلى لىگن جىغانلىقلرى سېيىدىنگە اشلى آلدىلر .

لىكن توركلر اسلامغا ايتىكان بو نھايەسىز زور خىدمتلرن اوز اسملرىنە اشلەمېچە عرب، ايران اسمېنە اشلەدىلر، عربلر اوچون خىدمت ايتدىلر. توركلرنىڭ اشلەگان اشلىرى «عربلر فلان اشلر اشلەدىلر» بولوب قالدى. بو اش آلارنىڭ اوز اوزلرن، تورك ايكانچىلىكلرن، ملىتلرن طائىماوچىلىقلرنىڭ كېلىدى. آلار عرب و ايران بىرىنە باردىلر. عرب، ايران بولدىلر. تورك اوغلى بولغان معنصم خلىفە، طبعادە تورك ايدى (۱) و توركلرنى بارانا، آلارنى عرب و ايرانلاشدرماسقە اوز فطرتلىرى اوزرنده قالدورغە، متعصب توركلر ايتەرگە طرشا ايدى (۲)، توركى جارىه لرگە گنە اوبلە نورگە عربلر ايله فاتشماشقە قوشا ايدى (۳). لىكن بو چاره وجودگە چقمادى. توركلر مىلى تللرن اعتبارسىز قالدردىلر، عرف و عادتلرن، تورك ايكانچىلىكلرن اونوتدىلر. اوشبونىڭ اوچونده تورك اولولرى آرفاسندە غنە اشلى آلدىقلرى نھايەسىز زور اشلىرى اوز اسملرىنە فايتمادى. حالبوكة آلارغە اوزلرىنىڭ اسلامىتكە ايتىكان زور خىدمتلرن «تورك» اسمى ايله ايتسەلر بىك مېمكن ايدى. توركلردە گى بو حال (يعنى ملىتىنى اونتمق) ايكى سېيىدىن كېلىدى:

(۱) اسلام مملكتلرىنە بارغان تورك عسكەرلرىنىڭ كلىسى (دىيارلك) صحراالردە باشسىز يورگان قازاقلر، شوكتلرىنى

(۱) تارىخ التمدن الاسلامى جلد ۴، ص ۱۵۶

(۲) (۳) تارىخ التمدن الاسلامى جلد ۴، ص ۱۵۶-۱۵۷

يوغالتقان آفتاليت، (آق هون) فانقلى لر، فالاج لردن عبارت ايدى. يعنى عربلرگه بارغان توركلر عموماً ملتيرينى، بازو ادبيات ديگان كىبى اثرلرينى بىك صاى غنه طانوغان خلقلر ايدى. ملتيرينى يخشى طانوغان اويغورلر ايسه عسكر بولوب كىتميلر ايدى.

(۲) ايكنچيسى وايك مهمى عموماً توركلرده گى بر او كاپسز طبيعتدر: توركلر عموماً ايكنچى قوملر ايله فانشقان وقتده اوزلرينك هيئت اجتماعيه لرن، ملتيرن بىك تيز اونوتالر (۱)، ايكنچيلرگه تقلبد ايتهلر. عربلرگه قدر نيقدر توركلر قضاى، ايران، ياؤروپالى بولوب ئهورليگانلر ايدى.

اسلام مملكتنده گى تورك علماسيده - كار امزين اسمنده گى تاتارنك روسلر اوچون تارىخ يازدغى كىبى - عربلر اوچون تارىخ، نحو، صرف، لغت كتابلرينك ايك مهم بولغانلرينى يازالر ايدى. عرب عالملى آلارنك تللرينه عائد كتابلر يازدقلىر حالده (۲) بو تورك عالملى اوز تللرى حقتده بىك آز اويلارلر ايدى. فارسىچه عربچه شعرلر سويلهلرلر بتون عمرلرن عربلك، ايرانلر اوچون صرف ايتهلرلر، اما اوز تللرى اوچون بىك آز وقتلردن قزغانورلر ايدى. سلطان محمود فارسىچه شعرلر سويلهدى. سراينده ايران شاعرلىرلى طولى بولور ايدى. ايراننك ايك زورملى شاعرلى

(۱) لئون فاهون ص ۸-۹

(۲) بغداد عالملىدن المبارك بن الدهان الواسطى (۶۱۲ هـ. ۱۲۱۵ م. وفات) اسمنده عرب فبلالوگى تورك تلى حقتده بىك مهم خدمتلر ايتدى آننگ شا كردلرى آراسندن هم شوندى كشيلىر چقديلر. موندن باشقه بنه، سلطانلرنك، فارابى ابن سينا كىبى زور حكيملرنك تلى اولغان توركچه گه اعتنا ايتكان عرب عالملى بار ايدى. ميلبورانسكى «Арабъ филологъ о турецкомъ ЯЗЫКЪ» (۲۹۲ صحيفه لك بولوب ۱۹۰۰ نچى يل پىتربورغه باصلغان).

فردوسى نىڭ، بتونسى ايراننىڭ مىلى اساطير و خرافاتىدىن عبارت بولغان «شاه نامە» سىنە سلطان محمود نىقدر آلتونلر صرف ايتدى . نظام الملك تورک ايتدى؛ «سياست نامە» اسمى ايله جنوبدە گى تورکلرنىڭ، سلجوقىلرنىڭ اجتماعى حاللرنىڭ و اصول ادارەلرنىڭ بىر بىر قىممىتى اثر چىقاردى . تورک روحنە، لىكىن فارسى تىلى ايله يازلغان ايتدى . اگر اثر شول وقتدەغى سلجوق تىلىنە (۱) ترجمە ايتلسە، تمام كول تىكىن ھىكللرنىڭ گى روحنى كورسەتە چىكىدۇ .

عامدە، معارفدە ترقى ايتىكان توركلر آراسىندە اوز مىلتلر بىر آڭلاغان كشىلردە يوق توڭل ايتدى (۲) . چىڭگىزنىڭ ظهورىنە طابا عربلىك ايرانلىق اوزىنىڭ زور اھمىتىن بوغالتقان، كشى قىزغورلىق حالدىن اوزغان ايتدى . شوڭا قاراب توركلردە ملىت روحنى بىخىشى اوق اوسە باشلادى . شرق و غرب طرفىدە (آنا طولىدە) آنا تىلىنە رغبت ايتىكان كشىلر كورىنە باشلادى (۳) . چىڭگىز ظهور ايتىكاندىن سوڭ تورك تىلى فوق العادە ترقى ايتوب كىتدى . مونىڭ باش نىڭزى چىڭگىز ظهور ايتىمە سىدىن ايلگەرى اوك فورلغان ايتدى . سلجوق سىلطانى عزالدىن (۶۱۷ ھدە وفات)، توركچە شعرلر

(۱) سلجوق تىلى بو كوندە سىپىردە گى آلتاي و تىلەوت توركچەلر بىر بىك ياقىدۇر . ھر ايكىسى بىر اصلدىن . چىڭگىزنىڭ ظهورى و قىلرندە، سلجوق اسمىدە بىر مغول قىبىلەسى بار ايتدى .

(۲) كشف الظنوندە، تركى دىب بابتاق رسالەلر سانالا . بولار آراسىدە چىڭگىز ظهورىنە نىسبە بابتاق ايسكىلر بىدە بار .

(۳) اگر ايرانلىق عربلىك اوزىنىڭ شوكتىن بوغالتىمچە اوزاق زمانلر قالسە ايتدى، احتمالىكە بو كون اول اسلام مملكتلرنىڭ گى توركلرنى كورمەگان بولور ايدىك .

سويلى ايدى؛ فبرينه اوشبو تور كچه شعرنى بازار غه فوشدى:

بىر جهانى ترك ابدى كندى   رنجى دلد، برک ابدى كندى
شمدى دن كىرو نوبت ايردى سزه   نته كم اول ايرم شيدى بىزه

سلجوقيلرنىڭ زور علما و مشايخلرنىڭن بھاءالدين ولد (۱۲۳۰ م دە وفات) نىڭ «ر بابنامە» (۱) اسمندە گى تور كچه اشعارى و بو كون استانبول توركلرنىڭ مالى بولغان «كتاب فور قود» (۲) نىڭ بعض قسىملرى غربدە گى توركلرنىڭ چىنگىز ظھورىنە قدر اولغان ادبىياتلىرى جملە سىندىر. سلجوق خالىغىنىڭ رىسى تلى فارسى ايدى، آخر كونلرنىڭ سلطنت فرە مالى دىگانلرنىڭ فولىنە كرگاج لسان رىسى تور كچه گە ايلەندى.

شرق طرفندە بخارا سمرقند ياقلارندە تور كچه اشعار، تور كچه اثرلر بازغان عالمر كوبە يىگان ايدى. شول زمان علما سىندن خواجه احمد يسوى (۵۶۱ ھ، ۱۱۶۶ م، دە وفات) نىڭ تور كچه «ديوان حكمت» دىگان اثرى و آنىڭ شاكردى سليمان باقرغانى نىڭ ديوانى و باشقە اثرلرى، اسلام مملكتىنىڭ شرق طرفندە غى توركلرنىڭ چىنگىز ظھورىنە قدر اولغان ادبىياتى جملە سىندىر.

محمد بن فيس دىگان تورك عالمى صوگغى خوارزم شاهی جلال الدين شرفينه تورك تلى حقندە بىك مهم اثر يازدى. آنىڭ مەصدە تالیف ايتدىكى «ترجمان تركى و عربى» دىگان اثرى بو كوندە دە معروفدر (۳) اصل تورك يىرنىڭ قالغان توركلر - توركلرنىڭ دجلە گە، بحر سفید كە قاراب آغولرى تور كلكدە هم تورك عالمندە زور

(۱) بو كىتابدن بعض قطعەلر نجيب عاصم تارىخندە ص ۴۳۹-۴۴۲ دە درج ايتىلگان. ژ. و. رادلوپ بو اثرنى نىمىسچە ترجمەسى ايلەنشىدر.

(۲) بو كىتاب حقندە В. Бартольдъ «تورك. З. В. О. И. Р. А. О.» مجموعەسىندە درج ايتىلغان مقالەلرى فارالسون.

(۳) بو كىشى حقندە مېليورانسكى نىڭ «Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ» دىگان كىتابندە VIII ھم ۱۶ و ۲۵ تارىالسون

واقعه بولوب سانالا. اول حال تور کلرده مدینت جهتندن زور اوزگهرشکه سبب بولدی.

تور کلردنیاده اوج زور حکومت بله لر ایدی: چین (قطای)، ایران، تاجین (ۋیزانتیا) حکومتلری. تور کلرنک قازاق و قپچاقلری، یعنی ایگن بیرمی طورغان بوشلق و صحرالرده یور و چیلری، آرتلرندان ایکنچی تور کلرنک قستاوی سبیلی یا که مال و آزق فایغوسی ایله بو اوج حکومتگه هجوم ایتوب کرور لر ایدی. احتمالکه ایران حکومتینه هجوم ایتکان وقتلرنده تور کلر، ایراننک اوزینک مدینتندن بایلغندن فائده لانور غه تله گان کبی، ایران آشا ایراننک غربده گی کور شیبسی بولغان تاجین (ۋیزانتیا) حکومتینه بارر غه ده تلی طورغان بولغانلردر. ایران حکومتی هر حالده قوتلی حکومت ایدی، تور کلرنی اوز مملکتی نک اچینه و آندان تاجین غه یبه ر مده دی. اوشبو سببدن تاجین غه بارر غه آنک بایلغندن فائده لانور غه تله گان قازاقلر، قپچاقلر قوزغون (خزر) دیکزینک (۱) شمالی ساحل لرنندن، اورال، ایتل (۲)، دین یلغه لرینک طامافلرنندن، قارا دیکز بویلاب بارر غه مجبور اولالر ایدی. ایکنچیدن، شرفدن ایکنچی قوملر طرفندن قستالغان تور کلر ایراندن یول بولماغاج ایدل، اورال یاقلرینه صغنور غه مجبور بولالر ایدی. شولای ایتوب بو ایدل، اورال طرفلری بردن تاجینگه بارا طورغان قزافلرنک یول اوستی، ایکنچیدن اصل مرکز دن قاجرلغان جمعیتلرنک صغنا تورغان اورنی بولغانغه کوره، اورال و ایدل طرفلرنده قارا دیکز یاقلرنده اوطورا تورغان

(۱) خزر دیکزینک بورونغی بر اسمی قوزغون دیکزی در.

(۲) ایدل ایلکده. ت ایله ایتل دیب ایتلگان.

توركلر، يرلرى نيقدر منبى و محصولدار بولسده هون آوار دىگان كى قاققلر آلارغه ايرك بيرمه گانلكدن معيشته آلهه آتلى آلپلر ايدى.

ايران - سدودنده گى محصولدار اورنلرده تركلك ايتنه تورغان توركلرده، ايران ايله توركلرنك بر طوقناوسز صوغشا طورغان اورنلرده بولغانقلرى اوچون، هيچ يونهله آلپلر ايدى.

ايران حكومتى بتدى. عرب خليفه لرى توركلرگه اول بورونغى باى ايران دولتينك يرينه، آندن تاجينگه باررغه يول آچدى. ايندى توركلرنك ايران حدودى، تيمر قو صوغش ميدانى بولودن اوزدى. ايگن اوچون او كاي بولغان اول اورنلرنك خواجه لرى بولغان اويغور توركلرى مدنيتده ايركنلهب ترفى ايتنه باشلاديلر. غربده گى ايدل بويلرنده بولغان فينلر، بلغارلر تمام راحتله نديلر: بلغه نى ايكنچى اورندن يروب يبرگان كى بولدى. اوزلرينك محصولدار يرلرنده راحتله نوب ترفى ايتديلر.

شولاي ايتوب، توكيولردن چنگزغه قدر اوتسكان بيش عصرلق وقت، توركلرنك بيك يافتى دورلرى صورتنه كردى. توركلر، اوز يرلرينك غرب و شرفنده اوز باشلرينه ترفى ايتديلر. اصل مملكتده قازاق بولوب يورگان قوملر، عرب مملكتينه باروب اسلاميت هم عربلر تريبه سى آستنده، طاك فالدرراق بر صورتده آلهه كيتديلر. احتمالكه توركلرگه عرب خليفه لرى يول آچوب آلارنى تريبه ايتمه سلر ايدى، بلكه آلارغه اوزلرينك مملكتلرينه كررگه، ايران حكومتى كى، يولنى بيكله ب فويسالر ايدى، توركلرينه اوزلرينك الكگى يابق تركلكلرنده، يا كه ايكنچى تعبير ايله ايتكآنده،

آلار اوزلرينىڭ ھېچ ۋجھ ايلە كېڭەيە آلماغان بورونغى
مدىنىتلرنىڭ گنە دوام ايتوب كېلگان بولورلر ايدى .

اويغورلر - توكبولردن صوڭ مەركزە گى و شرفدە گى توركلر
يا بعض جمعيتلر صورتندە بولوب آغالر ادارەسندە يا كە فوت
وزورلقدە تورلېچە بولغان خانلقلر ادارەسندە عمر اوتكەردىلر
دېدىك . بولارنىڭ آراسندە ايك مەملەرى مەركزە گى اويغورلر
ايلە شرفدە گى و صوڭندىن تور كستانغە كېلوب خانلقدە ايتكان
تاتار جمعيتلر يدر .

اويغورلر اوشبو اسم ايلە اول وقتدىن بايتاق ايلگەرى اوك
بىلگىلى ايدىلر (۱) . توكبولردن صوڭ آلار ايكېڭە بولندىلر (۲) .
بر نېچىلرى: بايقال جنوبندە اورخون ھم اونون (Ононь) يلغەلرى
بويندە كو چوب يوردىلر . ايك نېچىلرى: تور كستاندە اوطورمە ياپارم
كو چمە حالدە تر كلك ايتدىلر . اورخون بويلرندە يعنى مانغولستاندە غى
اويغورلر بىك يېخى مەيشت ايتدىلر ، آلارنىڭ مەلكى ۷۴۴ دن
۸۴۰ نچى م . يلغە قدر دوام ايتدى . قاراقورم شەرىنى آلار تاسىس
ايتدىلر . كول تىكىن و بىلكە خانلر ھىكللرندىن ۳۰ چاقىرم قدر
جنوب شرفى طرفندە تىگىلردن فقط ايللى يىل صوڭ اويغورلر
اوپنچى بر ھىكل اوتورتقانلر . ھم آندىن باشقەدە آلارنىڭ IX نچى
عصرلردە يازغان اثرلرى كوب طابلىدى .

آلار جنوبدە گى اويغورلر كېى اوك ، غرب طرفندىن كېلگان
نسطورى راھىلرى آلوب كېلگان ھم نسطورى يازووندىن بوزولغان

(۱) قىطاي وقە نويسلىرى (Лѣтописцы) لرى اويغورلرنى IV نچى
عصردىن بىرلى يازالر (بر افغاوز قاموسى ۶۸ نچى جلد . ۶۲۴ نچى بېت) .
(۲) بر افغاوز قاموسى .

يازو ايله يازدىلر هم شول نسطورى راهبلىرىنىڭ دىنى تىرىپىلرى
استىنە آز بولسىدە كرگانلر . باشقى توركلر كىبى اوك ماغولستان
اويغورلار يىدە قىتايلر ايله صوغشىدىلر . ۸۴۰ نچى م . آلا رغه يىسىەى نىڭ
بوغارى آغمىندە غى فرگىزلر هجوم ايتدىلر . ماغول اويغورلار يىدە
اورخون بويلرن طاشلاب شىرقى تور كىستانغە كوچوب كىتەرگە
مجبور بولدىلر . موندن صوك ماغولستان اويغورلرى بوغالالر .
شىرقى تور كىستاندە ايلك دن طورا طورغان اويغورلر بارلق قوئى
قوللرىنە آلالر .

بو اويغورلر بتون توركلرنى جىوب سىياسى جەتدن زور
اش باشقارماسالردە علم و مدىنىتدە تىجارىتدە ، تورك دىناسىندە بىك مەم
اورون طوتالار ايدى . زور استعدادقه مالك بولغان تورك خىلقلىرى
اوچون مدنى اشلردە آلا رغه كىتەرگە بر و محىطللرى ابرك بىرىمى ايدى .
اگر آلا ر مدنىت اوچون او كاپىلى بولغان بر پرگە كر و ب
آلسالر مدنىتدە ايلك مەم اورنى ، حتى اىككىنچى قوملر قولندن صالدىر ب ،
آلورلر ايدى . اويغورلر غە اوزلرىنىڭ اورنلرى بر يىخشى او كاپلىق
بىرگان اوچون آلا ر (عىن شول وقتلردە غرب طرفىندە اورال
قىرلىرىندە تركلك ايتە تورغان مدنىتدە بىك مەم اورن طوتقان بلغار
خانلىقى كىبى اوك) مدنىت و علمگە اوزلرىنىڭ استعدادلرن بىك يىخشى
كورسەتدىلر . غربى اويغور خانلىقى نىڭ اورنى حاضرىكى روسىا
تور كىستانى ايله غربى قىتاى تور كىستانى و تىبان شان طاولرى و
جنوب ياغى هم ايسىق كول تىرەلىرى در . تىبان شان طاولرىنىڭ جنوب
طرفلىرى اوزى بر توبىكل اورن در (۱) .

(۱) بو اورنى قىتايلر «نان - لو» دىب و آنىڭ شىمالىدە گى بىرلرنى
«پە - لو» دىب آتلىر ايدى .

اول بىر، خىلقرايىلە سودا و تىجارىت ايتشوب مەدەنىيەتدە آلغە انە طورغان زور سو يوللىرى، يىلغەلەر، دىكىزلىر، و سودا كىمەلرى جىولا طورغان اورن بولماسەدە قورى دىكىزىنىڭ كىمەلرى جىولا و غىر مەناھى بىر صورتدە تورلى طرفقە آغا طورغان اورندە ايدى. قىتاينىڭ، غەربدە گى مەلىكىلەر، ايران، ھەم شەرقى روم و صوگىندىن غەربلەر ايلە بولغان تىجارىتى اويغور مەلىكىنىڭ بىر نەدىن اوتە ايدى. بو اورن اويغورلارنىڭ ئىنقىلاب جىولغان بىرلىرى بولغان تىبان شاننىڭ جەنۇب ياقلىرى، تارىم اووللىرى، سەردەياننىڭ باش طرفلىرى سازلىغراق و اورمانلى بىر توبىكل بىر ايدى. اوشبو سەبەبىدىن اويغور خانلىقى، قىتاي ھۆكۈمەتىنە ھەر وقت ھىجۇملەر ايتوب طورا طورغان شەرق و شەمال يەنى بايقال ياغندەغى توركلىرىدىن ايكى كۆپ وقت امىن قىلالا ايدى. شولاي ايتوب اويغور خانلىغىنە تارىم اوولەرنىدە آشلىق چاچمىك، باي اندرلەر ياقىمىق، قىتاي و شەھەرلەر بىنا ايتىمىك ھەم اوڭاي و مەدەنىيەتدە مەھم آدۇملەر آتلامىق بىكىل بولدى (۱).

غەربلەر، تىبەت لاماسى ايلە ائىقىق ايتوب اويغورلارنى آلتانلار ايدى (۷۱۶ مىلادى ۹۷ ھ.) اويغورلەر غەربلارنى مەركەزلەندىر كىرى چىقارغە مەجبۇر ايتدىلەر. لىكىن اويغور خانلىقى غەربلەردىن قوتىلۇ ايلە ھەمان مەستقىل اولمادى. چۈنكى قىتايلارنىڭ تانغدىگان قوتىلى ايمپىراتورلىرى ۶۲۶ مىلادىدىن بىرلى توركىستانغە خوجەلىق ايتە ايدى. اويغورلارغە ھاكىم بولغان كىكىگى توكىو قاغانلىقىدە شولوق بىلدىن باشلاپ قىتاي

(۱) اويغور يەنە فقط جەمىيەت اسمىدەر. اويغور اوبوشوب جىولوب مەدەنىيەتدە، طورغان خىلقراغە ايتولە. اوغور، ۋىنگەر، بىلغار، آوار، اويغور سوزلىرى ھەممەسى بىر اصلدىندەر.

نفوذىنه کرگان ایدی. اویغورلر عربلر قولینه کرمه سه لرده قىطای قولندن - نفوذندن - چقما دیلر. اویغور حکومتی چینگه تابع بولغان مستقل حکومت ایدی.

اویغورلرنىڭ اىبىك كوبي ھجرى ۴ نچى عصرنىڭ اورتاسىندە اوزلرىنىڭ بوغرا خانلرى دىن اسلامنى قبول ايتكانىنه قدر بوددا دىنىندە ایدیلىر. حتى اوزلرىنىڭ بوددى لقلرنده بخشوق تعصب ايتلر، اسلام دىنىنه، خرىستىيان دىنىنه قاراغان كوزلرى بلەن قارىلر ایدی. دىن اسلامنى قبول ايتكاچده عربلىككە بىرلوب كىتمە دیلر. مىلى عادت، آیین، عرفلرگە عربلىك بىك آز تاثير ايتدی. اوزلرىنىڭ مىلى يازولرى اویغورلر اوچون باشقه قوملر ايله مناسبتده بىك زور اوگابلىق ايتە ایدی. اویغور يازووى اول وقت قىطایدان آلوب سوریه و روم مملكتىنه قدر اولغان یرده اوفولا واستعمال ايتوله ایدی (۱). اسلام دىنىنى قبول ايتكاچده آلار بويازونى طاشلاما دیلر هم اسلامچە يازلغان كتابلر ھمىشه اوز يازولرى ايله يازولا ایدی. اویغور خانلىغىنىڭ شھرلرندن مھملرى: كاشغر، بيش بالىق (مونىڭ خرابەسى حاضرگى گوچىن Гучень تىرەسىندە)، قارا خوجا (خرابەسى تورفان Турфанنىڭ ۳۰ چاقىرم شرق طرفىندە) در. اویغور خاقانلرى ایدی قوت «Идикутъ»، ھم اىلىك خان «Илекъ ханы» اسملىرى ايله يورتوللر. دىن اسلامنى قبول ايتكان خاقان سالور خان اسملى وقارا خان لقبلى ایدی. قارا خاندن صوڭ آننىڭ اورنىنه موسى خان كىچدى. اول تىرە ياقدهغى علما و مشايخنى جىوب مسجد و مدرسەلر و خانقاھلر بنا ايتدرە ایدی. اورنىنه عمى بغرا

ھارون خان اوطوردى. مونڭ وقتىدە اويغور مملكتى بىر ياقىدىن قىطاي چىكىلىرىنى كاشغىر آرتلىرىنى قىدى، اىكىنچى ياقىدىن خىزىر دىكىزىنى قىدى كىيىكىدە. بخارا اول وقت سامانىلار قولىدە ايدى، آنى آلاردىن آلدى.

بو بغراخاننىڭ وارثى اىلىك خان اويغور خانلىرى آراسىدە يىنى بىك مەھم اورىن طوتقانلىقىدىن آنىڭ قوتى كورشى مملكتلار اوچون قورقۇنچىلى ايدى سلطان محمود غزنوى مونڭ اىلە صلح اوزىرە طورونى تىلەپ مونڭ قىزىنى نىكاھلانغان ايدى، لىكىن ھەمان آرا لىرىدە صوغىشلىر بولدى. اىلىك خاندان صوڭ طغان خان، آرسلان خان، قىدى خان دىگان كىشىلر تىختە بولدىلر؛ قىدى خان موسىقى شىناس ايدى (۱) (اويغورلر آراسىدە اول وقت موسىقى بىر علم صورىتىدە تىلقى ايتىلگان). قىدى خاننىڭ وفاتى (۵۴۳ ھ) صوڭىدە كىيىك مملكت نىچە گە بولنوب ضەيفلەندى، قىدى خاندان صوڭ اىكىنچى آرسلان خان آندىن صوڭ بغراخان تىختە اوطوردى. بغراخان يىنى مملكتىنى ياخشىلادى. موندان صوڭ جەغىر تىكىن، ابراهيم، طغاج، نصىر، خىزىر، احمد، محمود، آرسلان، محمود، اسمىلرىدە خانلر بولا. بو صوڭىنى محمود وقتىدە قىطايىدان كىلگان قارا قىطاي توركلرىنىڭ خانى گورخان بتون توركىستاننى زور بىر قوت آستىنى جىبا ايدى، اويغورلردە گورخاندان مغلوب اولوب (۵۳۶ ھ، ۲ - ۱۱۴۱ م) قارا قىطاي توركلرى تىصرفى آستىنى كىردىلر.

اويغورلرنىڭ ايدى قوتلىرى (يا كە اىلىك خانلىرى) موندىن صوڭ قىطايلىرىنىڭ واسسىالى (مىختار والى) بولوب قالدىلر. اويغورلرنىڭ

(۱) قاموس الاعلام ھەم تورك تارىخى.

صوگنى خانلىرى چىنگىزگە اوز اختىارى ايله بارب عرض اطاعت ايتدى (۱۲۰۴ ميلادى) چونكه قارا خطاي گورخانى ايله آرالارنده طنچاق يوق ايدى. (۱)، جنوبده گى ايران هند ياغنده غى تور كلردنده رضا توگلكلر ايدى سلطان محمود غزنو بدن كورگان آغر لقلر نك اوچن ايران تور كلرندن آلورغه نلبلر ايدى (۲)، شونك اوچون اوز اختىار لرى ايله آكا اطاعت ايتديلر.

اويغور خانلىرى فقط بر نسلدننگه كيلمه گان، بلكه تورلى كشىلر خان بولغانلر؛ هم خانلرده برگنه شهرنى پايتخت ايتى تورلى شهرنى پايتخت ايتكانلر؛ قاراقورم، قاراخواجه، كاشغر، بيش بالىق، شهرلرنده خانلىق ايتكانلر. اويغورلر علم نك، علمانك، تورك مدنيتى نك مركزى ايدى. عين شول عصرلرده غرب طرفنده اورال ايدل بويلرنده بلغار تور كلر ينه علما جيولا ايدى. ايران، عرب عالملرن بو ايكى خانلقدن برسى شرفغه ايكنچىسى شمالغه طار تا ايدى.

بزده گى «حكيم آنا» كتابى، باقرغان، آخر زمان، مريم كتابلرينك مؤلفى بولغان شىخ سليمان باقرغانى نك (۳) اويغور خانى بوغرا خانغه بارغانن آنده زور حرمت كورگانن حكايه ايتنه.

(۱) اورنا آزيا مجلهسى. (۲) جيب عاصم تارىخى ص ۲۳۰

(۳) سليمان باقرغانى شهور خواجه احمد بسوى (۱۱۶۶ ميلادى

وفات ايتكان) نك شاكردى و خليفه سيدر. بو كمشلر هم آلارنك

اثرلرى حقنده. Известия Археол. об. Каз. Ун. نك ۱۸۹۸ نچى

بلغى XIV نچى جلد ۱ نچى جز ۱ - ۹۶ ده مالوف نك رسالهسى

هم ۱۸۹۵ نچى بلغى XII جلد ص ۵۸۵ - ۵۹۳ ده كانانف مقالهسى هم

۱۳ نچى جلد ۱ نچى جز ۱۹ - ۳۴ ده مانوييف مقاله لرى.

يعنى اول اويغور يري ايزگولر جيولا طورغان اورن بولغان بولا. هم واقعهده شول ۱۱ هم ۱۲ نچى عصر ميلادى اويغورلرنىڭ ايلك ماتور وقتلىرى ايدى، اول جومارد خاقانلر حضورينه جيولغان عالملىر آلارنىڭ حرمتينه كتابلر تصنيف ايتلر ايدى .

اويغور مدنيتىنىڭ بىزنىڭ اوچون زور اهميتى آنىڭ مىللى مدنيت بولوويدر . خانلقده رسمى يازو-مىللى يازو، رسمى تىل-مىللى تىل بولغان؛ كتابلر اويغور يازووى ايله صاف تور كچه يازلار ايدى. هم مطلقاً تورك خلقى سىزگان هم نوركلر اوچون ضرور اولغان نرسه لرنى يازالر ايدى .

اويغورلردن قالغان اثرلر يازولر، بو كونده هميشه ير آستندن چغالر .

اويغورلردن هم آلاردن صوك آلارنىڭ يولنچه يازلغان اثرلردن اوشبو كونده سلامت قالغان اثرلردن منەبولار: (۱) قوداتقو بىلك، (۲) بختيار نامه (رومان) (۳) معراج نامه (۴) هم تذكرة الاولياء (۱). بولار همه سیده تورك تلىده هم مىللى اويغور يازووى

(۱) قوداتقو بىلكنىڭ ۱۸۹۰-۹۱ سنهسى رادلوف طرفندن اوغورچه يازووى هم نيمسجه ترجمهسى نشر ايتلگان.

معراج نامه ۱۸۸۲ نچى يىلى، بختيار نامه ۱۸۸۹ نچى يىلى - Тавэде Кур - тенель طرفندن نشر ايتلگانلر . قوداتقو بىلكدندە هم قالغانلر ندىندە كوبوك مقاله لىر Березинъ نىڭ Турецкая Христоматія ديگان كىتابىنىڭ بىرنچى جزئىدە ۱۸۵۷ نچى يىلى باصلغان ۱-۸ و ۱۷-۱۸ و ۱۹-۲۱ و ۵۲-۸۱ صحيفه لردە نشر ايتلگان .

بختيار نامه ۱۴۳۲ دە، معراج نامه ۱۴۴۲ نچى يىلى بازلغانلر . يعنى آلار اوزلىرى اويغور خانلىقلىرى وقتىدە يازلماسه لردە آلارنىڭ مدنيتىدىن فائىدە لانغان كىشىلرنىڭ اثرلر بىدر .

ايلى يازغانلار. بولارنىڭ اچىدىن ايك مەھمى «قوداتقو بىلك» در. اول ۱۰۶۹ نچى مىلادى دە كاشغردە يوسىف اسمندەبر تورك عالمى طرفىدىن يازلوب قارا بوغراخانغە ھىدىيە ايتلىگان. اول موضوعى جەھتىدىن نظام المكنىڭ «سياستنامە» سى كىيىدىر. سياستنامە - غرىبىيە توركىيىسىنىڭ حالىنى سويلى. قوداتقو بىلك كاشغىر و جامى، بىش بالقىدىغى (شرفىيە گى) اويغورلارنىڭ اجتماعى حاللىرىنى سويلى. لىكىن ايكى آرادە زور آيرىما بار: سياستنامە فارسيچە يازغان ھەم توركىيىنى ايرىنلاشدرىغە طر و شا، قوداتقو بىلك صاف توركچە يازغان توركىيىنى تورك ايتوب طانى، آلا رنىڭ تورك بولوب قالوون تلى. قوداتقو بىلك، اول وقت اويغورلار آراسىندە ھەر توركىيىنى ھىزايەلرى، طىببىلر، قاضىلر، عالملر، پادشاھلرىنە نىچىك بولورغە، اوزلرىنى نىچىك طوتابلور گە يول اوگرەتە، اخلاقى نىصىحتلر بىرە. قوداتقو بىلك ۱۰۶۸ يىتىدىن ھەم بىر مەقدەمدىن عبارت. كىتابدە بارلىغى ۹۲ كىلمە عربى و فارسى سوزلر بار. بىر عالم قوداتقو بىلك حقىندە: «تورك خلقىنىڭ ادبىياتى، اچىندە قوداتقو بىلك كىتابىنىڭ بولوروى اىلە مسعوددر.» دى (۱).

اصلاۋىيانلار - توكىيو حكومتى و قىتىندە، بىلكە آنىڭ آفتىق كونلرىنە طابا، اورالنىڭ آرىباغىندە، ايدىل ھەم اوزى (دىنىر) نىڭ باشلىرىندەغى اورمانلىقلر و كىشى يورمى تورغان سازلىقلرغە، غرىب طرفىدىن، تورك مەملىكىتىنىڭ حدودى بولغان و بىصلا يىلغە سىنىڭ آرىغى

(۱) قوداتقو بىلك و اويغورلر حقىندە روسچەدە كىوب ائىرلر بار. اويغورلر حقىندە ۋ. ۋ. رادىلوفنىڭ ۱۸۹۳ نچى يىلغى Записки Академіи наукъ نىڭ LXX نچى جىلدىنە «Къ вопросу объ Уйгурахъ» دىيىپ يازغان علاۋەسى.

یاغندن، بیک زور بولماغان و وحشی حالده ترکک ایته طورغان بر خلق کیلوب اورناشدی .

بو صازلقلر، تون کبی قارانغی اورمانقلرنک، آچقلرده، صحرالرده ترکک ایتونینگنه یارانا طورغان تورک خلقلری اوچون هیچ بر اهمیتی یوق ایدی . اوشانداق آنده کیلوب اوطورغان، اوستلرینه حیوان تیریلری یابنوب یوری طورغان اول وحشی قوملرنکده آلا اوچون هیچ اهمیتی اولمادی . تورک بیلری، خانلری اول اورمان، صازلقلنک، معیشتنک ایک توبهنگی باصقچنده طور اوطورغان اول آدملرینی اوزلرینه تابع ککشیلر رهندن صانارغده تنزل ایتمه گانلردر . آکلری تجربهلری ابرکن بولغان تورک آغالری، اوزلری اوچون اهمیتی اولماغان بوسازلقلرنک، اول قورفاق وکشیلر ابله فاتشودن قورقا طورغان جان ایلرن، حتی اول زور تورکلر اوچونده کیله چکده خطرهلی بر خلق ایتوب تربیه ایتوب چغار ایاغن البته برگنه مرتبه اولسون اویلامانلردر . اول قوملر حاجت بولغانده آغاچلرنی، کهسلرنی اویوب سالاشلر یاساغانلر، صالقون اولغانده تیریلر یابنغانلردر . بولار، بیک یوق نرسهلرنی آله ایدب طانوغانلر . آرالرنده نکاح فلان ارلماغان، آنا آنانی بلمه گانلر، آشاو ایچو اشلرنده بیک اعتبارسز بولغانلر . اوز آرالرنده اولترشمک بیک یش بولغان . هیچ بر قانون ونظاملرغه تابع بولمی ترکک ایتکانلر . باشده اوز آرالرنده عمومی وزور راق رئیسلر طانوماغانلر . هر بری اوزینک حیاتن اوزینک قول کوچی ایله تأمین ایتکان . دشمانلر ایله آچق اورنده اوچراشودن

قاچقانلار، نېچكده آكسزىدن ھجوم ايتو، قول كوچىدىن باشقا يول ايله ضرر ايتونى سويگانلار .

اصلاۋيانلاردا كشي قزغورلىق بىر نرسە بولماغان نىڭ اوستىنە، آلارنىڭ بىرلىرىدە دشمان بارا طورغان اورن بولماغان؛ لىكىن وحشى تر كلكلارنىڭ چىغارو ومعبىشتە ترقى ايتىدرو اوچون بو اورنلار آلاغە بىك اوگىاي بولغان .

اصلاۋيانلارنىڭ شىمال طرفىدە حاضرگى شۋېتسىيا، و فىنلاندىيا بىرلىرىدە، مەبىشت جەھىتىدىن يىخشى اوق مەھم اورنغا مىنگان، بايتاق آكلى، نورمان خىلقلرى، جنوب طرفىدە توركى قوملار و بىك مدنى ۋىزانتىيە اىمپىراتورلىقى ايدى. نورمانلار ايله جنوبدە گى قوملارنىڭ آراسىدە غى تىجارىت اصلاۋيانلارنىڭ اور تاسىدىن اوتىكان اوزى (دىنپىر) بىلغەسى و آنىڭ باشىدە غى كوللار بىلغەلر و بالىطوق دىكىزى آرقىلى بوردى. مدىنىدە مەھم اورن طوتقان بو قوملارگە اصلاۋيانلار آزالاب آزالاب ايله لىشكانلار، مەبىشتلرىنى آفرىلاب اوز گەرتورگە كرىشكانلار. دىنپىرنىڭ توبەن آغىمىدە غى توركلار (خىزىلر) بولارنىڭ كىيىكە باقىن بولغان بىرلىرىدە گى يەنى جنوبدە بولغانلرىنى اوزلىرىنە تابع ايتىكانلار. شىمالدە بولغانلرىنى نورمانلار تابع ايتىكانلار. نەھىت بولارغا نورمانلاردىن بعض كشىلر كىلوب ادارە ايتەرگە، بولار اوستىدە خانلىق ايتەرگە، اصلاۋيانلارنى وحشى تر كلكىدىن چىغارغا كرىشكانلار. جنوبدىن خرىستىيان بولغان خىزىل توركلرى، بىگىرە كىدە خرىستىيان بولغان ۋىزانتىيە (روم) خىلقلرى واسطەسى ايله بولار آراسىدە خرىستىيان دىنلرى طارالا باشلاغان. شولاي ايتوب بولار اوزلىرىنىڭ طىنىچ سازلىقلارنىدە اورمانلارنىدە آزالاب يونەلە، تىرىلە باشلاغانلار .

اونىچى عصرنىڭ باشلىرىدا عرب سىياھلىرى خىزر ۋى بلغار
توركلرىغا كېلىدىغان ۋاقتلىرىدا، ابدل بويلىرىداغى تورك شىھەرلىرىدا
اصلاتىيان سوداگرلىرىغا اوچرايدىلار. ۱۳ نىچى عصر مىلادىنىڭ
اورتالىرىغا تابا چىڭگىز خاننىڭ عىسكىرى اصلاتىيلار (روسلار) نى
اوزلىرىغا قاراتورغا كېلىدىغان ۋاقتلىرىدا بولار آراسىدا كوپ
قالار ۋىق كرىپوستلارغا اوچرايدىلار.

اصلاتىيانلارنىڭ ايكى اولگى كىناز (خان) لىرى رورىك اسمىدا
بر نورماندىر. بولمىسا هم آنىڭ ايكى قىرداشى اصلاتىيانلارغا ۸۶۲ نىچى
مىلادىدا كېلىدىلار. بولار نورمانلاردىن ۋارىك اسمىداغى قىيلىغا
ۋىروس اسمىداغى فامىلىغا منسوب اولدىقلىرى اوچون روس
دىب يورتولار ايدى. اصلاتىيان خىلقلىرىدا كىنازلىرىنىڭ اسملىرى
ايله روس دىب مىملىكتلىرىدا روسيا دىب آتالدى (۱).

اصلاتىيانلار شىمالدىن نورمانلار، جىنوبدىن توركلارغا قاتشوللىرى
آرفاسىدا مەشىت جىھىندىكى توگىل، مەنى ۋىطىبەت جىھىندىدا كوپ
اوزگەردىلار. بولارغا بىك كوپ خىزر توركللىرى ۋى آلاردىن صولك
قىچاق توركللىرى آرقىلى بىك كوپ اولوش تورك قانى قاتوشدى.
خىستىيان ۋىا مەجوسى توركلار اصلاتىيانلار ايله قىدا بولشالار ايدى.
اونىچى عصرنىڭ باشلىرىدا آلار اوزلىرىنىڭ اورىيا كىا طىبەتلىرى
ايله قوراللانوب چىت قوملارغا ھىجوم ايتەرگە باشلايدىلار. رورىكنىڭ
اولغى اىگور ۋىقنىدا جىنوبدا روس (ۋىزانتىيا) گە ۋاندان صولك
ايدل بويىداغى بلغار توركلرىغا ھىجوم ايتىدىلار (۹۱۲ م).

(۱) بولمىش روىتلىرى. بولمىش موندىن باشقا تىحقىقلىرىدا بار.

بولار چىنگىز عىسكىرى كېلىگانگە قىدر اوزلرىنى بىر رىسى دىنگە ، تىلگە ، يازوغە ، عبادىتخانىلارغە مالك بولغانلار ايدى .

اصلاۋىيان كىنازلرىدىن ايك اۋل خرىستىيان دىنى قىبول ايتۇچى كىمىسە ايسگور اوغلى اسۋىياتىسلافنىڭ ، ۋىلادىمىر اسمىندەگى اوغلىدىر . اول كىيىفدە كىنازلىك ايتىدى . كىيىف اصلاۋىيانلرى (روسلرى) تىماما (دىيارلىك) خرىستىيان ايدىلار . ۋىلادىمىرنىڭ آناسى ايليا بىك مىخلص خرىستىيان خاتۇن ايدى . اول مىعنا خرىستىيان بولغان ، خرىستىيان تىرىبىسە كورگان ۋىلادىمىرگە رسما خرىستىيان بولورغە قوشا ايدى . ۋىلادىمىر رسما خرىستىيان بولغاندە اوزىنىڭ بىك كوپ بولغان سويوكلى خاتۇنلردىن آىر اورغە طوغرى كېلىگانگە ، خرىستىيانلىق مىجوسىت قىدر اوك اير كىللىك بىرمە گانگە كورە اول اوزىن رسما مىجوس سانى . وگناھ ظىن ايتدىكى خالده آلتون مىوقلى پىنلرغە رسما عبادت قىلووندە دوام ايتە ايدى . ۋىلادىمىر روملر (ۋىزانتىيە) ايلە صوغشاقاق اولدى ، غلبە ايتەچك اولسە خرىستىيان دىنىنى قىبول ايتەرگە سوز قويدى . غلبە ايتىدى . مونىك اوستىنە روم پادىشاھلرىنىڭ (۱) آنا اسمىندەگى سىكللرىنە مىحبت ايتىدى ، اوزىنە خاتۇنلىقغە آلورغە تىلەدى . آنا بن مىجوسىبىگە بار مىمن دىدى . اوشبو وقت ۋىلادىمىر رسما خرىستىيان دىنىنى قىبول ايتىدى (۹۸۸ م) .

ۋىلادىمىر اوزىنىڭ وفاتى وقتىدە مىلكىنى اوغلىلرى آراسىنە بولوب بىردى . اوغلىلرى اوز آرالرىدە اۇغشىدىلار . اىكى عصردىن آرتق وقت بولار اوز آرالرىدە گل صوغش قىچقرش ايلە عمر

(۱) اول وقت روم (ۋىزانتىيە) دە اىكى بىر طوغمە قىرداش خا كىللىك ايتلر ايدى .

كېچىرىدىلەر . چىنگىز عىسكىرى كېلىگەن ۋەقەدە بولار ھەمان شول ھاللىرىدە
 ايدىلەر . چىنگىز عىسكىرىنە بولارنىڭ مەملىكىتىنى فتح ايتىمك بىك زور
 مشقت طورمادى .

خزرلەر - قىچاقلىر : ھونلارنىڭ سوڭىدە دوناي ھەم اوزى (۱)
 (دىنىر) يىلغەلىرىدىن خزر دېڭىزىنىڭ شىمال شىرقىلىرىنە قىدر سوزلۇب
 كېتىگەن اوزون قىچاق مەملىكىتى ، آوارلەر كېيى جەمئىيەتلىرى ، قزاقلىرىنىڭ
 آغىملىرى سېيىلى يىدىنچى عصر مېيادىنىڭ اورتالىرىنە قىدر اوزىنىڭ
 بولغانونىدە دوام ايتە . آلتىنچى عصرنىڭ اورتالىرىدە بىوك تورك
 (توكىو) ھكىومىتى بويىرگە بولفاخان دېگەن كەمسە قومانداسىدە عىسكىر
 يىەرب قىرىمىنى ضبط ايتىدەرە ، اوزىنىڭ غەربدەگى قىچاقلىرىنى قوتىن
 نغىتە . لىكىن قىچاق رەتلى بىر ھالىگە كېلە آلمى . يىدىنچى عصرنىڭ
 اورتالىرىنە طابىا - شىرقىدەگى ابلى فاآننىڭ بويىروغى بويىنچە مېدىر -
 قوآرات دېگەن بىوك واوسنا خان ، اوزىنىڭ سەيى و تىدىرى آرقاسىدە
 قىچاقلىرىنى جەمئىيەتلىرىنى چوالمىق ھاللىرىدىن چىغارا (۶۳۵ م) .

شىرقىدەگى توركلەر ، خزر دېڭىزىنىڭ جەنۇبىنە ، عربلەر ، ايرانلەر
 بىرىنە اورناشا تورغان ۋەقتلىرىدە بو توركلەر بىر نېچە ادارەلەرگە
 بولنوب ، طىنچلانوب اوطورغان بولالار .

دوناي بويلىرىدە قالغان بلغارلەر ، ماجارلەر اوز باشلىرىنە ادارە
 ايتلەر ، دىنىستر يىلغەسىدىن خزر دېڭىزىنىڭ شىرقى شىمالى طرفلىرىنە ،
 اوزون صحرالارغە سوزلۇب اوطورغان توركلەر خزر (۲)

(۱) اوزى دىنىر يىلغەسىنىڭ بويىروغى اسمىدەر .

(۲) يقىن اھتمالىغە كورە خزر مىلى اسم توگلىدەر . قىچاق ھكىومىتى

۱۰۵۵ نچى م . يىلغە قىدر تارىخىدە اوزىنىڭ مىلى اسمى ابلە آنالى .

وصوگندان قیچاق اسملری ایله حکومت سورهلر ایدی . ایدلنک اورتا آغمنده غی بلغارلر ، تمام معناسی ایله مدنی ترکک گه کریشوب ، قوئلی بر اداره آستنده اوز باشلرینه بر حکومت تشکیل ایتهلر ایدی . شولای ایتوب ۹ - ۱۰ نچی عصرلر تیره سنده بیوک تورک ملتینک قوتی بايقال تیره سندن کو چوب ، ایران برینه ، شرفی یاور و پاغه ، نان لو (کاشغرغه) غه یعنی عموماً محصولدار هم سودا و تجارتککه اوکای اورنلرغه جیولغان ایدی .

اورال - اوزی قیچاقلری (خزرلر) اوز باشلرینه ترکک ایته باشلاغاچده شرفی روم یعنی استانبول ایمپراطورلغی ایله دوست اولوب یاشارگه ، ایکی آرادغی الکیگی نزاعلرنی طاشلاب ترکک ایتهرگه باشلادیلر . روملر ایله قز آلوب قز ویرشورلر ، روملر صوغش و طارلق کونلرنده هر وقت اوشبو خزر تورکلرندن یاردم آلورلر ایدی . خزرلرنک کوبسی دوستلری اولغان روملرنک خرستیان اولولری سببندن خرستیان دینی قبول ایتدیلر ،

یدنچی عصر میلادی ده دین اسلام عربستانده ظهور ایدب قوتله . نگان وقتده بو قیچاقلر عربلرگه « خزر اسمنده قوئلی حکومت » اولوب معلوم ایدیلر ؛ حضرت عمرنک (رضی الله عنه) خلافتی وقتنده اسلام عسکری شام دیارلرینی ، لبنان و قافقاس طاغلرینی ، هم آذربایجان وارمنستان و لایتلرینی فتح ایدب اوشبو خزر تورکلرینه کیلوب یندی (۱۶ هجری) .

اسلام عسکری خزرلر ایله کوب یللر صوغشدیلر ، لکن هبیچ بر خیر چقمادی بعض وقت غالب اولسه لرده کوب و قتلر خزرلر غالب اولورلر ایدی . اوشبو خزرلر برنده صحابه لر

فانى توگگىدى. اهل اسلام، خزرلر ايله هارون الرشيدنىڭ خليفه اولغانىنه قدر كوب صوغش ايتدىلر، هارون وقتىندە اوشبو صوغش طوقئالدى (۱۸۳ ھجرى).

هارون وقتىندە خزرلرنىڭ خاقانلىرى خرىستىيانلىقتىن يهود دىنىنە كوچدى. اسلام عالملىرى اوشبو خزرلر ايله قانشورلر، اسلام سوداگرلىرى خزرلر ايله سودا و تجارت ايدشورلر ايدى. خزرلرنىڭ بىلنگر، سمندر، بارغش، قتلو، ايتل اسملىرىندە شەرلىرى وار ايدى؛ پادشاهلىرى خاقان، تورەلىرى «بىك» آنالور و دربندنىڭ شىمالىندە سمندر شەرندە طورور ايدىلر.

اوشبو سمندر شەرىنى (۱۱۹ ھجرى) اسلام عسكىرى ھلاك ايتدىكى صوگئندە خزر خاقانى ايتل (ايدل) طاماغئندەغى ايتل (حاجى طرخان (۱)) شەرىنە كوچدى. شەرلىرىندە سودا و تجارت قوئىلى، حيوانلىرى قويللىرى كوب، اومارطا قورطللىرى باللىرى مول ايدى. آلما، يوزم باقچەلىرى تربىيە ايدىلر، بەغداي و دوگى ايسگەرلر، ايك كوب آشاغان آشلرىدە دوگى اولور ايدى. شەرلىردە قش كونلرىندە گنە طورورلر، جاي كونلرىنى تورک عادتىچە صحرالردە كىچرورلر ايدى، نىندىگنە خلىقتىن اولسەدە اولسون قوناق قبول ايدوب حرمت ايدىلر ايدى. خزر توركلرىنىڭ خاقانلىرى ھر نىقدر صوگ كونلرگە قدر يهودىلىككە ثابت اولوب قالدىلر ايسەدە خلىقنىڭ ايك كوبسى مسلمان اولمشلر ايدى. اوشبونىڭ اوچوندە خاقانلىرى مسلمانلر تىلەدگىچە گنە يورور، خاقاننىڭ وزىرلىرى مسلمانلردىن قويلور، خاقان اهل اسلام ايله

(۱) حاجى طرخان اسمى صوگئىدىن و بىرلىشى؛ استرخان اسمى حاجى طرخاندىن بوزلمشدر.

صوغشقانده مسلمانلر فاتوشمازلىرى ايدى. يالغز ايتل شهرنده اون ملك قدر مسلمان اولوب، اوتوز قدر مسجد و كوب مکتب و مدرسه لرى وار ايدى. خزر توركلرى آراسنده دينده كامل ايركنچيلك اولوب هيچ بردين اهلى ايكنچيسى حقينه تجاوز ايتمز ايدى.

خزر مملكتى رسمنجه، مملكت اوچون يدى فاضى اولور؛ اوشبو يدينك ايكيسى مسلماندن، ايكيسى نصارادن، ايكيسى يهوددن اولوب برسى پوت پرست مجوسى خلقلردن اولور ايدى. بر مسئله مشكل لك صورتىنى آلور ايسه، جمله سى قرآن حكيمنه رضا اولور ايدىلر.

اصلاؤيانلرنك كوبسى خزر خاقانى تصرفنده بولنور و بعضلر يده خزرلر تصرفنده بولغان كييف شهرنده طور ورلر، خزر حكومتينه هر اوى باشندن يكل بر مقدار خراج بيررلر ايدى.

خزر خلقلرى ميلاددن طوقزنجى عصرلرده عرب و روم خلقلردن آلغان مدنيتلرى آرقاسنده (۱) راحتلك اچينه چومديلر، بايلق و نعمتلرگه غرق اولديلر. مملكت اداره سى اشلرنده بتونله ي يومشاقلىق ايدى باشلادىلر (۲). اوشبو وقتلرده اصلاؤيان خلقلرى اوستينه شمال طرفندن حاكملر كىلدى، اصلاؤيانلرنك «اوليگ» اسمنده كنازلرى كييف خلقىنى خاقانغه قارشو قوطورتوب خزرلر تصرفندن چغاردى. خزر خاقانى بولارغه عسكر ايله كىلدى ايسه ده، اصلاؤيانلرغه مغلوب اولدى (۸۸۵ ميلاد).

كناز اوليگ وقتنده ۵۰ ملك قدر روس عسكرى كيمه لر ايله ؤولغه (ايدل) بويلا ب خزر ديكرينه توشدىلر. و خزر خاقانى نك

رخصتى و كېسكاشى ايله دېكز اچندن قافقاز طاغلىرى آرتنده برذعه (۱) ديلم (۲) شهرلرېنى يغما ايدوب، خراب ايدوب يورديلر و قايتوشلى غارت و يغمالرنندن حاصل اولغان ماللردن خزر خاقانىنه تيوشلى اولوشلرن بيرورگه طوقتاديلر؛ ايتل مسلمانلرى روسلارنىڭ اشلرېنه آشنا ايديلر؛ ديلم، برذعه مسلمانلرېنىڭ قانلرېنى آلور اوچوب روسلار ايله صوغشورغه خزر پادشاهندن صوراديلر؛ خاقان رخصت ايتمه دى. لکن مسلمانلر آڭا قارامى اوزلرى (آلار آراسنده نصارالرده بار ايدى) اون بېش مڭ مقدارنده اولدقلىرى حالده ۵۰ مڭ قدر اولغان روسلر ايله صوغشورغه كرشديلر. غلبه خزرلر طرفنده اولوب روسلارنىڭ بېك آز يغمه آخر ساعتده قاچوب قوطلدى. اوتوز مڭ روس اولگى سانالدى (۹۱۳م). اوشبو وقتلر خزرلر حكومت اشلرنده تمام يوشاروب بتديلر. روسلارنىڭ كنازلرى مسېتسلاۋ زماننده خزرلرنىڭ قريم طرفلرنده هم نفوذلىرى بتدى (۱۰۱۹م) (۳).

خزر خلقلرېنىڭ اوشبو اون بىرنچى عصرده اسلام دېنىنى قبول ايتمه گانلرى بېك آز ايدى. پادشاهلرى هميشه يهوديلگنده قالوب يهوديلرگه قدر حرمت ايدر ايدى. اوشبو سېيدن خاقاننىڭ مسلمان بولغان مملكت خلقنده نفوذى بېك آز ايدى.

عين شول وقتلرده، بلكه شولوق خاقاننىڭ توابعلرندن بولغان،

(۱) تارىخ الكامل ابن اثېرنىڭ هم تارىخ طبرى (۲) مروج الذهب.

مسعودىنىڭ.

(۳) خزرلرنىڭ قريمده غى قوتلرى كېسلوېنه قاراب روس توارېخى.

خزرلر اون بىرنچى عصرنىڭ باشنده حكوملرېنى بوغالتديلر دېب باڭلش حكم ايتلر.

خزر دېكزىنىڭ شىرق شىمالى ساھللىرىنى ياقىن بوشلقلاردا تر كلك ايتە تورغان قىچاقلار، مملەكت ادارەسىنى اوز قوللىرىنى آلدىلر . (۱۰۵۵م). بو قىچاقلارغە فاراب البتە مملەكتنىڭ خلقى آلاماشىمادى بلكە مملەكتنىڭ اسمى گنە آلاماشىدى، خزر اسمى اورىنىنە قىچاق اسمى قالدى (بولار قومانى، پالۋىس دىبىدە يورتلەر .)

مملەكتنىڭ ياڭا مديرلىرى فتوحاتقە كرشوب مملەكتنى غرب طرفىنە سوزدىلر . غربدە گى رومانىا هم اوزى (دنىپر) نەرى طرفلرنىڭ غى اصلاۋىيان ونورك قوملىرى بو ياڭا مديرلرنىڭ غىرتلىرى سونىگانىگە قدر بولار قول آستىدە طورورغە مجبور اولدىلر . شرفدە گى نفوزلىرى توركىستان اچىنە سوزلوب كىتكان ايدى .

مملەكتلرنىڭ پايتختى ايكى اولوب برسى توركىستاندە ايكىنچىسى قرىمدە ايدى . هر ايكىسى سوداق اسمىدە ايدى . بولار مەبىشتلرنى بىك آزلاب اوز گارتدىلر . اون اوچىنچى عصرده چىنگىز عسكرى كىلگانىدە همان كوچمە مەبىشتىن چىغوب بىتمە گانلر ايدى . خزرلر وقتىدە غى كىبى اوك بولارنىڭ سودا ونجارت اهللىرى خافانلىرى شەرلردە طورورلر ايدى . چىت خلقلر ايلە سوداللىرى ھىمىشە خزرلر وقتىدە غىچە دوام اېتىدى . كورشىللىرى اولغان روس خلقلىرى ايلە بعض وقت دوستلاشوب بعض وقت دشمانلاشوب طوردىلر . قز آلشوب وىرشوب قداقلىر ايتدىلر . واوشبو بول ايلە روسلرغە ىنە كىبوك تورك قاآنى بىردىلر .

عموما ھون آوار جەمەتلىرىنى كورسەتە تورغان بو قىچاق توركلرنىڭ تلىرى بىزنىڭ ايدىل بوى توركلرى هم قز اقلرنىڭ تلىرىنى بىك ياقىن . حاضر گى مېشارلر بىك آز ايرما ايلە ھمان شول

فېچاق توركلرينك تللىرى ايله سويله شه لر (۱).

فېچاقلرنك تللىرىنه، ادبياتلرينه عائد يازلغان اثرلر بو كونىگه قدر صافلانوب كىلگان. مدنيتده اول وقتده بىك مهم اورنى توتقان لاتىنلر طرفندن فېچاقلرنك تللىرىنه لغت كتابى يازالغان. آلارنك مقاللىرى، جزلرى، دعالىرى يازلغان. خرىستىيان لاتىن مېسبانيىلرلى طرفندن فېچاق (قومان) تلنده يازلغان دىنى اثرلر، وعظملر بار (۲). بو كتابلر آرفاسنده حاضرگى علما فېچاق (قومان) تلى حقنده بىك مهم نتيجه لرگه ايرشديلر. بو اثرلر حقنده يازغان بر رساله سنده و. رادلوف: «ايدل بوبى تاتارلرلى اوزلرينك موندن ۵-۶ يوز ايلگه رگى تللرن بىك آزغنه اوزگار تكانلر. بولارنك بابالرى فېچاقلرنك تللىرى، بولارنك حاضرگى تللرندن دخى ده مكمل هم كىك ايدى» دى (۳).

بو اثرلر عمومأ توركلرنك ايسكى تللىرىنه، ادبياتلرينه عائد اثرلرنك ايك مهملىرى جمله سندنلر.

(۱) و (۳) رادلوفنك «قومان تلى حقنده» ديگان رساله سى ص ۵۳.
 (۲) فېچاقلردن قالغان بو اثرلر و. رادلوف طرفندن تفصيللى شرحلرى ايله، «Записки Академіи наукъ» نك ۱۸۸۷ نچى بلغى ۳۵ نچى جلدنده ۱۳۲ صحيفه لك بولوب نشر ايتلگان. هم بو اثرلرنى، Фонетика هم نحو جهتلرندن تفتيش ايتوب وباشقه توركى لهجه لر ايله چاغشدروب Оязыкъ Кумановъ по поводу изданія Куманск. словаря اسملى بر كتاب يازغان: بوهم شولوق آ كادىمىياناوك مجموعه سينگ ۱۸۸۴ بلغى ۸۴ نچى جلدنده ۵۳ يىنلك بولوب نشر ايتلگان. بو كونده گى استانبول توركلرى بنه شول فېچاقلرنك خزر ديكرينك جنوبندن اسلام مملكتلرينه كىنكانلرندن كوبه بىگان خلقلر در. بولارنك تللىرى بنه ايسكى قومان (فېچاق) تلىنه اوخشى.

بلغار توركلرى: (۱) بىزنىڭ بابالارمىز بولغان بلغارلارنىڭ بو ايدىل بويندى نى زماندىن بىرلى تر كلك ايتوب كىلگانلىرى معلوم توگلدىر. آلا ر بىك ايسكى زماندىن بىرلى او ك اورالنىڭ غربىندە گى ايك محسولدار اورىندە، ايدىلنىڭ اورتا آغىمىدە، ايسكى يوزلەب زور تارماقلىرىنىڭ بىر گە جبولغان اورىندە تر كلك ايتوب كىلگانلىرى.

ايدىل، اسقاندىناۋبا يارم آطەسنىدە غى، كوزلىرى ايرتە او ك آچالغان قوملار گە ياقىن اورىندىن چوب، اوزىنىڭ نىھايە سز كوب تارماقلىرى بويندى اوطورغان تورلى تورلى قوملارنىڭ محسولاتىن بلغارلار غە آغزوب كىتورگان هم بلغارلارنىڭ توبەن ياغىدە، بلغارلار غە زور يول بولوب، ايرانغە، هندىستانغە، عربلر مملكتىنە نابا صوزلوب كىتكان، خزر دىكزىنە باروب قويغان. اورال طاغلىرىدىن قىمتلى معدنلر توبە گان كويمەلر آق ايدىل ايلە، تورلى قىمتلى مېخ وتىر يلر توبە گان كويمەلر قاما وهم ۋياتكە يلغەلرى ايلە، قل و كىزە كلر ومال متاع توبە گان كويمەلر اصل ۋولغە يلغەسى و غربدە گى طارماقلىرى ايلە بلغارلارنىڭ پايىختىلىرى بولغان بلغار شىرىنىڭ سودا اسكلەلرىنە طوقتار، ونرسەلرى بازارلرىنە قويلور ايدى. هر مملكت گە يول اولغان قارا دىكزى گە قويا طورغان دون يلغەسى ايدىلنىڭ كورشىسى ايدى؛ اوشبو يولدىن روم (ۋىزانتىيە) خىلقلرى، خزر دىكزى ايلە هندىستانغە كورشى اولغان ايران خىلقلرى

(۱) بو بابدە لىخاچوف نىڭ، ۱۸۷۶ نچى يل پىتربورغدە جىيلغان Бытовые памятники. آثار عتيقه جمعيتى نىڭ برونچى جلد مجموعەسىدە. Великой Булгаріи Древніе города и другіе Булгар-С. М. Шпилевскій نىڭ اسى ايلە يازغان اثرىدىن (ص ۱ - ۵۰) هم كىلگەن. Скіе памятники въ Казанской губерніи اسمىدە گى اثرىدىن (ص ۱ - ۵۸۵، ۱۸۷۷ نچى يلغى نىشر قىلغەن) وغىرلردىن استفادە ايتىلدى.

بلغارغە كېلورلر و بازارندە هم كروان سرايندە شمال طرفندىن كېلىش
معدن، مېخ و تېرىلرنى آفچەلرى هم اوزلرېنك اوزلكسىز سەيلرى
آرفاسندە طابقان محصولات مدنيەلرى بربرينە آلسدررلر ايدى.
يرلرى و دنيالرينك تربيهسى، دنيانك تورلى طرفندە غى مدنى خلقلرغە
قاتشو و اوزلرېنك زور استعدادلرى آرفاسندە، بېك كوپ بولغان
حاضرگى مدنى قوملر دنياغە كېلمەسدىن ايلگەرى، بلغار توركلرى
قوتلى تجارتگە، تورلى مملكت خلقلرى ايله گور كېلوب طوراً
طورغان كروان سرايلرغە مالك مدنيتلى خلق اولوب دنيادە ياشارلر
ايدى. هجرت نبي دن ۳۰۰۰ چى يوزدە عرب سباحلرى قطاي اچلرندە
يورگاندە قطايلىر «دنيانك ايك زور دورت پادشاهلرندىن برسى بلغار
خانيدىر» دېلىر ايدى (۱).

بلغارلر و آلازىنك تللىرى، - بلغار دېگان سوز، برگنە تورلى
تل و برگنە دېندە بولغان بر جمعيتنك اسمى توگل. بلغار، بلكە،
ايدلنك اورتا آغمندە، قاما تاماقلرندە غى سودا مركزى بولغان يرلردە
تركلك ايتوچى تورك قوملرى هېئت مجتمە سېنك اسميدىر. اول (بورونغى)
وقتدە بلغار خانلىغى قولى آستندە طوراً طورغان، حاضرگى كوندەگى
چيرمش، موقشى، موردوا، ووناك دېگان كېى فىن خلقلرېنك
بابالرى هم بزنك حاضرگى قران خلقى، چواش، ميشر، باشقرد كېى
توركى قوملرېنك بابالرى همە سېدە بلغار اسمى آستندە يورگانلر.
اصل بلغار اسمى ايله تەبلەبرەك آتالغان خلق، بزنك و حاضرگى

(۱) Н. Н. Пантусовъ نىڭ - Какъ далека простира-
лись сведѣнія Арабскихъ географовъ въ глубѣ Сред-
ней Азии كىتابىدىن.

چواشلرنىڭ بابالرى بولغان توركلردىر. ھىم مەملىكتە باش و آنى
ادارە ايتوچى قومدە شول بىزنىڭ و چواشلرنىڭ بابالرى بولغان بلغارلر
بولغانلر .

بابالرمز بلغارلرنىڭ تىللىرى، بىزنىڭ ھازىرقى تىلمز ايله چواشلرنىڭ
ھازىرقى سويلەشە تورغان تىللىرىنىڭ ايسكى اور تاسىندە راق بولغان .
بىلكە ھازىرقى چواشلر بورونقى بابالرمزنىڭ تىللىرى بىزگە
قاراغاندە دخى بىخشىراق ساقلاغانلردىر . لىكىن اصل بلغار تىلى بۇ كۈندە
يوق . بىزنىڭ خلىق، تىللىرى باشقە مىسلمان توركلر ايله فاتشوب
اوز گارتىكان كىيى، چواشلردە بورونقى تىلنى باشقە مجوسى قوملرگە
فېنلرگە فاتشوب اوز گارتىكانلر (۱)

ادارە جەھىتىدىن اول وقتدە غى بلغار مەملىكىتى بۇ كۈندە گى گېرمانىيا
غە اوخشاغان بولغان : مەملىكىتى تورلى طرفلردە تورلى واق خانلر
ادارە ايتىكانلر .

مىز كور واق خانلرنى ھىم، عوموماً ، مەملىكىتى اصل بلغار دىيىپ
يورتلە تورغان خلىقلر (يعنى بىزنىڭ بابالرمز) دن سايلانغان بىر الوغ
خان قاراغان . الوغ خان اوزى ايدىلنىڭ سول ياق يارىندە غى
(ھازىرقى قزاندىن يوز بىكرىمى چاقىرم توبەن) بلغار شەھرىندە طورغان .
بلغارلر دىيىن اسلامنى قىبول ايتىكانگە قىدر . بلغارلرنىڭ دىيىن
اسلامنى قىبول ايتولرىنە قىدر اولغان حاللىرى بىك آچىق معلوم توگىل .

(۱) بۇ ھقئدە 2-го Археологического съезда (1) Труды
въ С. Петербургѣ . دىيىنچا چوقىنىڭ « بورونقى بلغار مەدەنىيىتىنىڭ
ھېكلى » اسمندە گى ائىرىدىن (ص ۳-۴ ھىم) Н. Н. Ашмаринъ نىڭ
Болгары и Чуваши دىيىگان رسالەسىدىن ومونىڭ كىيى ائىرلر
قارالسون .

عرب عالمرىنىڭ حكاىە ايتولر نچە ، بلغارلر دىن اسلامغە كىرگانگە
 قدر دىن جەھننن باشقە تورک قوملىرى ايله بر حكمده بولغانلر . عموماً
 تورک خلقلرنده بولغان عرفى فانوللر ، بلغارلرده بىگىرەك قاتى رعاىە
 ايتوله تورغان بولغان . بلغارلر آراسنده زنا ، اوغرىلق ، جنايت
 كىمى اشلر بولماغان . خائىلرنى اوترگانلر . زنا بولا قالسه ، ابر هم
 خاتون نىندىگىنە درجە دەگى كشىلر اولسە دە اولسونلر ، بر تورلى
 جزالانورلر ايدى : بو زائىلرنىڭ هر برىنىگە آياق و قوللرنن
 دورت برگە قاغلغان دورت قازقغە باغلارلر ايدىدە باشلارنن
 آيناقلرىنە قدر كىسوب طورارلر ايدى . و اعضالرىنىڭ هر بر
 كىسە كلرىنى آغاچ بوتاقلىرىنە آصارلر ايدى . اوغرىلرىنى اوتورە
 تورغان بولغانلر . بلغار خاتونلىرى ايرلردن قاچماسلر ، ايرلر ايله
 برگە صوغە كرورلر هم ادب دائىرسىندە بولنورلر ايدى .

بلغارلرنىڭ دىن اسلامنى قبول ايتولرى . - يدىنچى عصر مىلادىنىڭ
 باشنده عربستانده دىن اسلام ظهور ايتدى ؛ اهل اسلام بىك
 كوب يرلر ، مملكتلر فتح ايدوب اسلام دىناسىنى غربدە اسپانىادن
 شرفدە قىطاي يرلرىنە قدر كىگە يتدى . علوم و معارف هم تجارت
 و عمران فوق العاده ترقى ايتدى . دىنانىڭ كوب طرفلرىنە عرب
 سودا و تجارت و علم اهللىرى (بو جملەدن طبيبلرى) طارالدىلر .
 آلا ر باى و مدىنىتى بلغار مملكتىنە بىك ايرتە كىلوب يتدىلر .
 دىن جەھننن اسلامغە ايك ياقن اولغان بلغارلرغە ، دىن اسلام
 هم اوزلىرى كىمى او ك صاف كوگلىلى ، صادق اولغان عربلر بىك
 اوخشادى . دىن اسلامنى بولاردن كورب اوگرە نورگە باشلادىلر
 (ھجرتنىڭ اولگى عصرىندە اوق) .

بلغار پادشاهی (خانی) آلماس سلکی اوغلی (۹۲۱ م ۳۰۹ هـ)، بغدادده شول وقت اسلام خلیفه سی اولغان مقتدر باللهغه ایلچیلر یبهروب اوزلرینه دین اسلامنی اوگره تور اوچون علمالر، مسجد و مدرسه لر، عرب اصولنچه بنالر، هم دشماندن صافلانمق اوچون شهر تیره سینه قلعه لر بنا ایتمک اوچون ماهر اوستالر صورادی و اوزی خلیفه گه اطاعت عرض ایتدی. خلیفه ایلچیلرنی و یومشلرینی ممنونیت ایله قبول ایتدی و بلغارغه یبهرمک اوچون ایلچیلر هیئتتی و اوستالر حاضرله دی. سهسن الراسبی و بدر الحرمی اسمنده ایکی عالمنی بلغارغه یبهرمک کیشیلرینه باش ایدوب و احمد بن فضلان اسمنده برسینی بولارغه کاتب (سیکریتار) ایدوب تعیین ایتدی و اوشبو کاتبگه کورگان و بلگانلرن یازا یوررگه یوردی.

ایلچیلر هیئتتی (۹۲۱ میلاد ایون ۲۱، ۳۰۹ هـ صفر ۱۱) بغداددن چغوب بخارا، خوارزم طرفندن (فوریدن) بلغارغه سفر ایتدیلر. بریلغه یاقن وقتلر اونکاروب بونلر بلغار یرینه کردیلر. «بلغار» شهرینه یتەرگه بر کون و کیچه لك یول قالمش ایدی؛ بلغار خانی قولنده اولغان دورت پادشاه (کچوک خان لر) و بیوک پادشاهنک اوغللری، قرداشلری ایلچی هیئتینی ایکمک طوز هم طاری ایله استقبال ایتدیلر. بلغار شهرینه اون بیش چافرمد قدر یر قالدغی صوگ اولوغ خان آلماس سلکی اوغلی اوزی عسکری ایله استقبال اوچون چقدی. ایلچیلرنی کورگاج آطندن توشوب اوزلرینک بورونغی عادتتی بوینچه سجده ایتدی. یکننده طولی آلتون کمش آفچهلر وار ایدی بونی چه چدی. ایلچیلر ایله کورشدی. ایلچیلر

بلغارغە (۹۲۲، مای ۱۱، ۳۱۰ ھ ۱۲ محرم دە) يتدیلر؛ پادشاه بولارغە مخصوص قبه و کیزاوی قوردردی. ایلچیلر ۱۵ نچى محرمگە قدر اوشبو کیزاویلرده فالدیلر. ۱۶ محرم پنجشنبه کون خان حضرتينك اطراف، ولایت و شهرلرده گى کچوک خانلری تمام کیلوب يتدیلر.

اوشبو کون بلغار خلقينك ايك زور و ايك مقدس بايراملری و بلغار خانى نك ايك مقدس ايك عزيز طویى باشلاندى؛ خان ایلچیلرنى اوزينك مخصوص سراينه آلدی، ضیافت باشلاندى. ایلچیلر، مقتدر بالله خلیفه نك یه رگان هدیه لرینی حاضرله ب و خلیفه نك خانغه یه رگان بوله ک آطینی خاص ایهری ایله ایهرله ب خان حضرتلرینه تقدیم ایتدیلر. خاننك اوستینه بوله ک کیومنی و چالمانی و خاتونینه خلعت کیوردیلر. احمد بن فضلان خلیفه نك هم وزیرلرینك مکتوبلرینی چقاردی اوزون مکتوبلر ایدی؛ خان حضرتلری آغر گوده لی ایسه ده آياق اوزره باصوب طکلادی. خاننك وزیر و خانلری ایلچیلر اوستینه آلتونلر چه چدیلر. پادشاهنك خاتونى ایلچیلر، علمالر حضورنده اولور و ضیافت ایدر ایدی.

ایلچیلر حضورنده خان حضرتلری اوزينك مجوسیلکده قوشلغان اسمن بغداد خلیفه سینك اسمی اولغان جعفر گه، آناسينك اسمینی عبدالله غه ایله ندردی. و خطبه لرده «اللهم اصلح عبدك جعفر ابن عبدالله امیر بلغار مولى امیر المؤمنین» ديه ذکر ایدلور اولدی. یعنی: بیوک ایلچی هیئتى حضورنده زور بیرام ایدب بلغارلر و خانلری رسمی صورتده مسلمان اولدیلر. (۳۱۰ ھ ۱۶ محرم، ۹۲۲ م ۱۵ مای).

بلغارلرنك مدنی معیشتلری - باشقه مدنی قوملرده گى کبک اوك بلغارلرنكده مدنی معیشتلری، مدنیلری، ایگن چه چو، تورلی هنر اشلرینك، سودا و تجارتنك بیک قونلی بولووندن، آرالرنده عالم

لارنىڭ، علم يورتلرىنىڭ كۆپ بولۇۋىدىن، بىك باي تۈركلەك ايتۇ لرى، شەرلەرنىدە آغاچ و طاشلاردىن بنا ايتلىگان زور و ماتۇر يورتلر، مسجدلر، مدرسەلر، مغازەلر، كروانسرايلرنىڭ كۆپ بولۇۋىدىن . . . . . عبار تدر .

آلارنىڭ اول عالى مەنىتلرن اثبات ايتۇچى و بزگە كورسەتۇچى شاهدلر: اول بورونقى بابالرمزنىڭ بزگە قالدراغان مەنگۈلك طاش عمارتلرى و آلارنىڭ بو كۈندە ير آستىدىن چىغان نورلى قوراللرى، زىننلرى، قاپچلر، سۈنگۈلر، ير آستىدىن سو يورۇتە تورغان (ۋاداپراۋود) طروبالىرى، آلتون كەمش ايلرلىرى، طاشلار و تىمىرلردىن ياسالغان تورلى رسم و صورتلر، اوستلرىنە تورلى حكمتلى سوزلر يازلغان آفچەلرى، اوزلرىنىڭ بلغار تلىدە هم عرب تىللىرىدە بىك اوستا ايتۇب كۆپ حكمتلى سوزلر ابلە يازلغان قىر طاشلرى و بولارغە اوخشاشلى هر تورلى مەنىت و عمران اثرلرى، و تورلى مەلىكت مەحرر و مۇرخلرىنىڭ مىلا عرب و ايران تارىخ و جغرافىا علمالرىنىڭ آلار حقىدە يازغان كۆپ اثرلرى . بلغارلر قاشىدە اىگن چە چو بىك مقدس بر اش ايتۇب سانالغان . آلار ايدل بوين اىگن خزىنەسى صورتىنە كىترگانلر . شامالدهغى فېنلر اوزلرىنىڭ بلغارغە كىتوردكلرى فېمىلى تىرىلرى اورالدهغى باشقردلر فېنلر آلتون و كەمشلرى برابرىنە بلغارلردىن اىگن آلورلر ايدى . بلغارلرنىڭ كورشىلرى آچلىق دە قالغان وقتلردە بلغارلر آلارغە آشلىق يىروب ھلا كىدىن آلۇب قالورلر ايدى .

بلغارلر آراسىدە صناعت فوق العادە ترقى ايتىكان بولغان . بز طوقوغانلر ، پوصتاو صوقغانلر ، صابون و شەم قويمانلر ، تىرى واعلى كۈنلر اشلەگانلر ، صاورلر بىخى سىختيانلر باصاغانلر ،

تورلى صوغش اسبابلىرى فوراللىر حاضرله گانلر. اول ايسكى وقتلرده، حاضرگى ياۋروپاي روسى ديدكمز يرلرده گى بارلق صنعت، هنر، علم، تجارت همەسى بلغارلر قولنده غنه بولغان. بلغارلر آراسنده آلتون كمش ايله بيزەنمك، آلتون استعمال ايتمك بىك كوب بولغانى اوچون بلغار شهرىنى كورشى ملتلىرى «آلتون شهر» يا كه «آلتون تخت» ديب يورته تورغان بولغانلر.

بلغارلر سودا و تجارتده بىك يوغارى اورنلرنى اشغال ايتدىلر جنوب خاقلرى ايله شمال خاقلرى آراسنده تجارت بلغارلر قولندنغنه اوتە ايدى. حاضرگى شۋيتسيا طرفلرندن كبله تورغان ماللر بلغار آشا هندگه، ايرانغە، اسلام مملكتينه اوتەلر ايدى. عرب آفچهلرى بلغار آشا باروب فىن و نارمانلر آراسنده استعمال اولونالر ايدى. فىن ميخلىرى بغداد مغاز يئلرندە سانتلا، روم (ۋيزانتية) ماللىرى بلغار آشا قطايفه اوزا ايدى. بلغار شهرندە روملرنىڭ اوزلرینه باشقه سودا يورتلرى (۱) بار ايدى. بخارا و خوارزم، خراسان طرفلرى ايله بلغارلر آراسنده اوزلەكسز سودا كاروانلىرى يوروب طورور ايدى (۲).

بلغارلرده معارف - بلغارلرنىڭ عربلرگه قاتشدقلىرى، دىن اسلامغە كردكلىرى صوكننده علمده معارفده نق ترقى ايتولرى معلومدر. مسلمان بولدقلىرى صوكننده باشقه تورك قوملىرى كىبى، استعمال ايتەرگه او كاپلى هم دىنى يازو بولدىقى اوچون عرب يازووينى قبول ايتدىلر. بلغارلرده عربچه كوفى هم نسخ خطلىرى استعمال ايتلگان. عربلردن ايلگەرى بلغارلر اوزلرینه باشقه يازوغە مالك بولغانلرمى، عمومى تورك قوملرینىڭ يازولرینی

(۱) روسچە كئابلرده Грическая палата دىە مشهوردر.

(۲) مروج الذهب، ابن الاثير تارىخى چىتىندە جز ۲ صحيفه ۱۱.

استعمال ايتكانلرىمى بو كوناگه قدر معلوم بولمادى. احتمالكه آلارنىڭ عربلرگه قدر يازولرى بولغاندر؛ بلغارلرنىڭ تارىخلىرىنه عائد بىك قيمىلى اثرلر بىره تورغان «بىر» ئىلى همان بو حقدە بر جوماردلىق ايتمەدى (۱).

بلغارلرنىڭ حقيقى ترفىلىرى، شرق تور كلرنىڭ تىنچلانولرى، عربلر ايله فاتشوب دىن اسلامغه كرولرنىڭ صوڭ بولغانلىقى معلومدر. احتمالكه آلار عربلرگه قدر بىك اوستا سودا گرلرگه بولغانلردر. دىن اسلامغه كوناگه قدر اوز باشلىرىنه تمام مىلى حالده ترفى ايتەرگه اولگورمەگانلردر.

بلغارلر عربلر ايله بىك نىق فانشدىلر. بىك باى و طبيعت جەتندىن ماتور اولغان بو مملكتكه، اسسى صحرالر اچندە طورا طورغان عربلر و آلارنىڭ عالملىرى سودا فلان فايغوسىندىن باشقا اوق بىك كوب بولوب كىلە طورغان بولغانلر. بلغارلردە بورتلىر بنا ايتوچى (آرخىتېكتور) لر هم كىم تىگوچىلر كىبى بعض صناعت اهللىرى بغداد عربلىرى بولغان (۲)، آلارنى علمگە، معارفكە او بىرە توچى خلىقلر عربلر بولغانلر. اوشبو سىپىدىن بابالرمز بلغار توركلرى آراسىندە عرب تىلىنى بىخىشى بلوچى كىشىلر كوب بولغان. عرب مدنيتى، علومى ايله آشنا بولوب، عرب تىلىدە كتابلر يازوچى عالملىرى

(۱) بلغار بىرلرنىڭ، بو كوناگه قدر حقيقىلىرى معلوم بولماغان، بعض يازوغە اوخشاشلىلى اثرلر تابلغان. نورلى صاوتلر چىناباقلرغە يازلغان بو اثرلرنىڭ يازومى توگلىكى ابدكى همان معلوم توگل. بو حقدە — Труды IV Археологического Съезда въ Казани 1877 г. نىڭ ۱۰۱۰ جىلدىدە. А. Лихачевъ.

(۲) مسلمان بولغاچ مسلمان كىملىرى نىكدررگە عرب نىگوچىلىرى حاجت بولغان.

بلغارلرده كوب بولغان. آندى عالمردن بعض برلرى اوشبولردى:
 خواجه احمد برغرى، شيخ برهان الدين ابراهيم بن خضر البلغارى
 (بر كتابىنى ۷۵۱ دە يازوب تمام ايتكان)، صدر بن علاء الدين
 البلغارى (۱)، محدثلردن ابوالعلاء حامد بن ادريس البلغارى القاضى
 (۵۰۰ ھ)، ناج الدين ابراهيم بن محمد البلغارى (۷ يوز آخرنده)،
 خواجه حسن بن عمر البلغارى (قبرى بخاراده)، برهان الدين ابراهيم
 بن يوسف البلغارى (۲)، مختار بن محمود القزىنى (۶۸۸ ھ)، احمد
 بن محمود الجندى (۷۵۱ ھ) (۳)، باشقرد ناصر الدين (۷۵۲ ھ)،
 علم الدين سنجر الباشقردى (۶۸۹ ھ) (۴). وغيرلر . . . . . بولار
 محدث يا كه فقيهلر جمله سندن سانالغانلر.

بلغارلر اوز آنا تللرينه، ملبتلرينه دفت ايتوده جنوبده گى
 توركلردن آله اوزغانلر. آلارنىڭ آراسنده تور كچه شعرلر
 سويلي طورغان فوتلى شاعرلر بولغانى معلوم توگل، لكن آنا
 تللرينه دفت ايتكانلرى معلوم. بلغارلرنىڭ تللرينه عائد اثرلر بو
 كونده بىك آز، كاغد اوستلرنده بتونلهى يوق. بو حقهده غى بارلق
 اثرلر قبر طاشلرنده غى يازولردن عبارتدر. بلغار علماسى آراسندن
 يعقوب بن نعمان اسمنده بر مؤرخ (۵۷۹ ھ) معلومدر. آنىڭ بلغار
 تارىخنه عائد يازغان اثرى بولغان. ابو عبدالله الغرناطى هم ابو

(۱) بو كشى بر كتابىنى ۷۶۶ ھ دە يازوب تمام ايتكان. بو كشىنىڭ
 قران اوبازنده قرتمن يا كه قرىمن دىگان اوللرغه منسوب بولووى
 احتمال (مرجانى ص ۸۲، جلد ۱).

(۲) مونىك تصنيفلردن بعضلرن لىخاچوف ذكر ايتت.

(۳) مستفاد الاخبار جلد ۱، ص ۷۸ - ۹۳.

(۴) اد أفندى تارىخى جلد ۱، ص ۳۲۷ - ۳۲۸.

حامد الاندلسی اسملرنده عرب جغرافیا عالملری آنک ایله اولطرداش اولوب بلغار تاریخنه عائد معلومات آلمانلر. بعض بر بلغار علماسی بلغار شهرندن ۷۰۰ چاقرم قدر شمالغه باروب علم هیئتککه عائد تجربهلر یاصاب یورگانلر (۱).

بلغارلرنک شهرلری. - بلغارلرنک ایک زور شهرلری پایتختلری اولغان الوغ بلغار شهری (حاضرگی خرابه سی اورننده) در. موندن باشقه، شهر بلغارنک ۴۰ چاقرملر جنوب طرفنده «سوار» دیگان شهرلری، بلغار شهرینک فارسینده ایدلنک حاضرگی سمبر طرفنده آشلی دیگان شهرلری، حاضرگی چیستای فالاسینه یاقن بولار هم ژوقوتین اسمنده شهرلری، حاضرگی لایش اویه زنده «فشان» اسمنده، حاضرگی نیر غار و دقه یاقن ابراهیم دیگان شهرلری بولغان (۲). بولاردن باشقه صبا کول، چالماطی، کیرمنچوک اسمنده قالالری بولغان، بولارنک قای اورنده بولغانلری بو کونده معلوم نوگل.

بلغارلر شهرلرینی طش طرفندن تیره ن چوفر و آنک اچندن بیوک قلعه (کریپوست) ایله احاطه ایتکانلر. تیره یاغنده غی چوفرنی صو ایله طوترغانلر. اچده گی احاطه ایمه ن آغاچندن یا که طاشدن یاصالا تورغان بولغان.

بلغار خانلری. - آلماس خان وفات ایتدی کی صوکنده اون اوچنچی عصر باشلرینه یعنی چنگز عسکری کیلگانگه قدر بلغارلرنک اوشبو اسمده خانلری اولدی: احمد آلماس اوغلی، طالب احمد اوغلی، مؤمن احمد اوغلی، حیدر، سعید، باراج، ابراهیم، سلیم، و چنگز عسکری کیلگان وقتده غی الهام خان.

(۱) لیخاچوف دن.

(۲) بو شهرلرنک اورنینه کوبسی روسلر اوطوروب بتکانلر.

بلغارلارنىڭ كورشىلىرى. - بلغارلارنىڭ شىمال تەرەپلەرنىڭ كورشىلىرى فېن قوملىرى، جەنۇب تەرەپلەرنىڭ بىر تاسسى اسمىندە كى فېنلار (۱)، خىزىرلەر قىچاقلار، غەرب تەرەپىدە اصلاۋىيان قوملىرى.

بلغارلارنىڭ كورشىلىرى ايله مناسبتلىرى. - بلغار توركلرى كورشىلىرى ايله تىنچلىق و صلح ايله طور و نى تىلەگانلەر. آلالار اوزلىرى باشقا توركلەر كىبى اچ و طشلىرى ايله بهادر خىلقلەر بولسىلەر، (۲) خىلقلەر غەلج قوتى ايله غلبە ايتوگە قىز قىماسلار؛ بىلكە اقتصادى غلبەلەر ايتەر گە طرشورلەر ايدى. «نېچكىدە بلغار خىلقى صوغشچى خىلق توگل ايدى. آلالار، كورشىلىرى بىر تاسسىلەر، خىزىرلەر، قىچاقلار، روسلر ايله صوغشدىلەر، لىكن اوزلرىنىڭ تىلەوللىرى ايله توگل. تىك آلالارنىڭ صوغشچى كورشىلىرى آلالارنى اول كوینگە قويمى بىلكە مدافعه اوچون صوغشور غەمجبور ايتە ايدىلەر. بلغارلەر بعض وقت كورشىلرىنىڭ قىلالارنى اشغال ايتەرلەر ايدى، اما مال غنىمت آلمىق نىتى ايله توگل، بىلكە اوزلرىنى تىجارىت اوچون مەھم اولغان بىر مەركىز، تىجارىتلىرىنى ترقى ايتىرور اوچون بىر يول حاصل ايتو اوچون اشغال ايتەرلەر ايدى. بو وقتدە آلالار شەھرىنى اوت ايله، خىلقلرنى اوترو ايله آل مىلەر، بىلكە نېچكىدە بىر صلح و امىنلىك يولى ايله آلالار ايدى» (۳).

بلغارلەر ايله اصلاۋىيانلەر. - اصلاۋىيانلەر (روسلەر) تورلى قوملەر ايله قان شوب كوزلرىن آچا باشلاغاچدە بلغارلارنىڭ ايك تىنچسىز كورشىلىرى

(۱) بىر تاسسىلەر بلغارلەر قولنىدە بولغانلەر. حاضرىكى قىچىر مىشلىر، آرلارنىڭ بابالىرى بولوللىرى ظن ايتىلە.

(۲) بو حقدە ابو حامد الاندىلسى مەم ابن فىلاننىڭ بلغار بەھادرلىرى حقدە غى حكاىەللىرى قارالسون. (مىراداندى تارىخى جىلد ۱، ص ۲۶۹-۲۷۳)

(۳) تىونىلەر آراسىنە قويلغان سوزلەر لىخاچوفنىڭ ائىرنىن مەم آشمارىن جىنابلىرىنىڭ «بلغارلەر مەم چواشلىر» دىگان ائىرنىن آلىدى. ص ۲۴.

وبرنچى خارجى دشمانلرى (۱) صورتىن آلدیلر .

اصلاۋيانلر آچاق ومحتاجلقغه توشدیلر ايسه بلغارلر طاماكلرن
طويدرورلر ایدی (۲). هيچ بر نورلى صنعتدن فلاندىن خبرلرى
اولماغان اصلاۋيانلرغه صنائع اسلاميه نى هم اوزلرينك مصنوعاتلرن
ايرشدروب طورورلر ایدی (۳). لکن اصلاۋيانلر اوشبو نعمتلرنى
تقدير ايدمچك وطاتولى ايله اوشبو بايلىق وصنائعدن استناده ايدمچك
اورنده كفران ايتەرلر، هيچ بر گوزللك، نفيس نرسه لر توشيني
كورمه گان اصلاۋيانلر «بلغارلردن مال آلوب قايتامز» دبه ايللرندن
جبولشوب چغوب بلغارلرغه كيتەرلر، كچوك اول وشهرلر ينى
يغما ايتەرلر، بيوك شهرلر ينى اوتقه طوتارلر ایدی. اصلاۋيانلرنك
اوشبو اشلرينه بلغارلر بعض وقت جواب ويررلر؛ قووب ييهرورلر
وكوب وقتده تيك فالورلر ایدی. اوشبو حالده اصلاۋيانلرنك سودا
وتجارت اعلى بلغار شهرلرينه كيلوب سودا ايتسەرلر، بلغارلر
بولارغه ينه دوستلارچه معامله ايتەرلر ایدی.

روسلارنك اوچنچى كنازلرى ايسگور روريك اوغلى بلغارغه
ايكى مرتبه هجوم ايتدى (۹۱۲م ۹۲۹م)؛ صوگفيسنده كچوك اوللرني
يغما ايدوب بلغارنك اوزيني ياندردى. (آلماس خان وقتلرى اولور).
مؤمن خان وقتنده ينه روسلار بلغارغه هجوم ايتدیلر (۹۶۹).
كناز اولاديمر مانوماخ فيچاق توركلرى ايله اتقاق ايدوب بلغارلرغه
هجوم ايتدى، غالب اولوب صلح ايدشوب قايتوب كيتدى (۹۸۰).

(۱) م. پينگين نك «اوتسكاند» هم حاضر گي كوند. قران «ديگان كتابى ص ۱۰
(۲) ۱۰۲۳ نچى مده سوزدال كنازلگند. فاني آچلق بولدى، بلغار خانى
سوزدال كناز ينه بوشلاى ۳۰ كيمه آشلق ييهردى. مونگ كىي حاللر كوب
بولدى. (۳) كارامزين.

موندان صوڭ روسلارنىڭ بلغار لىر ايله اوشبو يىللردە صوغشولرى
معلوماتىر: ۹۸۵، ۹۹۴، ۹۹۷، ۱۱۲۰، ۱۱۵۴ (۱)، ۱۱۶۴، ۱۱۷۱،
۱۱۷۲ (۲)، ۱۱۸۴، ۱۱۸۶، ۱۲۱۸ (۳).

بونىڭ اوستىنە دخى ايدىل ۋولغە بويندە روس راز بوينىكلرى
ياتوب بلغار آوللىرىنە ھجوم ايدىرلىر، ماللىرن يىغما ايدىرلىر، ايدىل
ايله بلغارغە توشوب كىلە تورغان تجارت كويمەلرن باصارلىر ايدى.
اوشبولارغە قارشى ۱۰۸۷ نچى يىل بلغار لىر روسلارنىڭ مورم شەرن
باروب آلدىلر. ۱۱۰۷ نچى يىلدە سوز دال قالاسن چولغاب آلدىلر.
بلغار خانلىقى اون اوچنچى عصر ميلادىنىڭ اور تاسىنە يتەر
آلدندىن اوزىنىڭ استقلالن يوغالتدى. چىنگىز خاننىڭ عسكىرى بلغارغە
كىلدى. موندىن صوڭ بلغار خانى الھام خان بىوك تورك حكومتىنىڭ
بروالىيى، بلغار شەرى ومملىكتى اول بىوك حىكە متنىڭ بر ولايتى
اولوب قالدى (۱۳۳۷ م، ۶۵۳ ھ).

بلغار اوزىنىڭ بايلىقى، خلقىنىڭ بىخشى طبيعتى، جوماردلىقى، خانون
قىزلىرىنىڭ ماتورلىقى ايله بىك كوب عرب و ايران شاعرلىرى طرفدىن

-
- (۱) روس كىنازى آندىرى باغولوبوسكى اوشبو صوغشده بلغارلىرغە
غلبە ايتدى. اوشبوڭا يادكار ايدىب روسلر ۱ نچى آوغوستنى بىرام ايتلر.
(۲) اوشبوسفرلىرىدە بلغارلىر روسلرنى اوقا صووى بوينەقدىر قوغدىلر.
(۳) كىناز گيورگى كوب عسكىر ايله بلغارلىرىنىڭ ايشلى (ياكە آشلى)
اشمىدە شەرىنە كىلدى. شەرى ايمەن آغاچندن قلغە ايله اورانلىشى ايدى.
شەرىگە اوط صالدىلر؛ جىل كون ايدى شەرى آز وقت اچىدە كوب
آدملىر وماللىرى ايله بىلدى. روسلرنىڭ اوزلىرىنەدە كلدىن باشقە نرسە
قلمادى. مال آلمىق نىتى ايله شەرىگە كىرگان روس عسكىرىدە بىلدى.
بلغارلىر روسلارغە ھجوم ايتدىلر، روسلار قاچدىلر.

ماقتالغان وقتده (۱)، تورک شاعرلری طرفندن ده اوزینک ملی مهابتی، شرافتی ایله ماقتالغان؛ بر تورک شاعری اینکان :

شهر بلغاره کوکل شوپله اولبدر مشتاق
 همه بلغار کورینور کوزمزه یقین براق
 شهر بلغاره کوکل قیلما برابر اصلا
 مصر و شام ویمنی شهر خراسان عراق
 مکه طوافینه دیزر هر سینه حججاج نظام
 مکه بلغاری هرآن طواف ایلمک ایدرمراق .
 خضر اول وجهله سرکشته اولوب بلغاره
 طشی ظلمت ایچی نور آب حیاتی براق
 دیمه بلغارکه اوسر خدا در الحق
 نور تجلی ده بصانبمیدر طوق اوزره طاق (۲).

قارا خطایلر . میلادنک ۱۲ نچی عصر باشلرنده تورکستانده یه لوتاشی اسمنده بر فهران ظهور ایتوب آلتای طاغلری تیره سنده گی تورکلرنی تمام بر نقطه غه جیدی هم قارا خطایلر دیب یورنله تورغان دولتنی تاسیس ایتدی . شرق طرفنده غی قارا خطای تورکلرینه منسوب اولغان بو تورک عالم وادیب بر ذات ایدی . اول تورکستانغه کیلگانگه قدر چین (قزاق) مملکنی اداره سی باشنده طوردی .

اصل تورکستانده غی تورکلر اسلام مملکتلرینه عسکر بولوب کینکان وقتلرده (۹ نچی عصر میلادی) حاضرگی

(۱) عرب و ایران شاعرلرینک شعرلریندن بعضلری مستفاد الاخبار جلد ۱ ص ۸ ، ۱۱ ، ۸۷ : مراد افندی تاریخی جلد ۱ ، ص ۳۱۵ ، ۳۳۱ .. ۳۳۲ ده درج ایتلگانلر .

(۲) بو شعر مراد افندیده جلد ۱ ، ص ۳۱۵ .

مانجورى يادە عموماً تاتار اسملىرى ايله آتالا تورغان توركلر قوتلەنەر ايدى. بو توركلر (تاتارلر) نىڭ اچىدىن مشهورلرى توپا، قوموق، نيوچى، خطاى (Кидани) اسمندە گىلرى ايدى. بولارنىڭ توبلە برەك جبولغان اورنلرى «لياۋو» كولى تىرەسى بولغانغە كورە لياۋو تاتارلرى دىدە آتالار، بولار بىك ايسىكى زماندىن بىرلى قطاىغە تورلى وقتدە تورلى اسمدە هجوم ايتدىلر. قطايلرغە ايمپىراطورلق ايتدىلر. بو كوندە گى قطاى ايمپىراطورى وادارە كشىلرى بىنە شول مانجور تاتارلر بىدر.

بولارنىڭ اچىدىن ۹ نچى عصردە قوت جىغانلرى، خطاى اسمندە گىلرى ايدى. بولارنىڭ يەلو (Влю) اسملى فامىلىدەن بولغان خانلرى ۹۰۵ نچى مېلادىدىن باشلاپ شمالى قطاى مملكتىنى اوز قوللرندە توتدىلر. پىكىن آلارنىڭ پايتختى ايدى. بو خطايلر يارم كوچمە يارم مدنى حالدە تركلك ايتدىلر، ايسگن ايسكدىلر. اون بر نچى عصر مېلادىنىڭ اور تالرىندە آلار مملكتلرىنى آلتاى طاغلرىنە قدر كىكە يندىلر. شرفى تور كستاننى آلدىلر. بولارنىڭ اوز نللىرىنە مخصوص قطاى بازو وىنە اوخشاشلى بازولرى بار ايدى.

اون بر نچى عصرنىڭ آخىرىندە غى يەلو (خان) مملكتدە مكتبلر آچوب، تورلى علمى كىتابلر بازارغە بىوردى. اون ايسكنچى عصرنىڭ اولندە گى خان، يانسى، وقتندە بو توركلر تمام معناسى ايله مدنى بولغانلر ايدى. بو خاننىڭ يەلو-ئاشى اسمندە گى، صوكتىدىن تور كستاندە مملكت توزوگان وز بىرى، پىكىندە «لىن يا» اسمندە زور آقاده مېانى ئاسىس ايتدى. ئاشى زور بر سياسى، زور بر عالم ايدى يعنى بر قول بىنە فلم ايسكنچى قول بىنە فلج توتقان دانلردن ايدى.

قطاى مەنبەئى تىرىق ايتىدۇرە طورغان بو توركلر مەنبەت آرقاسىدە
اوزلرىنىڭ عىسكەرلىكلرنى اونتقانلر ايدى.

عەين شول وقتدە مانجورىيانىڭ شىمالىدەغى نىوچى (۱) اسمىدەگى
تاتارلر خىتايلرغە قارشى قىيام ايتدىلر. آغودا اسمىدەگى باشلىقلرى
قومانداسىدە خىتايلرغە غلبە ايتوب يانسى خانىنى ئوتوب آلدىلر.
آغودا اوزىنى ايمپىراتور ايتوب اعلان ايتدى. يەلو تاشى بو اشكە
ئوزە آلمادى، اول توركىستانغە آلتاى طاغلىرى طرفىنە بر آز
خىتايلر ايلە قزاق اولوب كىتدى (۱۱۲۵ م).

اول عىسكەرى ايلە توركلرنىڭ آلتى بالق، خىتايلرنىڭ «پەلو» دىولە
طورغان بىرلرەنە، يەنى حاضرىگى كاشغەرنىڭ شىمالى طرفىنە كىلوب
يتدى. آندەغى باشسىز تورك جەمەتلىرى تاشىنى بىك خوش قبول
ايتدىلر. اول شول اورنلردە يەنى آلتاى طاولرى تىرەسىدە تىركلك
ايتە طورغان جەمەتلىرنىڭ باشلىقلرنى (آغالرنى) جىدى و توركلر
آراسىدە «فورلتاى» دىب آتالا تورغان فوق العادە جىولش ياصادى.
تاشى فورلتايدە اوزىنىڭ نى اوچون بو آلتاى طرفلىرىنە كىلگانن
سويلەدى. اول زور تورك عالمىنىڭ فورلتايدە سويلەگان سوزلرنى
قطاى مۇرخلىرى بو روشچە ايدى دىلر:

«بابالرم ھەر تورلى فداكارلىق ايتوب زور بر مەملەكت ئوزو دىلر.
ايكى يوزىل دوام ايتوب كىلگان بو حكومەتدە توغز قاآن كىلدى.
حاضر بىزنىڭ تىبەمز بولغان نىوچىلر بىزدىن باش تارتىدىلر، مەملەكتى
بوزدىلر. شەرلەرنى جىمەرلر، يانسى قاآننى ئوتقون ايتدىلر.
ايندى قولمىدەغى حقىمە تايانوب اول بىدبخت دىشانلر مەزنى قوماق،

(۱) بولار Чжурь - чжени دىبەدە بورتلەلر.

آلاردن حكومتىنى قايتارماق اوچون سزدن ياردم سورارغه
كېلدىم. آتامز اولغان قاآننى يافلاياچاغىزغه، مملكتنى هلاكتدن
فوتقاروغه طرشاچاغىزغه شېهه اينمىم.»

تاشى نىڭ سوزىنى آغالر ايشتىلر؛ اول عسكر جىدى، لىكن
جىولغان عسكر بىر مملكت خلقى ايله صوغشورلق قدر بىر افتدارغه
مالك اولماغانغە مېدر، اول قىطايغە سفرنى كېچكردى. تورك ملتىنى
چىلاب ترگىز اوچون اولدىخى زور راق كوچلر كېرەك ايكانچىلىكنى
ملاحظە ايندى. يىنە غرب طرفىنە راق كېتىدى ھم توركستانغە (مركزگە)
كىلوب «قرەخطاي» (۱) اسى ايله آتالغان بىر خانلىق تاسىس ايندى.
بىك تاراو بولغان تورك خلقلىرى بىر نۇقتەغە بىر فوت تېرەسىنە جىولوب
زور بىر شوكت حاصل اينە آلاچاقلىرىنى تاشى آكلى ايندى.

مملكتنى كېكەيتى، تورك قوملىرىنى جىوب شرق وغربدە گى
باشسىزلىقنىڭ اوچىنە چىغو اشىن اوزىدىن صوغىلرغە قالدرب وفات
ايندى (۱۱۳۵ م).

اوغلى كورخان فرغانە، ماوراالنھرنى آلدى. كاشغر (اويغور)،
ايدى فوت (اىلىك خان) لىرىنى اوزىنە بوى صوندىردى. سلجوق
سلطانى سىجىرنى ماوراالنھردە غلبە اينتوب قاچردى (۱۱۴۱ م).
كورخاندن صوك تاشى نىڭ بالالارندن آنىڭ سىياسىتىنى اشلى آلورلىق
كشىلر و جودگە كېلمەدى. بلكە تاشى باشلاغان اول اش، آنىڭ نىسلىدىن
بولماغان چىنگىز خانغە نصىب بولدى.

(۱) قرەخطاي، تورك تىلىدە بەھادر، صوغشچى خطاي دېگان سوز.

قرە بەھادر معناسىدە.

چنگزنىڭ آلدندىن غەنە تور كىستاندە زھور ايتكان بو سىياسى
 واقعه بىك مەھم اورنى طوتادىر. يعنى تور كلر اوز لر يئە چنگز كىبى
 زور بر «ابلى خان» غە احتىياجنى سىزەلر، آكليلر ايدى (۱).
 چنگز زھورى آلدندىن مەركز دەگى تور كلر،
 ماغوللر - مانغولىيە دەگى ھەم شەرق دەگى نىوچىلردىن غەرب دەگى
 قارا خىتايلر غە قدر اولغان يەرلەردەگى مانغول ھەم تورك - تاتار
 جەمئىيەتلىرى چنگزنىڭ زھورى آلدندىن تامام اوز باشلر يئە غەنە قالغانلر
 ايدى. ھيونغونو و آندىن سو كىغى تورك فائىللىرى تىصرفندە و سو كىندىن
 قىتاي دەغى خىتايلر تىصرفندە طور ا طورغان مانغولىيە (ماغولستان)
 ۱۲ نچى عصر نىڭ باشندە خىتايلر طارالغاج نىوچىلر قول يئە نقلاب
 كرمەدى. غەرب دەگى قىپچاقلر نىڭ، جنوب دەگى اويغورلر نىڭ بولار دە
 قايغورلى بولمادى. قارا خىتاي دولتى باشىنە تاشى دن سو كى يئە بر
 اقتدارلى كىشى چىغا آلمادى. اول وقت ماغولستاندە ھەم بايقال كولىنىڭ
 جنوب شەرقى، جنوب غەربىسى آراسندە، اوشبو اسملردە قىبىلەر
 تركك ايتلەر ايدى: فرايت، جلاير، سلجوق، فونقورات، بوربان،
 اورمانغوت، اوبرات تايدوشت (تايچوت)، تاتارلر، مەركىت، نايمان،
 بارلاس، آرات، بارىن، واق اويماقلىرى ايلە اورخون بلغەسى ايلە

(۱) روس عالملىرى قە خىتايلرنى كىداني دىب آتيلر. بو قە
 خىتايلر حقتە، مشهور عالملىردىن В. П. Васильевъ نىڭ
 Труды Восточнаго Отд. Импер. Рус. Арх. общества
 ۱۸۵۷ نچى بلغى ۴ نچى جلدندە. Исторія и древности восточной
 части Средней Азии دىب يازغان رسالەسندىن ھەم نجىب عاصم نىڭ
 تورك تارىخندە ۵۴۵ - ۵۵۱ صحىفەلەردىن، Ленъ Кагенъ نىڭ كىتابندە
 Завоеваніе Съвернаго Китая Манчжурами دىگان مقالهسندىن
 ھەم بىراقوز ناموسندە. Кидани مقالهسندىن فائەلاندق.

سېلىنىغ يىلغەسى آراسىندە تر كلك ايتىمكىدە بولغان ماغوللار. بولارنىڭ آراسىندە ايك مەملەرى ماغوللار ايله قرايت، نايمان، قارلوق توركلرى ايدى.

قطاى مەلىكىنى، خطاى توركلرى كېلەمەسەن اېلگەرى گە بولغان اختلال سېنىدىن شىمالى و جنوبى اسى ايله ايكى قىسىمگە بولگان ايدى (۹۰۸ نچى يىل مېلادى). صارى صو يىلغەسىنىڭ جنوبىدە بولغان قىسىمى سونىغ اسمەندە مىلى قطاى ايمپېراتور لىقى، شىمال قىسىمىنى اۆل خطاى توركلرى، صوگىدىن نېوچى (جورجن) لار ادارە ايتە ايدىلەر. خطاى توركلرى مەنىتەدە علمدە بوغارى اور نغە مەنىلەر، لىكن اوزلارنىڭ توركلكلەرن مېلىتلەرن ھېچ اوتەمەدېلەر. بولارنىڭ يەلۈ تاشىلەرى تەمام مىلى حكىم و آ كادىمىك، مىلى سىياسى (دېپلومات) ايدى. اوشبونىڭ اوچون قطاى خەدوینە ياقىن بولغان تورك جەمەتلەرى خوش كوگىل ايله بولارغە اطاعت ايتەلەر ايدى. تەختنى غەصب ايتىكان، حەرمىلى قاآن تەن - سونى اسىر ايتىكان نېوچىلەر اوزلارنى ايسون غورون (آلتون اوردان) اسى ايله آتېلەر ايدى. توركلەر، ماغوللار بولارنى خائىن مەلت، جانى ايدىلەر ايدى. آلاىغە اطاعت ايتەرگە خورلانلار، نېوچىلەرنى (تەمام يەلۈ تاشى اوگرە تىكانچە) اوزلارنىڭ ايك بىر نچى دىشمانلەرى دىب بىلەر ايدى. نېوچىلەرنىڭ قىبى بولغان سونىغ ايمپېراتور لىغىنىڭ مەقسودىدە شول ايدى. اول ماغولستاندە، توركلەر آراسىندە پىكىن حكومىتتە دىشمان، اوزىنە دوست بولغان حكومەتنىڭ، قونلى جەمەتلەرنىڭ بولۇون تلى ايدى. اول ماغوللارنىڭ، تورك جەمەتلەرنىڭ باشلقلارنىدىن مەتبەرەك لىرىنە آفچەلەر آلتونلەر صرف ايتۇدىدە طورمادى. شىمالى قطاى «آسىن غورون» اوچون بو ماغول و تورك قىبىلەلەرنىڭ

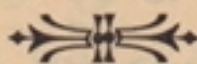
بر ير گه جيولووى يا كه اتفاق ايله طورولرى فور فنيچلى ايدى . شونك اوچونده اول آلارنك آراسينه نزاع صالحوب بر برسى ايله دشمانلاشدروب طورورغه طرشا ايدى . شول وقت ماغول قبيله لرينك باشلى بولغان يسوكاى بهادر ايله كرايتلرنك باشلى طوغرول خان نيوچيلرنك بوسياستينه آشنا ايديلر . اوز آرا اتفاق ايتشديلر ، فان يالاشوب فرداش بولشديلر .

يسوكاى تورك - ماغوللرنى برله شدررگه نلى ايدى . اول ۱۱۶۲ نچى ميلاديدە ، اوزينه قوشو فصدى ايله شرفده گى كورشيلرى تاتار قبيله لرينه هجوم ايتدى ؛ تيموچين هم كور بوكو ديگان خانلرن طوتساق (اسير) ايتدى . آنك شوكت ايله آنون يلغەسى بوينده ديليكون بولدا فغه (۱) فاي تووينه خانونى اولون اكه دن بر اوغل ديناغه كبلگان ايدى . (كبله چكده چنگز بولاچق) بو بالاسيني اول ، سبر بولغان خاننك اسمى ايله تيموچين (۲) قوشدى . ماغول - توركلرنى بر ير گه جيوغه اوزينك اقتدارى ، عمرى وفا ايمەسه ، احتمالكه ، بو بالاسينك وقتنده بر اش بولوون اول اويلاغاندر ؛ اول آنى بخشى تريبه اينەر گه طرشدى . آزالاب آزالاب قبيله لرنى بر ير گه جيوغه دوام ايتدى .

(۱) آنون يلغەسى بو كونده ، آنون Ононъ ديب ، ديليكون بولداق ينه شولوق اسم ايله بورنلەر . بو اورون اكه آرالدن يدى چاقرم بوغارى آنون بوينده ، هم كاچويف ديگان پوستدن ۳ چاقرم اورنده . شولاي ايتوب چنگزنگ قاي اورنده . طوغاى بيك آچق بيلگىلى . Генри Говартъ ص ۳

(۲) تيموچين ايسكى تورك نلنده چن تيمر ، قاتى نيمر معناسنده . Генри Говартъ دن .

چىڭز آلدندىن عموما توركلر - چىڭز ظهور
 ايتكانچى توركلر هر طرفدە اوزلرىنىڭ باش باشتاقلقدىن
 طويغانلىقلرنى، بىرايلى قاآنگە احتىياجلرنى تمام آڭلاغانلر ايدى (۱).
 توركلرنىڭ غىربدە گى بلغارلرى، جنوبدە گى سلجوق، خوار-
 زىمشاھلىرى (احتمالگە) اوزلرىنىڭ مستقل بولوب قالولرنى ئىللىر ايدى،
 (احتمالگە) قاآنگە محتىاجسىمىلر ايدى. مەركىزدە گى جىمىنلردە،
 اويغورلردە، شىرفدە گى تاتارلردە دىن آبرىملىرىنى نىڭگە قارامى احتىياجىنى
 آڭلايدىلر. يەلۇ تاشىنىڭ، قارت تورك حكىمىنىڭ، ايمىل يىلغەسى
 بويىدە سويلەگان سوزلرىنى توركلرنىڭ مىسلمانلىرىدە، بوددىلرىدە
 ھەمەسىدە چىن كوڭل ايلە باش ايدىلر (۲). ايلى قاغان بولاچق كشى
 اوچون هر جەھت او ئايلانغان ايدى. اول ظهور ايتكانچى
 ھىندىستانلارغە، عجمىستانلارغە توركلرنىڭ طولوب طور ووى، آنىڭ بتون
 آسىيانى قاپلاب آل ووى اوچون زور حاضرىك ايدى (۳).

(۱) و (۲) و (۳) لئون قاهون، ص ۳۰ - ۳۲.

III

چىنگىز خان - بيوك تورک حكومتى

(اېلى قاآنلىق تىخى ماغوللار قوللىنىدۇ)

تىمۇچىن نىڭ باش ۋاقتى - آناسى اولون اۇكە - تىمۇچىن آفرىنلاب قىبىلەلرنى اوزىنى جىدى - جاموقا چىن - طوغرول خان - فطايلىر اېلە مەنسەبى - نور كىمەننى آلدى - قىتابىنى فەزىھ اېتتى - اسلام مەلىكىلەرنى كېلىدى - عىسكىرى تىرىپىنى - اوزىنىڭ شەخسىيە - مەلىكىنى ادارەسى - سوڭىدىن اوغلى اوڭداي - كويوك - مىنگو - بتون آسىيەنى ادارە اېتتى - قوبىلاي - مەلىكىنىڭ طارالوۋى - ماغوللارنىڭ تورك تىلى ۋادىيەتە تەئىرى.

تىمۇچىن نىڭ باش ۋاقتى - آناسى اولون اۇكە - چىنگىز خان بولاچاق، تىمۇچىن نىڭ آناسى يسوگاي بەادر، تىمۇچىندىن باشقا يەنە دورت كىچىكە اوغل قالدروب ۋاقت اېتتى (۱۱۷۵ م). بو ۋار ئىل نىڭ اېك الوغسى بولغان تىمۇچىن آناسى اولىگاندى ۱۳ كە ياشىدى. يسوگاي نىڭ قوتى آر قاسىدى جىولغان ماغول و تاتار - تورك قىبىلەلەرنىڭ باشلىقلىرى اوزلەرنىڭ رەئىسلەرنىڭ جىنازە سەينە كېلىگانلار اېدى. خانلەرنى كۆمگەچىدە، شول اورىدە اوق كىچىكە خانغا آند اېتمە چىكلەرنى، اوز باشلەرنى قالاچاقلىرىنى اعلان اېتتىلەر. تەيدوشىت قىبىلەسىنىڭ باشلىقى تورقوتاي نىڭ اېيىدەشلىرىدىن بىرى تىمۇچىنگە: « قاي ۋاقتىدە بىك تىرەن قوبولردە قورۇلەر، بىك قاتى تاشلردە قاي ۋاقت يارلار - اېندى بىز سىگانى اوچون مويون ايوپ تورورمز؟ » دېدى.

تېمۇچىن نىڭ آناسى اولون اۇكە اوشبو خالدىن بىك اثرلەندى .
 يسوگاينىڭ ھىم تېمۇچىن نىڭ اصل قىبىلەسى بولغان بورچىگىن قىبىلەسىدىن
 عىسكىر جىدىدە، قولىنىە يسوگاينىڭ «طو» بىنى آلوب آنقىە منوب ،
 باش تارتقان قىبىلەرگە فارشى صوغشقا كىندى . اول ھىمان يوقتاو (ماتىم)
 كىيىمىدە ايدى . اولون اۇكە نىڭ بوشىدىن بعض بر قىبىلە باشلىقلىرى اثرلەندىلەر ،
 فايتوب تېمۇچىنگە ھىم اولون اۇكە گە يىمىن ايتدىلەر . لىكىن تايدوشىت دىگان
 كىبى بعض قىبىلەر فايتما دىلەر . فوت كوبەيتو اوچون باشقا قىبىلەلرنى
 فوتورتىدىلەر .

تېمۇچىنگە ، آناسىنىڭ شوكتىنى فايتاروب آلور اوچون ،
 كوب مشقىلەر ، محىتىلەر چىگارگە توغرى كىلدى . اول آزلاب
 آزلاب توركلر و ماغوللارنىڭ تورلى قىبىلەلرنىدە گى آق سويەك (دۇوران) -
 لرىنى اوزىنە جىدى . آلار تېمۇچىندە فوق العادە بر اقتىدار
 بارلىغىنى كوروب آنى بوغارى كونەررگە طرشىدىلەر . معىنەر تورەلەر
 تېمۇچىن تېرەسىنە جىولغاچ ، ايدى آنىڭ توقتاوسىز غلبە ايتوب
 تور اچاغىدە كشىلەر شىبە ايتى باشلا دىلەر .

ئىلكدە تېمۇچىن ايلە برگە اويناب برگە اوسكان ھىم آنىڭ ايلە
 اوزلىرى آراسىندە آيرما تابا آلەمى طورغان خان زادەلەر آراسىندە
 تېمۇچىن نى بىك نق كونلەگان كشىدە بار ايدى . اولدە جويرات
 (جاجرات) قىبىلەسىنىڭ باشلىغى اولغان جاموقە چىچن (۱) اولدى . جاموقە

(۱) چىچن خازردە باشقىردلردە سىسن . قزاقلردە شىشەن دىب بورتولە
 اول نىمام تورك خلقىنىڭ طىبەئىنە مطابق بولغان اسم . اول ، عقللى ، سوزدە
 اشدە اونىكىن غبار معنالىرىنى جىسا . آنىڭ تىمام معناسىنى آڭلاتقان مرادىنى
 باشقا نلردە بولماسە عىجب توغلى .

تيموچين ننگ نسل فرداشى ايدى، مونك يابنيه هم فان فرداشى ايدى؛ فان يالاشقان مەنگولك دوست بولوشقانلر ايدى. لىكن جاموفانك چىكدن آشقان كونچىلگينه، آندا يچمك مانع اولمادى، اول نىچكده تيموچيندن باش تارتورغە بريول طابا آلمى غنە تورا ايدى، اولده طالبدى.

تيموچين حمايه سى آستنده غى جىلاير فييله سندن جوجى ديگان كشى، جاموفانك تاغوشار اسمنده گى فرداشن اوتردى. جاموفا چچن اوشبونى سبب ايتوب (۱) تيموچيندن مەنگوگە آيرلدى و عمرلك دشمان اولدى. تيموچين ننگ دشمانى اولغان تايدوشت (تايچوت) فييله سى ايله اتفاق ايتدى. عمر بوينچە تيموچينگە كبرى كيلورگە، آنى آلفە چغارماسقە اجتهاد ايتەرگە بولدىلر. تيموچين ننگ ياردمچىلرى اورلوقلرى (۲) يىلر، تورەلر، آق سويه كلر ايدى؛ جاموفا اوزينك تيرەسینه قارا خلق (ديماقراتيا) نى جىدى. تيموچين تيرەسینه جىولغان تورەلر تمام فوت طابسهلر، قارا خلقغە كون كورسە تيمە چكلرن جاموفا سويلەب خلقغە تاثير ايتدى (۳)؛ اوزاق زمان دوام ايتە

(۱) Генри Говартъ ننگ «چنگر خان» اسمى ايله بازغان اثرى.

(۲) اورلق (Орлукъ) لر تيموچين ننگ ياردمچى تورەلرى، قوماندانلر يدر. بولار باشده طوغز ايدىلر؛ حاصار، يىلگونهى، چادشيكين، اوتسوگين، صوبوتاي بولار جمله سندن در. صوگندن بو اورلقلر اچنده مسلمان اورلقلرده بولا: جعفر وحسن اسمنده گيلر كىي.

(۳) В. Бартольдъ ننگ З. В. О. И. Р. А. О. مجموعه سينگ

۱۰ نچى جلدنده. Образование империи Чингисъ Хана ديگان

اثرى ص ۱۱۱-۱۲.

طورغان صوغشلیرىنه كرشدى. اوزىنىڭ قان فرادشېنىڭ اوزىنه دشمان بولووى تېمۇچىنگە بىك آغر طويلىدى.

تېمۇچىن قىبىلەر ايله بىك قىون صوغشدى. نھايت تايىدوشىت (تايچوت) ايله بولغان زور صوغشده تېمۇچىن تورقوتاي قولىنه اسىر نوشدى، وتورقوتاي قولدىن بىك تىز بوغاندى. اول اوزىنه قوراي آلوب، صو تويىنه توشكان ايدى، قوشىدىن طن آلوب توردى. دشمانلرى ازلەب يورگانده بو فەرمان اوزىنىڭ زور اوستالىغى، عقلى آرقاسىنده فوتولدى.

تايىدوشىت تورلردىن برسى تېمۇچىنگە يالغان اطاعت عرض ايتدى. بو تايىدوشىت بىلرى تېمۇچىنى بتوررگە تىلەر ايدى؛ تورە اوزىن تېمۇچىن آلدنده گناھلى صاناب عفو اوتىدى. زور مجلس ياصاب شونده تېمۇچىنى قوناغە چاقردى. اول تىرمەنىڭ اچىنه تىرەن چوقور قازىقان ايدىدە كىز ايله يابوب قويغان ايدى؛ تېمۇچىن شونده توشەك ايدىدە اوتىرلەك ايدى. تېمۇچىن مجلسكە باردى لىكن آلدانمادى؛ احتىاط ايتدى، اورلوقلىرى ايله برگە بو بلادن يىنە بىك چاق فوتولدى.

تېمۇچىن نىچكەدە اوزىنىڭ تىرە ياغىدە غىرمتناھى دشمانلر، كورە آلمى طورغان كشىلر بارلغىن بىك نق بلدى. لىكن بولار آنك ھىمىنە ضرر ايتمەدىلر. فونغورات، آرلوت دىگان كېى زور جمعىتلر تېمۇچىن قولىنه كرىدىلر. بعض قىبىلەر تېمۇچىننى تانوغاچ اوزلىرى كىلوب اطاعت ايتە باشلادىلر.

تېمۇچىن ايندى ۲۵ ياشلار يېتىدى. اول بو ياشىنە يىتكانچى بىك زور محنتلر، كۆب قىيونلقلر كوردى. اول دىيانىڭ آچىسىندە طاتلىسىندە طاتودى. آنىڭ اوشبو حالى آڭا دىنيا ايله نىچىك معاملە ايتەرگە اويرەتدى. اول بو حاللرى آرقاسىندە اوزىنىڭ فوق العادە بهادرلىق واقىندار نەدە تەمر ن ايتدى، نىقلاندى. اول ايندى بعض بر غلبەلر ايله آلداناچقى، بعض بر يىكلولر ايله گنە امىدسىز لىنەچىك كىشى توگىل ايدى.

تېمۇچىن قاغان بولدى - غلبەلر. تېمۇچىنگە ۲۷ ياش بولغان ايدى؛ آرلانلر آڭا كىرولىن يالاننىدە قاغانلىق عرض ايتدىلر، تېمۇچىن قبول ايتدى (۱۱۸۹). قاغانغە توگىل، اىلى قاغان، بىلكە چىنگىز بولاچاغىنە اشانغان تېمۇچىن، تايدوشىت (تايچوت)، جويرات قىبىلەلرىنىڭ اول حالدە دوام ايتولرىنە نىھایت پىرورگە تىلەدى. زور قوت ايله بو قوملرگە صوغش ايتوب اونون يىلغەسىنىڭ غرىبنە گى اينغودا يىلغەسىنىڭ بالجونى بوداك دىگان ايرماغىندە تايدوشىتلرنى تارمار ايتدى، تېمۇچىننىڭ اول كۈنىگە قىدر ايكى زور غلبەسى شول بولدى. تايدوشىتلر ايله برگە بولغان جاموقا چىچن قاچوب كىتەرگە مجبور بولدى.

بىك، تۈزم صىبرلى تېمۇچىن ۱۱۸۹ دن ۱۱۹۳ گە قىدر يا قورال قوتى يا كە صلح ايله يا كە قىدالىق بوللرى ايله بايقالنىڭ ھر ايكى جانىندە اوطورغان تورىك، ماغول قىبىلەلرىنى اوزىنىڭ قولىنە كىرتدى، قوتىنى نىقتىدى. آڭا تاغىن اوزىنىڭ اىلكىگى دشمانلرى بولغان ماركىت (نونغوس)لر ايله اوزاق صوغشورغە

توغرى كېلىدى. آلاز اوزلرىنىڭ تېرەلرىنە تايدوشلارنىڭ ھەم
آلاردىن باشقا بەزى قىبىلەلرنىڭ تېمۇچىن گە بىك قارشى قالدۇقلىرى
جىغانلار ئىدى.

تېمۇچىن ئايەلە طوغرىل خان ھەم نىوچىلەر - بىسوكاى،
اولەر آلدندىن اوزىنىڭ ياش كەنە بالالرىنىڭ كېلەچىگىن تامىن ايتۇقايغوسى
ئايەلە، اوزىنىڭ قان قىرداشى طوغرىل خاندىن، اوزى اولىگاننىڭ سوڭىدە
بالالارنى قاراۋىن اوتىگان ئىدى. تېمۇچىن ئايندى قاغان بولدى، آنىڭ
شول كۈنىنە كېلۇپ بىتۈينە قىر طوغرىل خاننىڭ وظيفەسىن اوتەپ
ھەر وقت تېمۇچىن گە ياردەم ايتشۇپ كېلىدى. تورک - ماغول قىبىلەلرىنى
جىۋىپ ايلى قاغان بولۇرغە اول اوزى طرىشمادى، (اھتمالىكە)
آگا. اوزىدە زور استعداد طابمادى. بو اشنى اول استعدادى بىك
مكمل بولۇپ كورلىگان تېمۇچىنگە طابشردى. تېمۇچىننىڭ
كۈتەرلۈينە ياردەم ايتدى.

تېمۇچىننىڭ قۇتى آرتىقى، ماغول - تورك جىمىتلىرى بىتونسى ئايەلە آنىڭ
قولىنە جىۋىلمۇ. اوچون نىوچىلردىن، آلارنىڭ ماغول ھەم تورك جىمىتلىرى
آراسىنە سالۇپ طورا طورغان قوتقىلردىن امىن بولۇقى حاجت
ئىدى. نىوچىلەرگە بارۇپ بەرلۈرك قۇت ئىلى ھەمان تېمۇچىنلەر قولىنە
جىۋىلماغان ئىدى. طوغرىل خانىدە، عقللى تېمۇچىندە مونىڭ اوچون
نىوچىلەر ئايەلە، كوچ و قوتنى تمام جىغانغە قىر، دوست بولشۇپ
طورورغە كېرەك ايسكانن بلەلر ئىدى.

ئىن شونى كۈتۈبىكەنە طورغان وقتىدە (۱۱۹۴م) موچىن سولتو
اسمىدە بىر تاتار قوماندانى نىوچىلەر خىلاپىنە قىتتە چىقارغان ئىدى. طوغرىل

ايلى تېمۇچىن تېز وقت اچىندە بو قوماندانغە قارشى چغوب
 عسكىرىنى تاراتدىلر. آيسىن غورون (آلتون اوردادا) حكومتى مونك
 اوچون طوغرول ايله تېمۇچىننى اوزىنك ايك ياقىن قرداشلىرى
 ايتوب سانادى. ايمپىراطور چانغ (۱) (نيوچى) طوغرولغە ۋانغ
 (كارول)، (۲) آنك قرداشى ياش تېمۇچىن گە داي مېنگ يىغنى (حكيم)
 عنوانرىنى بېردى.

شولاي ايتوب تېمۇچىن اوزى اوچون اوڭايسز بولغان چورچى
 يىغنى نيوچى (آيسىن غورون) (۳) حكومتىندە امىن بولدى. تېمۇچىن
 قىبىلەلرنى هم تورلى واق خانلىقلرنى قىلچ قوتى ايله آلورغە توڭل، بلكە صلح
 فوتى ايله جبارغە طرشا ايدى. لىكن دشمانلر، جامو قالر هم تورلى
 جمعيتلرنك قىلچى بولوچىلقلرى آنى قىلچقە يابشورغە مجبور
 ايتە ايدى.

اول حاضر ايندى بو تېرەنك ايك قوتلى خانلىقلرى ايله تېك بولدى،
 لىكن همه قوتلى خانلردن اوستون بولغانى يوق. آرغون يلغەسى
 بويندەغى كېلى توركلرى ايله صوغشىدى؛ صوغش موفقىتلى چقمادى.
 صوغش ميدانندە آنك آرقاسىنە قادالغان اون ايكى اوفنك تاثيرى

(۱) بونيوچىلر قىطاي ايمپىراطورى بولغاچ تمام قىطايلاشغانلر ايدى.
 چانغ قىطايچەدر.

(۲) موندن صوڭ طوغرول خان ۋانغ خان ياكە توركچەگە
 ايله ندرلوب اوڭ خان دىب بورتله.

(۳) نيوچىلرى نيوچى دىب آناوچىلر نىطايلىر ايدى. توركلر آلارنى
 چورچى ياكە جورچى دىب آتيلر. نيوچىلردە اوزلرىنى آيسىن يىغنى آلتون
 دىب بورتە ايدىلر.

آستىدە ھوشسىز بولۇپ آندىن يىغلىدى. صوبوناي كىيى اورلوقلىرىنىڭ
غېرتى ايله سلامت فوتولدى.

جاموفا چچن اوزىنىڭ بار فوتى ايله تىموچىنگە آياق چالورغە
طرشۋوندىدە دوام ايتە: ئلى مركىت، ئلى نايمان، بوربان كىيى خىلقلرنى
فوتورتوب تىموچىنگە قارشى صوغشدر، جاموفانىڭ فوتورتوبى
آرفاسىدە صوغشقا كرىشكان تورلى قىبىلەر تىموچىن قولىنە كروب
آنڭ فوتن آرتدرا بارالر ايدى.

آلتاي تىرەسىدە گى بوربان، فونغورات، فاتاكىن، سلجوق
دىگان اسمە گى زور جمعىتلر جاموفانى يەنى خىلق اوچون
طرشۋوچى (دىماقرات) نى اوزلرىنە گورخان اعلان ايتدىلر.
تىموچىن ايله صوغش باشلادىلر. تىموچىن غلبە ايتدى، جاموفا يەنە
قاچدى. بو قىبىلەلر يەنە تىموچىن نكى بولدىلر.

تىموچىن ايله طوغرول خان آراسىدە غى واقىقە –
۱۲۰۲ نچى يىلدە تىموچىن خىلاپىنە قىيام ايتكان بعض قىبىلەر ايله
صوغشكان وقتدە، تىموچىن ايله طوغرول (ۋانغ يا كە اولڭ خان)
اوزلرىنىڭ آراسىدە غى انقافى، فان فرداشلىگى اوستىنە دخى نسل
فرداشلىگى فوشوب نغفورغە بولدىلر: تىموچىن نڭ زور اوغلى
جوجى اولڭ خاننىڭ قزى جاور بىكەنى آلورغە؛ تىموچىن نڭ قزى
كودشىن بىكە، اولڭ خان اوغلى سىنگون نڭ اوغلى فوش بوكوگە
بارورغە بولدى. لىكن اوشبو اش ايله ابكى آراغە شىيطان كردى:
جاموفا چچن، اولڭ خان اوغلى سىنگون غە: «تىموچىن سزنىڭ
ايله اشن اوزەرگە، سزنى بتوروب ابكى مملكتنى بر ايتەرگە تلى.
بو حق دە نايمانلر ايله كىكاشە، دىبە يالغان خىبر ايرشدردى. سىنگون

موني چنلابراق قاراغان وفتندە بواش آكا و افعدەدە شولاي كېنى كورندى. آناسى اوڭ (طوغرول) خانغە اول موني سويلەدى. اول بيك آچولاندى. لىكن «آندا» يعنى آندە ايچشكانمز بيت ديب فويدى. سېنگون نڭ بولاي قالدراسى كېلەدى.

تېموجېن اشنى تدارك ايتەرگە، حقيقتى آكلاتورغە موفق اولمادى. عاقبت اش صوغشقه باروب ترمەلدى. «قولون» كولىنە ياقن «قولون بېرگات» دېگان اورندە ايكى عسكر يولقدىلر. تېموجېن عسكرى غلبە ايتە ايدى. سېنگون مجروح توشدى. طوغرول (اوڭ) خان بو حالنى كورگاج «آندا» نى اوزدى، بار فوتىنى جيدىدە تېموجېن نڭ هم آنڭ طوغمەسى جوجى حاسسارنڭ ايلبنە هجوم ايتوب كردي هم حاسسارنڭ عائلەسن اسير آلدى. تېموجېن بيك طار حالگە كېلدى. اشنىڭ ايڭ نچكە اورنندن توتوب آلغان قارت طوغرول نڭ آلدندە مغلوب بولوب بوشلق و صحرالرغە قاچوب كېتەرگە مجبور بولدى. بو حرمتلى تارتنىڭ اشندن كوپ ماغوللر اثرلەنگانلردر، كە كوپ عسكر تېموجېندين آيرلدىلر. آنڭ قارا كوينە قدرگنە دوست بولوب بورگان كشىلرى كېتىدىلر. تېموجېن يانندە نى بارى بيك آز عسكرى ايلە آندىن مەنگو آيرلەي طورغان صادق دوستلرى غنە قالدى. بولار «بالجوت» ديب آنالار. بولار چىنگىز اوچون پېغمبىر مز محمد عليه السلام نڭ اصحابى اچندەگى «عشرە مبشرە» منزلندە ايدىلر (۱).

بوقز اولقندە تېموجېن بر آز بورگان نڭ صوڭندە، «قارا» كولىنىڭ

(۱) Фонъ Гаммеръ سوزى Генри Говартъ واسطەسى

جنوب شرفىسى طرفىنه كېتىدى . آندە فونقورانلر طرفىدىن قوۋلدى .
 نھایت اول زمان توركلر قاشىندە مقدس صانالغان «دالای نور» كولى يانىنه
 باردى؛ آندە وانىغە زار بلىق ايتوب خط يازدى . آنك بو خطى
 غایت شاعرانە يازلغان ، اول آندە اوزىنك كورگان فونقلرن
 تصويبر ايتكان ، طوغرول ايله اوزى هم آناسى يسوكاى
 آرانرنده غى مناسبتلرنى ، آرالرىنه شيطان كروب اشك بو حالگە
 كېلويى بىك اوزون ايتوب يازغان ، طوغرول دن عفو ايتوون
 هم سىنگون ايله آرانرنده صلح سويلەشلون صورانغان ايدى .
 اوڭ (طوغرول) خان صلح و عفو ايتشورگە مېل ايتكان ايدى ،
 اوغلى سىنگون طكلامادى ، حتى تېموچىنى تمام بىرو كېرەك
 ايتكان سويلەدى . تېموچىن ، اش موندى بولغاچ ، ايكچى تورلى
 اشكە ، سياستكە يابشدى :

اول اوزىنك يانندە بولغان أنىسى حاسسار اسمندن اوڭ خانغە
 خط يازدى . آندە حاسسار بولوب اوڭ خاندن عائلەسىنك
 قايتارلون سورى . آند ايتە : « مېن حاسسار حاضر توبە ايتدم ،
 الوغ بابام مېن سېندن عفو اوتنەم ، سىكا اطاعت ايتەم . مېن حاضر آغانى
 بلمېن ؛ آنك قايا كىتكانندن ، ايسەنك يا كە وفاتندن خبرم يوق
 سېن مېن اوزگە قبول ايتسەك ايدى ، بالا چاغالر مېن بېرسەك ايدى ... » .
 اوڭ خان حاسسار اسمندن بولغان بو اوتىچنى قبول
 ايتە . تېموچىنك بوغالغانلغن اويلاپ اوزىنە مطيع و دوست اولغان
 حاسسارنك كېلون امين لك ايله كوتە . امينك بولغانى اوچون
 يانندە عسكرى بىك آز بولا . عېن شول وقتدە اورغا يلغەسى بويىنە ،
 طوغرولنك طورغان بىرىنە حاسسار بولوب تېموچىن كېلوب

چغا . آنڭ اول وقت بارلىق ايلرچنلىرى ۴۶۰۰ قدر جان ايدى .
 اوڭ خانغا كىلوب ھجوم ايتدى . طوغرول ايله سىنگون قاچوب
 كىتەرگە مجبور اولدىلر ، طوغرول اوزىنىڭ اوغلن اوشبو اشلىر
 اوچون قاتى شلنەلەدى .

اوسسون صوى بويندە طوغرول خان بر نايمان تورەسى
 طرفىدىن طوتلوب اوتىلدى . تىموچىن اوزىنىڭ قارت باباسى (۱) ،
 اوزىنىڭ ھم آتاسىنىڭ قان قارداشى بولغان حرمتلى قارتنىڭ
 اوتىرلوون ايشىكچاچ بىك قاتى قايفردى ھم اخىبارىدىن چغوب جىلادى .
 مەركىزدە گى توركلر تىموچىن قولىنە كرەلر - جاموقا -
 قرايتلر ، خانلىرى اولگاچ تىموچىنگە ھېچ بىر سوز دەشمى
 بوى صوندىلر . شولاي ايتوب ماغوللارنىڭ ايسكى زور جىمىنى بر
 ىرگە جىولدى .

جاموقا چىچىننىڭ دوستى اولغان نايمان خانى تاي يان ، تىموچىننىڭ
 فوتى آرتوينا كونچىلەب جاموقا ايله برگەلشوب غوغا باشلادى .
 نايمانلر آلتى شەر ھم آلطاي نىڭ ايك كوب اولوشن ملكىلر ايدى .
 تىموچىندىن يكلوب قاچقان عىسكر باشلىقلىرى نايماندە اورن طابالر
 ايدى . مەركىتلرنىڭ باشلىقى توقتا بوكودە موزىدە كىلىگان ايدى . تاي يان
 تىموچىن ايله صوغىشنىدە يىكلىدى . صوغىشنىدە آلغان آغر جىراحتىدىن
 وفات ايتدى . اورىنە وارث بولوب قالغان اوغلى گوشلىك ھم
 توقتا قاچدىلر . بىك اخلاص ايله اوزلرنىڭ اولملىرىنى ازلى تورغان
 نايمانلر نا كوكون طاولرىندە اولملىرىنى تابدىلر .

(۱) تىموچىن طوغرول خاننىڭ بالاسىنىڭ قىزىنە اوبىلەنگان ايدى .
 يعنى اوڭ خاننىڭ كىيوى ايدى .

بوصوغشنىڭ اېڭ زور غىمىتى تاى يان نىڭ كاتىبى بولغان تاتونوغو
اسمىندە گى اويغور بولدى. تېمۇچىن آنىڭ قولىدە اويغور يازوونى
اويغورچە اثرلارنى كوردى. تېمۇچىن اوزىنىڭ ماغوللغىن اويغورلىقىغە
(مدىنى توركلىكگە) آلماشدورغە تىلەدى ھەم كۆپ مانغول يىگىتلىرىنە
ھەم اوزىنىڭ بالالارىنە اويغورچەغە ھەم آنىڭ يازوونىنە، عرف
وعادىتلىرىنە اوگرەنورگە قوشدى.

اورتا آزىيادە اول وقت اېڭ مىمدىن بولغان اويغورلارنىڭ
مدىنىتى اوشبو كوندىن باشلاپ ماغوللار يا كە اېكىنچى تىبىر ايلە
ايتىكاندە عموماً مركزىدىگى توركلار آراسىنە نقلاب طارالا باشلادى.
تېمۇچىن اوشبو كوندىن اعتبارا اويغور تىلى ويازوونى اوزىنە
رسىمى تىل ويازو ايتوب قبول ايتدى ھەم ھەر تورلى مامورلارنى
يا اويغورلاردىن يا كە اويغورچە يازا بىلگەن توركلاردىن قويدى.
قوللى نايمانلارنىڭ جىكلىگانن كورگاچ دوربان، قاتا كىن،
سلجوق دىگان كىبى جمعيتلار اوز باشلىرىنە اطاعت ايتدىلار.

اوشبو واقىئەلردىن سوڭ تېمۇچىن اوچون يىنە بىر مھم فتح
بولدى، اولدە آنىڭ جاموقا چىچىندىن قوتلوويدى. جاموقا تېمۇچىننىڭ
سوڭقى موفىقتىلارنى كورگاچ آنىڭ يولىنە آرقلى توشوب بىر اش
چىغارا آلماياچاغىنى آڭلادى. عاقىبت اوزى، اختيارى ايلە، تېمۇچىن
حضورىنە كىلدى. تېمۇچىن اوزىنىڭ «آندا» يىنى قان قارداشىنى
علو جناب ايلە قبول ايتدى. اختيارى ايلە كىلگان قارداشىنى عفو ايتدى.
بو ايكى آندا بىر بىرىنى تامام طانوشوب، اوز حاللارنى سويلەشدىلار:
نىچە اورىندە جاموقاغە تېمۇچىننى اوتتورور اوچون اوڭايلى وفتلار
طوغرى كىلگان. لىكن اول آنداسىنە قول سوز ماغان؛ يا كە اېكىنچى

كشىلر اوتورورگه تله گانلرده اول قزغانوب اوترتمه گان. تيموچين ضررينه نيندى سياستلر طوتقان. بولارنك همەسندە جاموفا چچن تيموچينگە سويلادى. اوز اختبارى ايله كيلوب طابشرلغان فرداشينى تيموچين عفو ايندى هم موندن صوك الكگيلرنى اونتاجاغن سويلەدى؛ لىكن جاموفا موني قبول ايتمەدى، بلكە اوترون طلب ايندى. اوترلمى قالوناموسى آنك او چون او كاپسز بولاچاغن سويلەدى. تيموچين آنداسينك طليينى يرينه يتكوردى هم جنازه سيني بيك مهابت ايله كومردى (۱۲۰۴).

تيموچين قا آن چنگز خان بولدى - ايندى تيموچين اوصال هم طنچسز بولغان نورلى جمعيتلرنى قولينه آلوب بتوردى. ايرتيش يلغەسندن خينغان طاغلرينه قدر اورتلرنى اول ايندى كوچلى پادشاه بولوب اداره ايتە. توركلر ايندى آنى «ايلى خان» بولاچق ديب توگل، بلكە بولغان كشى ايدوب طانيلر ايدى.

۱۲۰۶نجى يل اول، آنون يلغەسينك باشلرينه ياقن اورنده قورلتاي جىدى. بو فورلتاي غە ۴۶ تورك و ماغول فييله ارينك همە اولوغ و معتبر كشىلرى، چچنلرى جيولغان ايدى. آلاربويك زور جيولشده، تيموچيننى بيك شوكتلى صورتده ايلي قا آن ايتوب كوتەرديلر. تيموچين بيك ايسكى بولغان «ايلى فاغان» اسمى اورننه اوزينه «چنگز» (جىگوچى و هر وقت غالب كيلوچى) اسمىنى آلدى. اوزينك بتون توركلرگه قا آن بولغانن كورگاچ چنگز پايتختنى دە آنون بويلرندن، ماغولستاندن بايقالغە يعنى نوركلرنك مركزينه ياقن بولغان بورونغى اورنغە، قارا قورم شهرينه كوچردى.

ايندى توركلر اوزلرينىڭ كوبدن بىرلى ازله گان شرعى ايلي
 فاغانلرن كورديلر؛ تورك جمعيتلرنىڭ اول كونىگه قدر اطاعت
 عرض ايتمه گانلرى، اوز اختىارلرى ايله كىلوب فا آنغه عهد ايتدىلر.
 بيش بالق اويغورلر ينىڭ ايدى قوتى «بار جوفا»، فارلو قلىر خانى
 آرسلان خان، آمالق خانى آزار اوزلرى كىلوب عرض اطاعت
 ايتدىلر و چىنگىز دن اوزلر ينى خدمتىگه قبول ايتوون اوتىدىلر.
 چىنگىز نىڭ عىسكىر تىرتىبى. - نور كلرده، آلارنىڭ
 طوغمه لرى اولغان ماغوللرده بىك اوستا مەرگه نلر هم آت اوستىده
 بىك اوستا يور وچى خلقلر ايدى. آلا كچىككە دن اوفچىلقغه
 اويرىنلر، آت اوستىده اوسىلر ايدى. چىنگىز نىڭ عىسكىرى ايللى
 كىشلىك واق صىقلردن توزوله، هر بر صىف بيش صىققە بولسە،
 هر بر صىققە اون كىشى بولا ايدى. هر صىققە آلدەغى ايكى صىقى
 (رەتى) تمام قوراللى، آرتدەغى اوچ صىقى اورتا درجەدە قوراللانغان
 بولا ايدى. آلدەغى صىقلرنىڭ هر برسى باشىڭن آياققە قدر تىمر
 كىوملر كىونىگانلر؛ بو تىمر كىوملر قالقوتوب، قاتى ايتوب هر
 اعضاغه موافق، ابولور گە او كاپىلى ايتوب اشله نىگان بولغانلر.
 قوراللىرى اوق، جىه، سونىگى، قلىچ هم سونىگى باشىنه ياصالغان
 قوروق دن عبارت بولا ايدى. بو قوروق ايله آلا دشمانلر ينى،
 موينلرنىڭ ئىلە كدرە لردە آت اوستىدن يغالر ايدى. بو آلدەغىلرنىڭ
 آتلىرى هم تىمر كىوم كىونىگان بولا ايدى.
 صوگىنى اوچ صىققە قوراللىرى همان آلدەغىلرنى كىبى، نىك
 بولارنىڭ اوستىلرنىڭ كىوملرى يا بالاوز ايله قاتارلغان كون يا كە
 چىلنەرلە باشله نىگان تىمر كىوم (درع) بولا ايدى. يعنى آلدەغىلرنى كىبى

قاپاروب طورى. بولار آنلرنىڭ ايك شەب وايك يىكللرىنە مەنەلەر، لىكىن آنلرى كېومسىز بولا.

ايلى كىشلىك صىنقىر بېش يوز كىشلىك اور تاچە صىنقىر، بېش يوز كىشلىك صىنقىر بېش مك كىشلىك زور صىنقىر تىشكىل ايتەلەر. عىسكر باشلىقلىرى اونباشى، يوز باشى، مك باشى لرغە بولنەلەر. عىموماً عىسكر آنلىلرغە بولا. اوستلرنەدىكى نېمر كېوملر واسبابلر بىك يىكل اشلەنگان بولالەر. باشلىقلىرىنىڭ قومانداسى وقتىدە آنلرى ايله فوق العادە تېز ايله نەلەر. عىسكرنىڭ آرتىدىن حاضرلك ايتوب آت كىتولرى يورتەلەر، بىرسى اولسە ايكىنچىسىنە مەنەلەر، آزق بىتسە آت آزق بولا. آرقلانغان، آرغان آنلرنى كېرى قايتارالەر. عىسكرلرنىڭ آشى تورغان نرسەلرى كىبىرلىگان ايتەم قورت (صېر) كېى يىكل گنە نرسەلر بونور ايدى. عىسكرلر عىموماً صوغىش اوچون بىك اوڭاى قاعدەلرنى بلەلەر. عىسكر آراسىدە شەرلرنىڭ قلەلرن و اتور اوچون و باشقە حاللر اوچون مەندىسلر يورتەلەر ايدى. مەندىسلر تاشلرەم قلە (كرىپوستلر) اچىنە اوتلى قىلتەلر آتو، قلەلر واتو اوچون باصالغان ماشىنلرنى اداره ايتەلەرەم قلە (اور) لرنىڭ و شەرلرنىڭ قابقالرى بولار اداره سىندە و اتلالر ايدى.

شمالى قىتايىنى يعنى نىوچىلرنى آلو - ايندى چىنگىز اوزىندە چورچىلر (نىوچىلر) گە جىكلەسلىك اقتدار بار لغىنە نق اشاندى. توركلر، ماغوللردە ابلى خانلرنىڭ نىوچىلرنى قىتاي تىختىدىن نى وقت توشورون كوتوب طورغانلردىر. لىكىن چىنگىز اوزىنىڭ ەم آتاسىنىڭ، طوغرولنىڭ، تاشىنىڭ و عىموم ماغول - تورك خلىقنىڭ مطلقى بولغان بو اشكە بر اوڭاىلى فرصت كىلوب چىقغانچى قول صوز مادى. اول فرصتدە اوزاق اوتى كىلوب چىقدى:

آتسین گورون (نیوچی) ایمپراطوری چانغ (یعنی تیموچین ایله طوغرولنك دوستی) وفات ایتدی. یرینه اوغلی چونغ - گی فالدی (۱۲۰۹ م). چونغ - گی تختکه او طورغاچده اشلرنی تمام باشقارورغه تله دی. اول چنگز بولغان تیموچیننی طانومی ایدی؛ احتمالکه آنی آناسینك نابعلرندن صانی ایدی. تیموچینگه، یاساق سوراب هم اوزینه طاعتکه عهد ایتەرگه بیوروب، ایلچی بیهردی. چونغ اوزی واقعه ده عقل وافتدار ایسی کشی توگل ایدی؛ چنگز ایلچینگه: «چونغ غه می؟ آنك کبی میگگره وگه، تنناک گه می عهد ایتەرگه، آکامی یاساق توله رگه؟» دیب یرگه تو کوردی هم آتینه منوب عسکر جبارغه کرشدی. ۱۲۱۱ نچی یل چنگز تمام حاضرله نوب پیکینگه، چونغ غه یونه لدی. آکا، مدینتی هم بیک فوتلی، بیگره کده باشنده تورک پادشاهی بولغان فطایلرنك مملکتلرینی فتح ایتمک یکل اش توگل ایدی. اول پیکیننی آلدی؛ مانجوریا، فورا یارم آناسنده غی تورلی مانجور، سیانی تاتارلرینی قولینه کر توب بتردی.

پیکینگه اوزینك یاقنلرندن موخولنی اوتوز اوج مک عسکر ایله والی ایتوب فالدردی. شمالی فطاینك عسکری هم حقوفی ملکلرن همه سن آکا طابشردی. اوزی بیش آلتی یل دوام اینکان سفردن بوشانوب قارا فورمغه فایتدی. (۱۲۱۷ م).

حاضر چنگز، اول وقتده غی دنیانك ایك کوچلی ایك زور ایمپراطوری بولدی. شرفده محیط دیکزی و صاری دیکز ساحلرندن آلتای طاولرینك غربی ایته کلرینه قدر اولغان یرنی بر اوزی اداره ایته باشلادی.

چىنگىزنىڭ تىلەگى ، تورک و ماغول خەلقلىرىنىڭ آراسىدا تاشى قىدىر باشلىقنى تۇرۇر گە دىيىپ اجتەھاد ايتۇچى تاشى ايله ، تاشى قىدىر او ك كىڭ او يىلى الووى احوتمال بولغان يسو كاپلىرىنىڭ تىلەگى تىلەكلەرىگە توغرا ايدى . اول قىتاينى فتح ايتۇى ايله ، سېرگە خواجه بولۇوى ايله بىردە غرورلانمادى . اول بو اشنى بىك زورغە سانامى ايدى . اول آنون بويىندە اوزىن «چىنگىز» ايتە تۇرغان قورلىق دە چىولغان تورک و ماغوللارغە سويلەگەن نەقلىدە اوزىنىڭ مىنسوب بولدىغى ماغول قىبىلەسى (بۇرچىگىنلەر) گە قاراب اوشبو سوزلارنى ايتىكان ايدى :

«بوشوندى خەلق... بولار مىنىم باشمە توشكان زور آورلىقلارغە ، خوقلار گە قارامىچە ، باشقە خەلقلارغە قارشى ، مىنىدىن ھېچ آيرىلمادىلار . قايعونى دە ، شادلىقنى دە صووق قان ايله گە قىبول ايتە تۇرغان بو خەلق ، مىنىم كوچلى فەكرىنى اوزلىرىنىڭ فوق العادە كوچلىرى ايله قوراللاندىلار . طاو بللورى كېى صاف بولغان بو خەلق اوزىنىڭ زور ھىمتى ايله ، مىنىم ھەر بىر تىلەگم بولغانغە قىدىر مىڭا راستلىق دە بولدى . مىن تىلىمىن اول قوم «كوك ماغول» دىيىپ آتالسون ايدى . مىن تىلىمىن اول خەلق بىر يوزىدە ھىر كىتلەنىگان خەلقلىرىنىڭ ھەمەسىنە خواجه بولسون ايدى . . . .»

اول اوزىن تىتون دىنياغە خواجه بولا تۇرغان كىشى ايتوب طانى ايدى اوشبونىڭ اوچوندى اول ، توركلرنىڭ ھومىسى (ملى) قاغانى دىمك بولغان «اىلى قاغان» اسمىنى قىبول ايتىمىچە ، آگا قاراغاندە كىك بولغان «چىنگىز» اسمىنى آلدى .

اول فطايدن قايتو ايله غربكه، ايران توركلرينه، هيونوغ نولرنك، توکبولرنك بورونغي ايرانلرينه، اورال نك آر ياغندهغى قافقاز يافلرندهغى توركلرگه هجوم ايتو فصدنده توگل ايدى. (بلکه اول يرلرنك، بر اوگايلى يول ايله، كوب فانلر توکميچه قولينه كرون اويلاپ طورغاندر). توركلرنى اول قطاي مدنيتى ايله- طانشدردى؛ اسلام، عرب، ايران مدنيتى اوزينك خصوصى مالى ايتەرگه آشقى ايدى، بلکه همیشه جايلايقنه فائده لانورغه فرار بيرگان ايدى. اوزينك غرب حدودنده گى مسلمان (تورک) حکمدارلر ايله سودا و تجارت معاهده لرى قيلشقان ايدى. قارا فورم ايله پيکين آراسنده کروانلر يورگان کيى، بخارا و سمرقندلر ايله قارا فورم آراسنده اوزلکسز کروانلر يورب طورالر ايدى؛ ئلله نيندى سبيلر كيلوب چقديلرده، آنك ئلى يراغراق (صوگراق) ديب اويلاغان ياگا فتوحاتلرينى آلدينه کيتوروب قويديلر.

چنگزنك اسلام مملکتلرنده، غربده گى واقعه لرى. چنگزنك ظهورى آلدندهغى وقت اسلامنك مدنيت جهتندن کمالته يتکان وقتى ايدى. لکن مونك ايله برابر مسلمانلر آراسنده فساد، مملکتنك كيله چگى اوچون خطرلى اولغان هر تورلى حاللرده کمالته يتکان ايدى. مملکتده ره تلى بر باش يوق، هر بر ولايتى اوز باشلرينه اداره ايتو طورغان (واليدن سلطان بولغان) كشيلىر خليفه نى طانوميلر، هم اوزلرى آراسنده اوزلکسز صوغشالرده طورالر ايدى.

سلجوق توركلرينك اورنن (ماوراءالنهر، عراق، فارس طرفلرن) اداره ايتو تورغان خوارزمشاه اسمنده گى تورک خانلرى

فامىلىبەسى خەلىفەگە، سلجوقىلار، غزنوئىلار كوزى ايله فارامى، بلكە خەلىفە لىكىنى بتوررگە طرېشالار ايدى. بولارنىڭ ۵۹۷ھ دە تىختە اوطورغان فطىب الدىن محمد اسمىندەگى شاھلارنى بر ايسرك باش ايدى. مملەكت ادارەسىنى بىلى، آچوى كېلىگان كىشىلارنى و عالمىرنى تىلف ايتەرگە اوستا ايدى. چىنگىز اسلام مملەكتىندەگى بو حاللارنى، خوارزمشاھلارنىڭ حاللارنى پىيالا آشا فاراغان كىبى كورب طورا ايدى. خوارزمشاھ محمد، خەلىفە قائم باللەدن خەلىفە لىكىنى ھم بىغدادنى آلورغە تلى ايدى. قائم باللە اوشبو حاللارنى امىن بولمىق اوچون خوارزمشاھنىڭ مملەكتىنە ھجوم ايتەرگە چىنگىز خانى چاقىرب ايلچى بىەرگان ايدى، اول آشقەمادى.

خوارزمشاھ محمد چىنگىزنى تانومى ايدى: بر وقت چىنگىزنىڭ ياقىلارنىدىن مىسلمان تورك محمودىلواج خوارزمشاھ ياتىنە كېلىگان وقتدە خوارزمشاھ ايله آو غە چىقىدىلار. خوارزمشاھ محمد، يىلواجىدىن، چىنلابدە سىنىڭ خانىڭ چىنگىز شول قىطاي ايمپىراتورىنە غلبە ايتە آلدىمى؟ دىب صورادى؛ (چونكى ايران توركلرى ھم پادشاھلارنى قىطاي ايمپىراتورىنى ھېچ كىم بىگە آلماي طورغان ذاتلار دىب بىلەر ايدى). مۇنى اول چىنلاب صورادى. ھم واقىئەدە اول چىنگىزنىڭ غلبەسىنە اشانمى، ھم آنىڭ شول چىنگىز ايله بر صوغشاسى كېلە ايدى. آنىڭ آناسى علاء الدىن دەشوندى اوق ايدى. اول چىنگىزنىڭ دىشمانى گوشلك (نايمان خانىنىڭ اوغلى، قاقچىن) ايله اتفاق ايتىشوب چىنگىز فواندە بولغان آلماققەدىنى آزار خانى باروب اوتىرگان، مملەكتىنى طوزدرغان ايدى. آكا چىنگىز دەشمەدى. بو اوغلى محمدنىڭ دەشوندى بر اش اشلىسى كېلە ايدى. آنىڭ بو مقصودىنە يتەرگە يولدە كىلەب چىقىدى:

قطب الدين نك «اوترار» اسمنده گى شهرنده گى واليسى (غايير خان)، قطب الدين نك كيكاشى ايله اوترار غه تجارت اوچون كېلگان بر مغول كاروانىنى طالادى وايه لرېنى اوترتدى. اوشبو خبرنى كاروان كشيلىرىدىن بر ايكيسى فوتولوب قايتوب چنگز گه ايتدىلر. چنگز، قطب الدين فصاص اوچون غايير خاننى صوراب ايلچى بيهردى؛ قطب الدين اوشبو ايلچى لرنى اوتورتدى، بعض ايلچىلرنى خورلاب چنگز گه قايتاردى و اوزى كوب عسكر ايله چنگز يرينه كروب بر مقدار خاتون و بالا چاغالرنى اسير ايدب آلوب قايتدى.

منه شول وقت چنگز اوزينك نھائىتىز عسكرى ايله اسلام مملكتينه خوارزمشاهلر غه قاراب چقدى. خوارزمشاهلرنك اشلىرى رەتلى توگل ايدى. خوارزمشاه محمدنك بيك فرو اوغلى جلال الدين، بيز گەك توتقان كشى كىي، فالتر اوغە توشدى. يورتيه اوت چقغان كشى كىي آشغوب بار عسكرى ايله چنگز گه فارشى چقدى.

۱۲۲۰ نچى يىلنك يازنده چنگز خوارزمشاهلرنك اوزينه فارشى بارغان هر تورلى چاره لرن جيمرب بخاراغە كېلدى. بتون مسلمانلر، عالملر فوق العاده بر حيرتكە كېلگانلر ايدى. ياچوج ماجو جلدنده، جنلردنده قورقنچلى كورلگان بو نھايه سز عسكرنك، فرشته لر طرفندن صافلانديغى اعتقاد ايتوله تورغان ونھايىتىز اولبالرنك مقبره سېنى اچينه آلغان بخارانى كېلوب محاصره قىلولى فوق العاده بر اش كورلدى. مسلمانلر بو اشك خدا طرفندن زور بر عذاب ولوون اويلىلر ايدى.

چنگز بخاراغە كېلگچ شهرنك حسن اختيار ايله بيرلون صورادى، خاقنر طكلامادبار (نانار اسمى ايله آنالغان بو عسكر هيچ بر وقت، هيچ بر

قالانى، اختيار ايله بىرلۈن صورامبىچە، وانمادىلر). نھايت چىنگىز
ھىر اھللىرىنىڭ علمالرنىڭ چىغولرن صورادى، چىمادىلر. شىر كوچلك
ايله آلوندى، نورلى قىمتلى عمارتلر ھلاك ايتولدى، كوب عالمىر،
علم اثرلىرى تلف بولدىلر.

چىنگىز شىرنىڭ اچىنە كىردى. الوغ بىر مسجدنىڭ اچىنە آنى
بىرلە كىردى، - اول آنىڭ مسجد اىكەن بىلى ايدى - آندىن توشوب
مىنبر اوستىنە مىندى، علمالر، مچتھىدلر، مشايخلىرغە اوزىنىڭ ھىم
ايدەشلىرىنىڭ آنلرن توتوب نورورغە قوشدى. سىدلرنىڭ زورلىرىدىن
بىرى بىر مچتھىدىن: بو نىندى حال؟ دىب صورادى؛ مچتھىد:
«اى سىد تىك تورغل! تىكرى تىعالىنىڭ غضب و قىتى تورور» (۱) دىدى.
چىنگىز مىنبر اوستىنە مىنوب مىسلمانلرنىڭ عىبلىرىنى ايتورگە واوزىنىڭ
ايتەچك سوزلرن سويلەرگە كىرىشىدى.

موندىن سوڭ اول سىمىرقىند، بلخ، خوارزم، ھىرات دىگان
كېسى زور و مشھور شىرلرنىڭ ھىمەسىنى اوزىنىڭ قولىنە كىرتدى.
مىسلمانلر كافر چىنگىزنىڭ قولىنە كىرگە تىلەمەدكلرنىدىن ھىر شىر
ھلاك بولورغە، كوب عالمىر، كوب مىدىنىت و علم اثرلىرى زور فوت
آستىدە تلف بولورغە مچبور بولدى.

نھايت چىنگىز بو طرفلردە اشىن بتورب بو ىرلرنىڭ ادارەسىنى
اوغلى چىغتاىغە تابشروب اوز مىلكىتىنە قايتوب كىتىدى. خوار-
زمشاھ مىھمد ھىمان چىنگىز عىسكىرى قولىنە توشمەدى؛ قافقاز طاولرى
آراسىنە قاچقان خىرى چىقىدى. چىنگىزنىڭ اوغلى جوجى خان كوب
عىسكىر ايله قافقاز طرفىنە بونەلدى. موندە ھىم ايدىل بو ىلرنىدەغى

توركلرنى (بلغارلر، قپچاقلرنى) قولبىنە كرتەچك، هم خوارز مشاه محمدنى توناچق ايدى.

جوجى قافقازدن اوتكانده آلان خلقى وغيرلر ايله صوغشورغە طوغرى كىلدى. دون - ايدل يالانندهغى قپچاق توركلرى، دشمان كىلە ديب او بلاب، آلانلرغە ياردم ايتەرگە چقدىلر، جوجى آلارغە « سز قپچاقلر بزنك فرداشرمز، بز سزنك ايله صوغشورغە كىلمەدك؛ بزيات كشىلر، آلانلر ايله، صوغشامز » ديدى. قپچاقلرغە دخى روس كنازلرى كىلوب قوشلدىلر، قالتا يلغەسى بويندهغى صوغشده جوجى عسكرى قپچاقلر نىدە روسلر نىدە بىك آزغنه قالدرب هلاك ايتدى. روسلرنك بعض كنازلرى گنه فونلدىلر. قپچاقلر اطاعت ايتدىلر موندن صوڭ آلار بابالرمز بلغارلرغە كىلدىلر، بلغار خانى آلارغە قارشى طورمادى (۱).

شولای ايتوب جوجى اوزىنك يولداسى سو بوطای ايله، قپچاقلر و بلغارلرنك اطاعتلرن قبول ايتوب ايدلنك توبهنگى آغمندن بورونغى توركلر اوزا تورغان بولدان قارا فورومغه قاراب بونهلدى. اول اوزينه بو ايدل بوينده اوگايلى اورن بىلگولەب كىتدى؛ آندە خان بولوب كىلورگە، قپچاق خانى بولورغە، فرار بىردى. چنگزنك اسلام مملكتلرينه هم غربدهگى اورال آرتندهغى توركلرگە سفرى شونك ايله تمام اولدى. ايتدى آنك مملكتنى قارا دىكزدن محيط دىكزينه قدر صوزلدى، حاضرگى ابرانك تونگى ياق فسى هم افغانستان وبتون اورتا آزيا آنقى بولدى. آسياده

ايندى طنچلق باشلاندى ، ئلكىگى باشسزلىق تمام بىدى .
 چىنگىز موندن سوڭ مملكتىدەگى تىرىبىنى قارارغە كىشىدى .
 زور مملكتىڭ غىرب طرفىدەغى قىچاق ايللارن الوغ اوغلى جوجىگە ،
 توركىستان ، ماوراۋا النهر (صغدى) ھم ايران يىرلارن چىقناي خانغە
 طابىشردى . اوچىنچى ھم دور تىنچى اوغلىلىرى تولى ايله اوكداي نى
 اوزى ياندىدە طوتىدى . آلارنى اوزىنە ولى عھد ايتوب بىلگولەگان
 ايدى . جوجى خان وفات ايتىدى ، يىرىنە آنك اوغلى بانونى تىعىن
 ايتىدى . اول آناسىنىڭ يولداشى صوبوطاى ايله آناسىنىڭ مملكتىدە
 ادارەنى نىقتىدى .

ماغوللار - توركلر عمومەن اوزلرىنىڭ اىلى قاغانلىرى حىقندە
 شادلىقلارنى ايله دە كورسە تورگە بىلمىلر ايدى . باشقە قوملردە اول
 عالى فوتىڭ آلدندە اختىبارلى اختىبارسىز باشلارن يىرگە يىتكىنچى
 اىگانلر ايدى .

چىنگىز خان قىطايدەغى حائلرنى قاراماق اوچون قارا قومدىن
 بىكىن گە سفرگە چىققان ايدى . يولدى آوردى . ھم شوندىدە وفات
 ايتىدى . تىنىنى طوغان يىرىنە ، دىلىگون بولداقغە ، كىتوروب كومدىلر .
 (۱۲۲۷ م ، ۶۲۴ ھ) ۶۵ ياشىدىدە (۱) .

چىنگىز خان نىڭ شىخسى ، اشلەگان اشلىرى - چىنگىز
 زور گە ودىلى ، نىق تەنلى ، كىڭ ماڭلايلى ، اوزون صاقالىلى ، بىك
 مھابت ، اشىدىدە فوق العادە ئىبانىلى ، سوزگە اوستا كىشى ايدى .

(۱) چىنگىزنىڭ ۱۱۶۲ دە طوووچىلىغىنى Генри Говартъ فوتىلى

دىلەر ايله اثبات ايتە .

آنك طبيعى ، قىلغان اشلىرى حقنە گىنرى گاۋارت ھەم بارتولد اسمەندە ايكى عالم اوشبو سوزلرنى ايتەلر:

«چىنگىز تارىخدە ايك آلدهغى واىك مەھم اورنى توتقان كشىلر جملە سىندىلر . ھىچ نزاغىز اول فوق العادە زور قوماندان . اول ، اوزىنە طبيعت طرفىدىن ھدىيە ايتلىگان عادىتىش طش افتدارى آرفاسىندە ، دىيادە زور ومەھم اورنلرنى توتقان خلق ومىلىكىلرنى يقدى ، اوزىنە قاراتدى . اول كچكىنە بر جەمىيەتنىك باشلىغى ايدى . كوب جەمىيەتلرنى مىلىكىلرنى جىمىروب اوزىنەك كچوك جەمىيەتنى آزيانك تىختى ودىيادە زورلىق جەھىتىن ھىچ مىلى بولماغان بر مىلىكىت ھالىنە كىتوردى . آنك بو اشلىرىنەك ھىچ برسى تصادفى اشلىر بولمادى ، بلىكە آنك اوزىنەك طبيعى كمالىتىدىن كىلدى .

چىنگىزخان زور بر قوماندان ، ألوغ مچاھىد بولوبقىنە قالمادى؛ دىيانك آلېكساندىر ، ناپالىون ، تىمور دىگان كىبى زور قوماندانلىرى صوغىش جەھىتىن آزمى كوبى چىنگىزگە اوخشادىلر؛ لىكن آلارنىك توزوگان مىلىكىلىرى بر اويولگان قوم كىبى گنە ايدى . اول مىلىكىلر ، ياشول قوماندانلرنىك اوزلىرى ترك وقتدە اوق يا كە وفات ايتولرى ايلە طارالوب كىتە ايدىلر . چىنگىزخانغە كىلسەك ، اول آلاردىن بو اشدە بىك بوغارى طور ا . اول مىلىكىنى توزودى» اوزىدىن صوكدە اوزاق عمر ايتسون ھەم اوسسون دىب توزودى . مىلىكىنى اوزىدىن صوك دوام ايتدىگنە توگل ، بلىكە بىك زور بولوب كىكەيدى واوسدى . ماغول ھىكومىتىندە اجتماعى ھەم سىياسى تاسىساتنىك ھەمەسىدە چىنگىزنىك اوز قولى ايلە اشلەندى . آنك مىلىكىت ادارەسى طوغروسىندە توتقان بوللىرى ، عموم مىلىكىت خلقىنىك ھالىنە

موافق بولغان قانۇنلرى تفتيش ايتوچىلرنى حيرانغە قالدرا . آنك مملكتينك عدالت ، نظام ، بخشى معاملە ديگان كىي تله گى (ايدە آلى) مشهور گنه توگل ، تمام معناسى ايله عملگه قويغان ايدى . موندى خاصيتلر باشقه قوماندانلرده بولمادى .

بز مونك يانينه دخى چنگزنگ صحراده تربيه آلوون ، آلبكساندر ، آلفيرد ، بيوك كارل فاتحلر و باشقه كىي گريك ، روم حكيملىرى كىي معلملردن تربيه كوره آلمان او يلاساق ، آنك عادتدن طش بر كشى بولوون او يلامى ممكن بولماس .

چنگزنگ اشله گان اشلرينك نمرهسى ، آنك فقط طبيعت جهنندن بىرلگان كمالتندنگنه كىلدى ؛ آنك اوزينه تاثير ايتە آلا طورغان فوتلى آرقاداشلىرى وايبده شلىرىده ، توزه چك مملكتى او چون توبلى نىگزالغان ، آكا يول كورسه تكان كشىلىرىده يوق ايدى . آنك قولندهغى همه قاماندىرلر ، مدنى مملكتدن كىلگان بلكلى كشىلر آنك قولنده فورالغنه بولا آلدىلر . اول اوزينك طبيعى اقتدارى يانينه خلقنى اوزينه فارانا بلو استعدادىنى ، هيچ بر ميل ايتى ، سلكنى طورغان اختيار و استقلالنى جىغان ايدى . آنك اول عالى طبيعتينه نه نورلى نورلى موفقتىزلىكلر ، نه كشىلردن كوردگى مسخره لر ، نه يالغان بولوب چقغان اميدلر هيچ بر تاثير ايتە آلمىلر ايدى . چنگز بيك جومارد هم آچق يوزلى ايدى . ايبده شلىرى آنك بو حالينه مفتون ايدىلر . اول دنيا نك راحتن كوره بلدى ، لكن باشقه كوب الوغ پادشاهلر موافق بولماغان بر صورت ايله . يعنى اول دنيا نك راحتن كوردى ، لكن هواسينه ، آزغن بر نفسكه ايهروب توگل .

اوشبونك اوچونده اول اوزينك آفتق كوينه قدر عقل و فكر جهندن كمالتكه تاباغنه باردی. (۱)

چنگز اوزينك زور مملكتينك تمامى طرف بر حكمدارى ایدی. اول اسلام، خرستیانلق، بوددیلق كبی دینلرنك برسینه ده بیرلمه دی. قتای، اسلام مدینتی كبی ایكى زور مدینتنك فقط برسینه گنه انتساب ایتمه دی. اول اوزينك آنا بابالرينك اعتقادن ترجیح ایتكان هم آنی مملكت اداره سی اوچون او كای تابقان. چنگز، بالالارینه همه دینلرگه بر درجه ده فاراب هیچ برسن ایکنچیسینه ترجیح ایتمی، بلكه همه سینه بر نوسلی حرمت ایتك ایله وصیت ایتهر ایدی. چنگز نظرنده همه دینار بر درجه ده مساوی بولوب همه سیده یخشی ایدی (۲). اوشبونك اوچونده اسلام، خرستیان، بوددا میسبانیلرینك هر برسی چنگز بزنگ دینگه میل ایته دیب ایتلر ایدی.

چنگز، مملكتينك تورلی خلقلرندن جیولا تورغان فورلتای طرفندن تألیف ایتدردی «ياساق» اسمنده گی قانون كتابنده، عموم مملكت اوچون او كایلی بولغان ماده لرینگه كرتورگه طرشدی. «ياساق» نك توركلر، ماغوللرغه عائد فسسی ماغوللر، توركلر آراسنده غی عرف و عادتلرگه فاراب توزولگان ایدی (۳). اوشبو قانونغه

(۱) Генри Говартъ نك اثری Средняя Азія ژورنالده.

В. Бартольд نك اثری براغاوز یفرون قاموسنده هم. З. В. О. И. Р. А. О. ده درج ایتلگانلر.

(۲) Ленъ Кагень ص ۷۱-۷۲. هم دوزی جلد ۲، ص ۵۱۵.

(۳) چنگز نك «ياساق» ی حفته. Извѣстія Арх. общ.

при Им. Каз. Ун. ۱۹۰۴ نجی بلغی XX نجی جلدنده.

Я. I. Бурляндъ нк Степное Законодательство

съ древнихъ временъ (ص ۴۹-۱۵۸ جز ۴-۵ ده)

هم З. В. О. И. Р. А. О. нк ۱۹۰۷ نجی بلغی ۱۷ نجی جلدنده گی

Яса Чингисъ Хана и уложение монгольской династіи

Юань-чао — дянь-Чисанъ اثر، ص ۱۸۰-۱۶۳.

هر كمدن آرتق اوزى بوى صوندى وشوندان بر فار شده قرغه
چقماسقه طرشدى.

چنگزنىڭ بالالىرى وقتىندە ماغول مملكتى: چنگزنىڭ
تختى ايك كچوك اوغلى (اوتچىگىن) اوگداى گە فالدى. يەلوتاشىنىڭ
بالالرىدىن برسى چنگزنىڭ وزىرى ايدى، فورلتايدە سوزى بىك
مقبول ايدى. اول بروقت فورلتايدە «مملكت آت اوستىندە تاسىس
ايتلدى، لىكن آت اوستىندە اداره ايتلمەس» دىگان ايدى (۱). اوگداى
باشىنە اوشبو حال كىلدى، اول قدر زور مسئوليتلى اشنى-آناسىنىڭ
اورنىن-آلورغە باطرلق ايتى ايدى. اول قدر زور مملكتنى اداره
ايتونى فيونسىدى. چنگزنىڭ اوچىچى اوغلى تولى ايلە برگەلشوب
اداره ايتەرگە بولدىلر. قىطاي، يا طوغرىدىن طوغرى قاراقورمىدىن،
يا كە تولى و آنىڭ بالالىرى طرفىدىن اداره ايتولدى.

بانوخان فيچاقىدە تمام انقلاب اوطورب مدىنىت ايلە كور شورگە
كرشدى. اوزىنىڭ توب يورتى ايدىل بويندەغى سراى ايلە قافقازنىڭ
شمالىندەغى قوبان آراسىندە كوچوب يورى، گاه وقت بلغارغە باروبدە
تركللك ايتە ايدى. فرىم آشا اول ويزانتيا ايمپىراطورلىغىدىن هر
تورلى زىننلر، قافقاز آشا عرب مملكتىدىن، بغداددىن هر تورلى
نادر نرسەلر، قولى آستىندەغى بلغارلاردىن هر تورلى صنائع نىسە
قبول ايتە ايدى (۲). فيچاقلر، بلغارلر، باشقردلر، قرغزلر، فىنلر،
روسلرنى بىك ياخشى اداره ايتە ايدى.

چغتاي خان، ايران، تورکستان خراسان، طرفلرينى اداره ايتسه، اوزى «آمالق» ده طور ايدى. چغتاي فوق العاده فاتى، نق كشى ايدى. آنك وزيرلرى مسلمان ايدى. بالالارى تمام مسلمان تريبهسى آلار و مسلمان مملكتنى تشكيل ايتەرگه حاضرلنلر، اول تورکستانده اوز اسمينه مى ادبياتنك ترقى ايتوينه يول آچا، چغتاي ده باتوده فورلتاي غه، قارا قورومغه غنه قاراب اش قباللر ايدى.

اوگداى و قنده فطاي نك شمالي واورتا يرلرنده كوب يرلر آلندى. غرب طرفنده قافقاز نك قارس و تغلبس تيره لرنده هم جنوبى تورکستانده كوب عسكر فتوحات ايله شغللنلر ايدى. بروفت اوگداى قا آنغه، دين اسلامنك، مسلمانلرنك دشمانى اولغان بر كشى، مبن نوشمده آناك چنگزنى كوردم، اول سىكا مملكتده گى بتون مسلمانلرنى اوتروب بترورگه بيوردى ديدى. اوگداى بيك اوزاق اويلاپ طورمادى: «سبن ماغولچه بله سكمى؟» ديدى. نكى كشى يوق ديب جواب بيردى. اوگداى «اوترگز بو كشىنى! يالغان سويلى. چنگز ماغول تلندن باشقه تل بله س ايدى» ديدى (۱).

اوگداى تخذن، اوز اوزن بلوب بولسه كيرهك، باش تارتقان ايدى. مملكت ادارهسى ايله شغللننگان كى هواسينه بيرلنگان ايدى. ميسرتكچلرنك تاثيرى آستنده وفات ايتدى (۱۲۴۱).

اورنبنه اوغلى كيوك قالدى. اول رسما فا آن اولغانچى رسمى فا آنلق آناسى اسمنده طوردى. مملكتنى فعلا يه لوتاشينك بالالارندن

يەلو- چونساي (۱) اداره ايتدى . كىچىك مەملىكەت اداره سىندە بايتاق خىدمەت كورسەتدى .

كىچىك كەن سوڭ، تورك - ماغول قاآنلىقى تىخى اوڭداي بالالار نىدىن، تولى بالالارى قولبەنە كويچىدى . تولى نىڭ اوغلى مەنگو قاآن بولدى . مەنگو ماغول حەكمدار لىرىنىڭ ايك زور لىرى نىدىن . مونىڭ انىسى ھالاگو ايراندە باش تارتقانلارغە فارسى ايران وعراق طرفلار بىنە عىسكەر كىتوردى . بىغدادنى ھالاك ايتدى ، مەملىكتىنى غەرب طرفىدە بىحر سىغىد ساھلىبە قدر سوزدى . مەنگونىڭ ايكىنچى بىر عىسكەرى جىنوبدە تىبەتنى آلدى ، ھىند دە قىطابىدە زور فتوحات باسادى . آنىڭ قاآنلىقى وقتىدە قارا فورمغە باۋر وپادىن كوپ مېسايىنلار كېلىگانلار . آرالار نىدىن روبرو كويس ھەم مار كوپولە دېگانلارنى اوزلار بىنە سىباختامە لىرىدە قارا فورم شەرى حەقنىدە ، اوشبو سوزلارنى بازالار :

« قارا فورم نىڭ ساراتسىن اسمەندە گى اورامىدە بازار لىردى ، آندە كوپ سودا گرلر طورا . ايكىنچى بىر اورامدە ، خايطاى تانار لىرى طورالار . آلار نىڭ ھەمەسىدە ھىر و صناعت اھللىرى . غوصىدار ستوئىننى سىبىكرىتار نىڭ كانسەلارىبەسى آيرىم بىوك دائىرە تىشكىل ايتە . قارا فورم دە اون ايكى تورلى دىن اھللىرى و بىك كوپ مەجوسلار نىر كلك ايدەلر . مەسلمانلار نىڭ ايكى مەسجىدلىرى بار . دىن اسلام حەكىمى اجرا ايتولە . شەرنىڭ چىقىندە بىر كىنەسە (چىر كاو) بار . شەرى بىوك قوبىما ايلە احاطە اولىغان ، دورت قاباقسى بار . »

(۱) يەلو چونساي بىك عالم تورك ايدى . اول مانغوللار نىڭ آتار عىقىسەنە عائد بىر كىتاب بازغان ايدى . عوموما بەلو ناشى فامىلە سىدىن كوپ عالم و اشلەكلى كىشىلر چىقىدىلر . ھەمەسىدە آنالار بىنە سىباستىنە وارث بولغان چىگەردىن آبرەلمادىلر .

مەنگونىڭ تورلى ملىت، تورلى دىن خەلقلىرىنە بىر تورلى ايتە بىلگەن خىزمىتىنە خىستىيان رايونلىرى غىچىلەنگەنلەر؛ مەنگو مىسلمان، خىستىيان، بۇددائىلارنىڭ عبادەتخانىلارنىدە غائىلەسى بىرلە خاھىش بولسا، ھىم تورلى كىشىلەرگە «مىلىكىتىمدە، سىرايمدە بولغان كىشىلەر، بىر اللەغە عبادەت خىصوصىندە، ايك ياخشى ايتوب تاپقان بوللارنىڭ قايسىسى ايله اولسون عبادەت ايتسەلردە اختيارلىدىرلەر» دىب ايتە ايدى.

قوبلاي قاآن - مەنگودىن سوڭ اورنىنە انىسى قوبلاي اوپوردى. مارقوپولە آنى بتون دىنانىڭ ايك ياخشى، ايك غالى ايمپىراتورى دىب ماقىتى. اول اوزىنىڭ پايتختىن قارا فورمدىن يىكىنگە كوچردى (۱۲۶۷).

اول جنوبى قىتاي مىلىكىنى (سونغ) نى تمام فتح ايتدى. بتون قىتاي، ھىند قىتايىنى اوزىنە قوشدى. ھىندنىڭ، ھىم غىر بىستاننىڭ جنوبلارنىدە كىچىك بىر قىتايلىرىدىن باشقا جىمىع آسيا، دوناي يىلغىلارنىدىن باشلاپ شىرقى ياۋروپا تمام اوشىبو بىر قاآنغە تابع بىر ھىكومىت ايدى. مونىڭ ھىكومىتى وقتىدە غىربدە كى قىچاقلىر، آلانلەر، شىرقىدە كى تونىكىندە مەھار بە ايتەلەر. قىتاي مەھىندىسلىرى دىجلە يىلغىسى بويىدە اجتھاد ايله اشلىلەر؛ يىكىندە تاتوسىرايندە، ايران و غىرب ھىمىت و رىيا ضىيات علماسى قىتايىدە غى ماندارنلەر (۱) ايله فنى مىسئەلردە بىھىت و مىناظرە ايتوشەلەر ايدى.

بو اون اوچىنچى غىصردىن ايك بىر بىرسىنى، تىك اسملىرىنى كىنە ايشىتوب بىلگەن نەھائىتىسز كوچ خەلقلىرى، مىللىلارنىڭ كىشىلىرى بو وقتلاردا

(۱) ماندىران دىب قىتايىدە مەھىن علملىرىنى آلغان، غالى و فاضل بىر

علمى صىغىنە ايتىلگەن.

براوک اویده یازالر حساب ایتشه لر ایدی. قوبلایدن ایلگه ری
 نیک سودا آرتندنغنه قطایغه کیلگان مسلمان مهاجرلری فوق العاده
 کوبه یدیلر. مسلمانلر، قوبلائی باننده یوغاری ملکیه مأمورلکلرنگنه
 توگل، بیک یوغاری عسکری مأموریتلرنی ده اشغال ایتدیلر. قوبلائی
 صوکندن قطایغه بارغان عرب سیاحی ابن بطوطه: «پیکینده مسلمانلر
 شهرنک اوزینه باشقه بر اورنن شغلله ندره لر. مسجدلری بار،
 مسلمانلر قطایده بیک اعتبارلی» دی.

۱۲۹۱ نچی یلده اول مملکتن ۱۲ اولوشکه بولدی. اول دینی
 اشلرده باری بر باباسی چنگز، آغاسی مهنگولر یولن توندی.
 مسلمان، خرستیان، بوددا علمالرینی چاقروب، دینی مناظره ایتکانلرن
 قاراب طورور ایدی. «دنیاده دورت زور پیغمبر بولدی: محمد،
 عیسی، موسی و ساقیامونی (۱) در. بولارنک دورتسینی ده بر درجه ده
 تعظیم ایتنه من» دی ایدی. قوبلائی اوزینک تورک - ماغوللغینه بیک
 نق اهمیت بیردی. قطایده مملکت اشینی تمام تورکچه اداره ایتدی.
 بوددا عالمی باقبالاما (Бакбалама) غه یا کادن، باشقه راق و مکمل
 ایتوب ماغول الفباسی یاسارغه فوشدی. بو الفباء «دور تکل الفباء»
 دیب آتالا. (۲)

قوبلائی ۳۱ یل حکومت ایتوب ۱۲۹۵ نچی یل وفات ایتدی.

(۱) ساقیامونی بوددا دینینگ حکیمیدر.

(۲) بو یازو حقنده ا. ا. بابرووونیکوف ایله و. و. گریگوریف

Памятники монгольского квадратного письма اسمی ایله

۱۸۷۰ نچی یلده ۹۰ صحیفه لک بر کتاب نشر ایتدیلر.

بيوك ماغول مملكتىنىڭ بولنۇى - چىنگىزنىڭ بوزور مملكتى اوزىنىڭ صاولغىن، چىنگىزدىن صوك ۷۰ يىللىرىغا ياقىن صاقلادى. قوبلاى خاندىن صوك اول زور دورت بولمىگە بولدى. مملكتىنىڭ شول كويىگە طور ووى، قوبلايدىن اوزماوى طيىعى ايدى. چىغىزىدىلرنىڭ تورلى طرفدە اولغانلىرى تورلى تريبە آستىنە بىرلدىلەر. چىغىزى بالالىرى اسلام دىنىدە ايدىلەر. قىچاقىدە غىلر بلغار و خوارزم مەدىنىتىنە بىرلدىلەر، دىن اسلامنى قبول ايتدىلەر. قوبلاى قىطاي بوغدى خانى بولغاچ قىطاي - بوددا نفوزدىن امىن قالمادى. اوغلى آلجايىتو تمام بوددا لىقە بىرلدى. اوگداينىڭ بالالىرىدىن بىرى مسلمان اىكىنچىسى خرىستىيان طرفىدىن تريبە ايتولە ايدى. بىر بىرىنى بىك قارشى بولغان بو تريبەلر آرقاسىدە، آلار اوزلىرىنىڭ قىرداشلىق مەناسىلارنى اوزدىلەر. مەنگونىڭ اولوى ايله قوبلاىنىڭ قاآن بولۇپ قەدر اوتكان ۲ يىل (Междоуцарствіе) اچىدە چىنگىزنىڭ ايراندانغى بالاسى هلاكو ايله قىچاقىدە غى بالاسى بوركە صوغشىدىلەر. بوركە (بركە) دىن اسلامنى، اوزىنىڭ دىندە شلرىنى حمايه ايتوب، هلاكو ياساقىنى، چىنگىزلىقنى ياقلاپ صوغشىدى.

زور زور مملكتلرنىڭ اولوغ قاآنلىرى بولغان چىنگىز بالالىرى، آللىرىدە چىنگىز كىبى بىر حرمتلى، عالى قوت كورمە گاج، اوزلىرىنى تمام مختار كىشى ايتوب طانى باشلاغانلر ايدى. كول تىكىن هېكلندە گى «كچوك قىرداش آغاسىنى طانومادى، اوغل آتانى بلمەدى» دىگان سوز تمام مەناسى ايله بولارغە كىلدى (۱). آلار اوز اشلىرىنى اوز

(۱) В. Бартольдъ نىڭ *Образование имперіи*

Чингисъ Хана مقالەسى ص ۱۱۸ - ۱۱۹.

باشلىرىنى اداره ايتە آلتاج ايكنچىلەرگە محتاج بولمىلار ايدى.
 قوبلاينىڭ اولىگانى صوڭىندە تورلى طرفدەغى خانلار استقلالنى
 صالحون قان ايله گنە قبول ايتدىلار. مستقل بولوب قالغانغە آرتق
 شادلانغان كشى بولماغان كىبى، مملكتنىڭ بىر نىچەگە بولنوى
 اوچون آرتق قايرغان كشىلردە يوق ايدى. آلتاينودە بىردە طاوش
 طن چغارمادى. ماغولستان هم قىطاي قوبلاينىڭ خىلقلرىنى، توركستان
 چغتاي بالالرىنى، قىچاق جوجى بالالرىنى، ايران قىسمەندستان
 هلاكونىڭ خىلقلرىنى قالدى. (۱۲۹۵ نىچى م.)

ماغوللار تاثيرى ايله تورك تلى وادىياتى - ماغول
 حكومتى دنبانىڭ تورلى طرفدەغى توركلرنى بىر بىرىنى ايله قاتشىردى.
 قىطاي سدى تىرەسندە تركلك ايتە طورغان ماغوللار، تاتارلار، ماركىتلار
 ايدىل بويىنە كىلوب آندەغى خىلقلار ايله قاتشىدىلار. آلتاينىڭ شىمالىندە
 يورگان فرغىلر هندىستانغە، جىنوبى ايرانغە كىلدىلار. اوشبو
 سىبدىن تورلى تورك لهجهلىرى باشىنە زور اوزگارش كىلگاندەر.
 مملكتنىڭ رىسمى تلى بولغان اويغورچەدە هم آنىڭ يازو وىدە احتمالىكە
 تاثيرسىز قالماغاندەر. نىچىكە تورلى لهجهلر ماغوللار تىحت تاثيرندە
 اوزلرىنىڭ ايسكى موفىقلرن اوزگارتدىلار.

تورك تلى علمى جهندىندە زور اشلرگە اوچرادى. شرفدەگى
 ياپون دىكزىندن عربدەگى آنالانتىق دىكزىنە قدر اولغان بىردەگى مدنى
 قوملرنىڭ عربلرنىڭ، ايرانلرنىڭ، قىطايلىرنىڭ - دىقتلرىنى بو عالى
 قوت، اختىيارلرىنى قويمىچە، اوزىنە جلب ايتدى. عرب ايران بولغان
 تورك عالملىرىگنە توگل، صاف عرب و ايران عالملىرىدە بو عادى

بولماغان قومنىڭ سوزلرىنى بايتاق اجتهادلر صرف ايتارگە احتياج تابدیلر. چىنگرگە قدر اعتبارغە کرگان تورکلك، عربنىڭ تمام اورتاسىندەغى تورکلرنىڭ آلدىندە دە تمام ايكنچى معنی ايله آكلانا ایدی. مصرنىڭ «غلامان اتراك» دىب آتالا طورغان تورک پادشاهلرى شرفىنە، تورک تلى حقندە «نادرالدهر على لغة ملك المصر»، «تحفة الملك» «حلى الملك»... دىگان كىبى اثرلر تالیف ايتوله ایدی. غلامان اتراكدن سبورغتمش تمام معناسى ايله مىلى تورک ایدی. ۸ نچى عصر ھجرىدە مصردە بر مدرسە تاسىس ايتوب آندە تورک مدرسلىر نصب ايتدى. ۷۵۸ دە وفات ايتكان امير كاتب الفارابى الاتقانى اسمندە گى عالم ايله، آندن صوگفى محمود بن قطلوشاه السرابى بومدرسە گە تمام مىلى مدرسلىر ايتلوب تعین ايتلگانلر ایدی (۱).

اندلس فىلالوگى، عرب، ابو حیان الاندلسى تورک تلى حقندە «الادراك للسان الاتراك» اسمندە گى زور اثرىنى (۲) ھم موندن باشقە «زهر الملك فى نحو الترك»، «الافعال فى لسان الاتراك»، «الدرة المضية فى اللغة التركيه» دىگان كىبى اثرلرىنى يازدى.

ابن محمد الصالح اسمندە بر عالم «الشدور الذهبية فى اللغة التركيه» اسمندە اثرىنى، محمد بن زكريا بن خواجە الصغرى

(۱) بوايىكى عالمندن اولگىسى نوركستاندن بارغان تورک، ايكنچىسى آلتون اوردا (سرايدن) بارغان تورک ایدی. بوسوگفىسى ۷۸۰ نچى ھجرىدە وفات ايتدى.

(۲) ابو حیان ۷۴۵ ھ دە وفات ايتدى. آنىڭ «الادراك» دىگان اثرى ۱۸۹۲ دە استانبولدا، مصطفى بك طرفندن طبع اولغان.

التركى، «قواعد لسان الترك» دىگان كىبى اثرلارنى يازدى (۲) بو
 صوگھىسى ۷۱۶ ھ دە وفات ايتدى. اول، تورك تىلىنىڭ تىرەن عالمى
 بولغان، اوزى صلغر اسمندە توركمان قىبلەسىنە منسوب ايدى.
 مونك ايله مذکور عرب توركولوغى ابوحيان اولطرداش بولغان
 ھم كوپ استفادە ايتكان. زىن الدىن بن ابى بكر العىنى اسمندە گى
 عالم (۷۹۳ ھ دە وفات) شعر ايله يىنە بر «الدرۃ فى اللغة التركىة» اسمندە
 اثر، مشهور ابن عربشاه (۸۵۵ ھ دە وفات) «ترجمان المترجم
 بمنتھى الارب فى لغة الترك والعجم والعرب» دىگان كتابىنى يازغان.
 بىك تىرەن تحقىقلر ايله بو وقتلردە يازغان، اما مؤلفى معلوم بولماغان
 «ترجمان عربى وفارسى وتركى ومغولى» دىگان زور اثر دە بوجملە
 دندر (۳). موندى اثرلر ھم موندى اثرلرنى يازوچى مؤلفلر اول
 وقتدە بىك كوپە دىگان.

چىنگىز بعض عالملىرگە ماغول تارىخى وايسكى اثرلر حقندە
 كتاب بازارغە بيورغان ايدى (۴). يەلوچوتساى مانغول آثار
 عتقىسى حقندە بىك مھم اثر وجودكە كىتورگان ايدى.

چىغتاي خان حكيم طبيعتلى و تمام معناسى ايله مىلى خان ايدى.
 اول مىلىنىڭ نەق اورتالغندە، تورك مدنيتىنىڭ مركزى بولغان اويغور

(۲) بوكمسه حقندە، ۱۹۰۷ نچى يىغى XX نچى جلد Z. B. O. H. P. A. O. مجموعەسىندە (ص ۴ - ۱۵۳ دە) ھم مېلبورانسكى نىڭ «عرب فىلالو غ»
 دىگان اثرندە (ص ۱۰ ھم ۱۱ دە) ذكر ايتلىگان

(۳) بو كتاب مشهور عالملىردن П. Мелюранскій طرفندن،
 تورلى نىسخەلر يىنە قاراب تكمىل ايتلۇب، مفصل شرحى ايله ۱۹۰۰ نچى
 يىلدە پىتربورغدە نشر ايتلمشدر.

(۴) برافغوز قاموسندە يازدىنىڭ Монголы مقالهسىندە.

يېرىنىڭ تمام اچىندە يوردى. (بىك سو يوب كوچوب يورى تورغان اورنى (۱) اويغورنىڭ مەركىزى بولغان بېش بالىق، ايلى يىلغەسىنىڭ بويلىرى (۲) ايدى.) بوقاتى فوللى خان اوزىنىڭ نىلغىن ياساقى، چىنگىزلىقنى، توركىلك، ملىت ھەم نىلى صافلاوغە، آنى كوتەررگە صرف ايتدى.

ھەم آنىڭ شول قاتىلغى آرقاسىندە تورك علماسى آراسىندەغى ايران محبتى اختبارسىز چىغا باشلادى. مىلى تىل ايله يازاتورغان عالملىر شاعرلىر كۆبەيدى. اورتا آزيادە چىغتايدىن بو كۈنگە قىدر دوام ايتوب كىلگان تورك ادبىياتى، تىلى، قاتى فوللى چىغتاينىڭ ھەمىنە قاراب، «چىغتاى ادبىياتى وتلى» دىب آتالدى. چىنگىز بوملىتنىڭ آناسى بولسە، چىغتاى اول ملىتنىڭ ادبى تىلىنىڭ آناسى در (۳).

چىغتايدىن صوڭ، چىغتاى ادبىياتى اسمىنە، كۆب مىلى شاعرلىر ظهور ايتدى. ۱۵ ھەم ۱۶ نىچى عصرلىرغە تابا چىغتاى اسمىندەگى بو ادبىيات عادىتىن طىش صورتدە تىرفى ايتدى. مېرىلى شىرنو ابى كېبى تورك ادبىلىرى، نىللىرىنىڭ، چىنگىزدىن ايلگەرگى تورك شاعرلىرىنىڭ مەبۇدلىرى بولغان، فارسى تىلىنە قاراغاندە، آرتىق ايكانىن اثبات

(۱) چىغتاى خان جاي كۈنلىرىدە كوچوب يوردى. عىمۇما توركلردە

نىقدىر مدنى بولسەلردە شەرلىرىدە قىش كۈنلىرىدە گىنە طور و عادت ايدى.

(۲) Савельевъ نىڭ Екатеринбургский кладъ دىگان

كىتابىدە ص ۳۶.

Если Чингисъ Ханъ былъ отцомъ цѣлаго народа, (۳)
то его сынъ Джагатай былъ крестнымъ отцомъ особаго
языка كۈن قاھون ص ۶۸-۶۹

ايتىدىلار. آنڭ سرلرن كمالانلرن كورسەتوب كىتابلر تاليف ايتىدىلار.
بولارنىڭ ھەممىدە چىنگىزنىڭ، چىڭتاينىڭ جىلى ايدى.

ملاحظە: بىوك ماغول مەلىكىنىڭ بو زور دورت قىسىملرنىڭ ھەر
بىرى، اوزلارنىڭ آيرىم ھادىئەلرى ايلە، آيرىم تارىخلار تەشكىل ايتەلر.
ايندى بىز موندىن سوڭ اوزبىزنىڭ ايدىل بويىندەغى دىشت قىچاق (آلتون
اوردا) مەلىكىنىڭ بىر ھىچىت ايتەرمىز.

دىشت قىچاق يا كە آلتون اوردا مەلىكى (۱)

جوجى - بانو - بىر كە - دىشت قىچاق - ماغوللارنىڭ دىن اسلامغە
كەزىلەرى - ھىلا كە ايلە مەلىكى - قىچاقنىڭ استقلاللى - اوزبىك خان - آنىڭ
بارلىغى - ابن بطوطە - جىانى بىك - اختىلال دورى - بىردى بىك -
توقنامىش خان - قىچاق تەختىنى آلوى - نىمەرنىڭ ايلە ۋاقىئەلرى - نىمەرنىڭ
ايدىل بويىن خراب ايتوى - توقنامىشنىڭ غەربىدە ۋقات ايتوى - ايدىگى مېرزا -
توقنامىش خان بالالارى - الوغ محمد خان - سەيد احمد - دىشت قىچاقنىڭ
انقراضى - سەراينىڭ سوڭ . كەزىلەردە ھەم سوڭىدە تاتارلار.

جوجى خان: جوجى چىنگىزنىڭ الوغ اوغلىدۇر. سوغشۇر
سوڭىدە آناسى چىنگىز يانىدە قايتوب فرداش روغلىرى ايلە
كورشىكاج آناسى آنى اوزبىك فتح ايتدىكى قىچاق ايلىدە بىرەردى.
جوجى اوزبىك بىر مەقدار عىسكىرى ايلە اورال ھەم ۋولغە تىرەلەردە
كەچمە ھالەدە تەركىك ايتدى. جوجىنىڭ مەلىكىنى اوزبىكە نىسبەت
ايلە «جوجى ايلى» يا كە «جوجى الوسى» دىيە آتالور ايدى. جوجى

(۱) كىتابىزنىڭ بو اورىدىن باشلاغان الوشىنى، خىصوصى ھاللىرىمىز
مەسلىھەت ايتمەگەن كەزىدە، اوچىقى بىل بازاغاندىن ھىچ اوزگار نەتىجە شۇل
د كەيىن باسارغە بىردەك .

کورکام خلقلی، صوگ درجده تکلفسز پادشاده ایدی. آتاسندن آلتی آی مقدم اوز الوسنده وفات ایتدی (۱۲۲۷). باشی ۳۰ ایله ۴۰ آراسنده ایدی. شوبان، ایجن، بر کجار، باتو، بور که، توفایتیمر اسملرنده اوغللری فالدی. جوجینک و فاتینه چنگز غایت قایغوردی و جوجینک اوغللرینی چافروب فارا فورمغه کیتوردی. جوجی نیک اوغلی باتو یاشکه کچوگرهک اولسهده، بهادرلق عقللیق جهتندن فرداشلرینه اوستون ایدی. چنگز آنی خان ایتدی و آلتونلر ایله زینتله نگان فیعتلی بر کبزاوی (تیرمه) بیردی. و بر فرداشنی یه رب باتونی «جوجی ایلی» دشت قیچاق (۲) تختینه او طورندی.

باتو خان: باتو، خان اولغاچده اوز ایلینی کیکه یئو قایغوسینه کرو ب صوغش یار اقلرن قاری باشلامش ایدی. باباسی چنگز خاننک وفات خبری کیلوب اشلرندن طوقتاب فالدی.

(۲) دشت - فارسیچه بوشلق معناسنده، دشت قیچاق - قیچاقی بحر اسی معناسنده. چنگز بو مملکتکه فطایدغی آنسین غورون (آلتون اوردا) اسمینی بیردی. یا که مملکت، بانوغه بیراگان آلتونلی تیرمه گه قاراب «آلتون اوردا» آنالدی. بو مملکت ماعوللر طرفندن جوجی وقتنده «جوجی ایلی»، آندن صوگ «برکه ایلی»، اوز بکدن صوگ «اوز بک ایلی» دیب آنالدی. نورک - ماغول عسکری اچنده تاتار لرد، کوب بولو، هم دهشتلی بر عسکرنی آتارغه «تاتار» دبیگان اسم موافقراق بولغانی اوچون عرب هم روس خلقلری چنگز قومانداسندهغی نورک و ماغوللارنی «تاتار» دیب آتادلر.

تاتار اسمی تورک تار. خنده بیک ایسکی اسمدر. کول نسکین. حکوکاتنده تاتارلر ذکر ایتلگانلر. چنگز نیک فطایدغی والیی موخول اوزی جلابر تورکلرندن ایدی؛ اول اوزینی هر وقت تاتار دیب آتار ایدی.

Труды Восточнаго Отд. Имп. Русс. Археол. общ. ۱۸۵۷ نجی بلقی ۴ نجی جلدنده واسیلیف نیک اثری ص ۲۲۰.

ايكى يىل سوڭىدە (۱۲۲۹)، اوڭداي خاننىڭ قاآن لغىن رسما تصديق ايتو ايچون جىولاچاق «قورلتاي» غە حاضر اولمىق ايچون، باتو اوزىنىڭ قرداشلارنى بىرگە آلۇب قارا فورم غە سفر ايتدى. اوزى اورنىنە انىسى توقاي تيمورنى تعيين ايدوب قالدردى. قارا فورمىدە بتون خانلار جىولۇب اوڭداي نى رسما قاآن ايتدىلر. جملەسى بىرگە ضيافتلر كورب اوپون كولىكى لىر ايتدىكەن سوڭرە جملەسى بىردىن قىطاي اچىنە باروب قايتدىلر. بوندان سوڭ اوڭداي قاآن باتونىڭ ايدەچك صوغىشلىرىنە ياردەم ايچون اوزىنىڭ اوغلى كىوك خان، تولى اوغلى مىنگوخان، چىغىتاي اوغلى بايدار خانلر قومانداسىدە ۳۰ مىڭ عىسكەر حاضرلەپ ھەمەسىنە باتونى باش ايدوب قىچاق غە اوزاتدى. بولار قىچاق غە كىلۇب قوناق اولدىقلىرى سوڭ بلغار خانلىغىنە سفر ايتدىلر. يولدى بەض بلغار كىشىلىرى بولارنىڭ كىلگانن كورگاچدە بلغار غە خىبر ايتدىلر.

باتوشەرنى كۇب تىلفات كىتورۇب آلدى. الھام خان باتونىڭ قوتى آلدىدە باش ايلەرگە مجبور اولدى، باتونىڭ اطاعتىنە كردى. بىر مىقدار خراج ھەمدە لازم وقتدە عىسكەر وىرەچك اولدى (۱۲۳۶ م ۶۲۳۵ھ). بوندان سوڭ باتو روس يىرىنە يورمىك اولدى. بلغار خانىنەدە اوزى ايلە بىرگە بولونى تىكلىف ايتدى. اوشبو وقت روس مملكتى بىر نىچە واق كىنازلىكلرگە بولنوب بىتمىش و اوشبو واق كىنازلر بىر بىرسى ايلە ھەر وقت صوغىشوب طوراً طورغانلر ايدى. باتو اوشبو كىنازلرگە، فان تو كىمىچە اطاعت ايتولارنى صوراب، ايلچى كوندردى. بو اشكە واق كىنازلردىن آلۇب ولادىمىر شەرىندە طوراً طورغان بىوك كىناز گىورگىدە قارشو طوردى.

باتو ايڭ اوّل رەزان كىنازىنە كېلدى. بېش كۈن قىدر وقت صلح
 ايلە بېرلۈلرن كۈتۈب طوردى، بولمادى. آخر باتو عىسكىرى
 شەرنىڭ قلەسى اوستىنە باسقۇچلار ايلە مندىلردە شەرنىڭ آستىنى اوستىكە
 ايلەندردىلەر. فول كوچلرى ايلە شەرنى آلدىلەر. بعض كىنازلر
 مېكلەب عىسكىر جىوب فارشو طوروب ماناشدىلەر ايسەدە تاتار
 آتلىرىنىڭ آياقلىرى آستىدە طابىئالودن باشقە فائىدە چىقمايدى. بوندان
 موسقواغە كېلۈپ، كىنازى ۋلادىمىرنى اسىر آلۇپ ۋلادىمىر شەرىنە
 كېتىدىلەر. (۱۲۳۸سەنە ۲ فىورال) تاتار عىسكىرلىرى ۋلادىمىرغە يىتىدىلەر.
 ۋلادىمىر خىلقلىرى تاتارلرنىڭ يۈرش طوروشلىرىنىڭ آرتىق درجەدە
 بىكىل بولۇندىن حېران قالدىلەر. بىوك كىناز گېورگى تاتارلرنىڭ
 كېلۈون ايشىتىكچىدە قاچىشى ايدى. باتو «بىوك كىناز مۇندەمى؟» دىە
 سورادى. روسلار اوقلر ايلە جواب بېردىلەر. باتو صلح ايلە
 بېرلۈلرن سورادى، يىنە اوقلار ايلە جواب بېردىلەر. آخر ۸نچى
 كۈن (۸نچى فىورال) تاتار عىسكىرى شەرنىڭ ھەر جەھەتتە گى قابقالرن
 واندېلردە اوز فوللرى ايلە شەرنى آلدىلەر.

بوندان صوڭ باتو، عىسكىرىنىڭ بىر مىقدارن كاستراما وغالىپچە
 طرفلرىنە يېبەردى. اوزى راستوف طرفلرىنە كېتىدى. فىورال
 اچىندە اون آلتى قىدر شەرلرنى آلدى. كىناز گېورگى «سېت» يىلغەسى
 طرفلرنىدە طورور ايدى، كۈب عىسكىر حاضرلەب تاتارلرغە فارشو
 چىقدى، عىسكىرى ايلە بىرگە گېورگى اوزىدە ھلاك بولدى. باتو
 نووغورد طرفلرىنە كېتىدى. تۇير، تورژىك، ۋولوك كېى بىر نېچە
 شەرنى آلتى صوڭ نووغوردقا باروب يىتمىچە ايلە نوب قايتوب كېتىدى.
 نووغورد روسلرنىڭ ايك باى شەرى ايدى، آنىڭ

سلامت فالووى روسلر اوچون زور بخت بولدى. قايتوب بارغان بولنده كوز يلسكى شهرينه طوغرى كېلدى. اوشبو شهر اهلى قدر باتوغه قارشو طورغان روسلار اولمادى. باتو بوشهرنى خلقلرن هلاك ايتوب بتور دكدن صو كغنه آلا آلدى.

اوشبو وقت تمام ياز اولوب بوزلار تېشلور وفتلر يتمش ايدى. تاتارلر دون بويينه قايتوب يتدىلر واوشبو اورنده استراحت ايچون قالدېلر. اسير ايدب آلمان روس روحانلر يني يبهردېلر. (۱۲۴۰) سنهسى، باتوخان جنوبى روسباغه فصد ايتدى. منگو

فاننى عسكرى ايله كييف شهرينه يباردى، وكييف كناز ينه اختياري ايله بيرلون صوراب ايلچى يبهردى. كييف كنازى ميخائيل ايلچيلرنى اوترتدى و منگو عسكرى كېلوب يتو ايله اوزى قورقوب شهردن قاچدى. بونك اورننه ينه دانيل كناز اولسهده اولده قاچدى اوچنچى اولارق ديمبترى كناز اولدى. كييف خلقى غايت مغرور ايدى، تاتارغه مغلوب اولولرن خاطرلر ينه اولسون كرتمز لر ايدى. باتو، ايلچيلر ينگ او ترلون ايشتدكى صوك بالذات اوزى عسكرى ايله سفر ايتدى.

منگو ايله باتو كييف ياننده دنپير يلغھه سېنى آشا چغوب كييف نك قلعهسى يانينه كېلمكده ايدېلر؛ تاتارلر نك فيحقرو لرنندن، آنلر ينگ كشنه ولرنندن، تويه لر ينگ باقرو و نندن، آربالر ينگ شغردا و نندن اولقدر قورقنچلى طاوش حاصل بولدىككه، كييف ده آدملر بر برسى ايله سويله شكانده سوزلرنده كوچلك ايله ايشده لر ايدى. كييف اهلى ينه صلح چاره سن قارامادېلر. تاتارلر كييف نك تيمر قايقاسن و اندېلرده شهر اهلىنه فلچلرى ايله حكم ايدرگه

باشلادىلار. بىر كۈن اچىندە بتون كىيىف اوراملرى اولە كسەلر ايله
طولدى، آدم قانلىرى يىلغە اولوب آفدى.

روسلار، قىمىتلى نرسەلرن يانلرىنە آلوب، ايك اول نصارا
دىنن قبول ايتكان دىمىترى نىڭ فېرى ايله دىساتىنوى دىگان چىركاۋ
كېى مقدس اورنلرىنە طولدىلار، استىمداد ايتەرلر ايدى. تاتارلر
اوشبو چىركاۋ ايله اوشبو فېرنى بىر ايله بىر تىگىز ايتدىلار. كانز
دىمىترىنى اسىرايدىب باتويانىنە كىتوردىار باتو كانزنى عفو ايتدى.
كىيىف شېرى، خلىقنىڭ كۈبلىگى، زىنتىلىگى، بايلىغى ايله شىرقى ياۋروپادە
بىر نىچى شېر ايدى؛ تاتارلر قولندە تۈزان اولوب كۈككە اوچدى،
آدملىرى بىر ايدلدى، قانلىرى يىلغە اولوب آفدى. بىش عصرغە قدر اوشبو
كىيىف شېرى، اوزىنىڭ اوشبو ايسكى رونقن قايتاروب آلا آلمادى.
بوندىن سوڭ باتو، پولسكى قىراللىغى طرفىنە يۈنەلدى. يۈلدە
غالبىتىسكى، ۋلادىمىر اسمىلرندە كىنارلىكلرنى آلدى. اوشبونىڭ ايله
روسلارنىڭ نوو غوروددىن باشقە جىملە كانزلىكلرى تاتار تىصرفىنە
كروب بىتدى.

باتو بتون پولسكىنى وبوندىن سوڭ وىنىكرىيا، بولغارىيە و خروانىا
(بوسنىيا) ولايتلرن آلوب، گىرمانىيا مەلىكىتىنە كىردى. اوشبو وىقت
بتون آوروپانىڭ قوطى اوچدى، جىملە ياۋروپا اوزلرىنىڭ وىطنلرىنى
صافلاودىن امىد اوزدىلار. غىربى ياۋروپادە، آنگلىيە بىرىنە كىسب كە
وارا طورغان بالقىچىلرنى «تاتار كېلە» دىيە بوللرندىن توقتاندىلار.
اوشبو بىرگە يىتدىگى سوڭ باتوغە اوگداى قاآننىڭ وفات خىبرى كېلدى،
اوشبو سىبىدىن باتو قايتوب كىتدى (۱). تاتارلرنىڭ اوشبو حاللىرى

ياۋروپاغا مەلۇم دىگەن ئايدى، آلاچچە ئىزگۈلەر دەئاسى باتۇغە غەلبە ئىتتى.

باتۇخان ئايدىل (ۋولغە) بويىنە قايتىدىقى سوڭ مەملىكتە ئىشلەرنى تەرتىپ و نەزەمگە قويماقچە، شەھەرلەر بىنا ئايدىب ئەدالت ئايدە مەملىكتەنى ئادارە ئايدەرگە كەردى. ھەم مەملىكتەنى ئادارەگە اوڭاي اولسون ئايدچون ئايدخانىنىڭ يوقارى ياغىندە آفتۇبە دېگان اورنغە «سراي» اسمى ئايدە شەھەر بىنا ئايدەرگە باشلادى (۱۲۴۳).

روس كەنازلىرى خانغە اطاعت عرض ئايدىب بىعت ئايدەرگە كېلە باشلايدىلەر. ئايدىك اول كەناز يار و صلاۋ بىعت ئايتتى.

باتۇ عەسكىرى، عەمۇما تۈركلەر - ماغوللەر، سىرايتلى آورودن، و با ھەم چۇمادن بىك قورقالەر، و با و چۇما كېي آورولردن بىك قانى صورتدە صاقلانالەر ئايدى. روس كەنازلىرى بىعت ئايتەرگە كېلگاندە كارانتىن كوررگە، اوتدن، توتوندن آشاچغارغە طوغرى كېلە ئايدى.

خانغە بىعت سوڭىندە، كەنازلىرگە كەنازلىرىنى الوغ فاآندىن تصدىق ئايتىدىكى لازىم ئايدى. كەناز يار صلاۋ اوزىنىڭ اوغلى قىسپانتىن نى قارا قورمىدە فاآن حضورىنە بېەردى. بوندان سوڭ جەملە كەنازلىر بىر بىر آرتلى كېلوب بىعت ئايتىدىلەر.

باتۇ يار و صلاۋنى جەملە كەنازلىرگە باش (ۋېلىكى كەناز) ئايدىب كېيىف شەھرىنە بېەردى. اوشبو كۈنگە قەدر بىوك كەناز ۋىلايەت شەھرىندە اولور ئايدى. اوشبونىڭ ئايدە باتونىڭ مەملىكتەنى ئايدى تۈرلى ئادارە قېلىنا باشلاندى. بىرسى: ئادارە مەختارىيەلى (آفتانومنى) و لايتلەر. بىزم بابالارمىز بلغارلەر ئايدە روس، پولشە كەنازلىرى كېي. ئايدىكىچىسى باتونىڭ اوزى نەسىب ئايتكان و بالىلەر واسطەسى ئايدە ئادارە ئايدىلگان اصل مەملىكتەدر.

او گدای فا آن نك وفاتی سوکنده خاتونی، تورا گینا فا آنلق
 ایندی. (۱۲۴۶) سنه ده فورلتای جیولوب او گدای نك اوغلی کیوکنی
 فا آن تعیین ایتوب بیوک جلوس طویبی اولدی. اوشبو طویده باتو،
 آباغی آغرتدنی سببندن، حاضر اولا آلامادی، اوزینك انیسی بورکه
 ایله یاقنلرن هدیه لر ایله یبهردی، و بیوک کناز یار و صلاونی هم
 یبهردی. اوشبو طویده بیوک ماغول مملکتینك هر طرفندن حسابسز
 کوب تورهلر، خانلر، اسلام مملکتندن دخی بیک کوب عالمر
 حاضر اولدیلر (۱). کیوک بریلدن آرتق فا آنلق ایله آلامادی،
 وفات ایندی. یرینه باتوغه فا آنلقنی تکلیف ایندیلر، قبول ایتمه دی؛
 بلکه تولى خان نك اوغلی منگونى موافق کورب، اوشبونى تعیین
 اینکر دیدی. هم منگو فا آن تعیین ایلدی (۱۲۵۱).

باتو، قزلغه مائل توسده، بیوک گه وده لی، کوله ر یوزلی، غایت عقللی،
 سیاست اشلرنده ماهر، بیک جومارد پادشاه ایدی. چنگزنك باشقه بالالری
 اصلا بونك فکرنندن چقمازلر، بلکه بونی تعظیم ایدر لر ایدی.
 باتو حقیقی چنگز بالاسی ایدی؛ مخصوص بر دین و مذهب ایله
 تقید ایتمه دی، بر اللهغه عبادت ایدر و هر دین اهلینه بر درجه ده
 حرمت ایدر ایدی. دنیا نك نادر پادشاه لرنندن اولغان باتو
 (۱۲۵۵) ده وفات ایندی. یرینه اوغلی صرتق خان اولمش ایدی. بر
 یلدن وفات ایندی. سوگره انیسی اولافچی خان اولدی ایسه ده
 بوده تیزدن وفات ایندی.

(۱) اوشبو مجلسده، بغدادده خلیفه طرفندن قاضی الفضا، شیخ فخرالدین،
 شامدن ملک ناصر الایوبی نك فرداشی، قونیا سلطانی طرفندن رکن الدین،
 ترکستاندن امیر مسعود بلواج کبی اسلامنگ بیوک آدملری حاضر اولدیلر.

برکه خان۔ اولاقچى اور نينه باتونك انيسى، جوجينك اوغلى بوركا خان اولدى (۱۲۵۵). ومنگو قاآن غه كوب هديه لر جيهردى بوركا باتو وقتنده چاقدوق دين ميين اسلامنى قبول ايتمش ايدى؛ نختكه اوطوردىغى صوك خاتونى چچك، فرداشى توفايتمر و باشقه اولوغلى ايله برگه اسلامنى قبول ايتدكن رسما اعلان ايتدى. واسمىنى ده بوركه دن «بركه» گه ايله ندردى. اسلام خليفه سى مستعصم بالله غه بيعت بيروب و خطلر يازيشوب طوردى. بركه، خان اولماز دن ايلگه رى تولى خاننك هلاكو اسمنده اوغلى مهنگو قاآنك امرى ايله ايران جهتلرينى ضبط ايتوب اسماعيليه اسمنده گى آيرم بر اسلام دولتى بتوردى (۱۲۵۳) ونصير الدين طوسى اسمنده بيوك بر اسلام عالمى اوزينه وزير و كيگه شچى ايتدى. اوشبو بيوك عالم معتزله و شيعه مذهبينه منسوب ايدى. هلاكو، مملكتينى دخى كيگه يتورگه تله ب، آذربيجان طرفلرندن فسطنطينيه طرفلرينه بورورگه نيت ايتدى. اوشبو بيوك عالم، شول كون اسلام خليفه سينك پايتختى و حسابسز علم بوردارى و علمانك اوياسى اولغان بغداد شهرينى ايك ايلك آماق لازمدر ديه كيگه ش و بردى. (بغداد ايلك چنگز وقتنده سلامت فالمش ايدى). هلاكو بونى هم معقول كوردى و بغدادقه بارورغه حاضرله ندى. اوشبو خبرنى بركه ايشتكى ايله، هلاكونى آغاسى بانو طرفندن منع ايتدردى.

بو اش بركه اجتهادى ايله گنه اولدى. يوقسه بغدادنى آماقدان دگل، بتون دنيانك آستون اوستكه ايله ندرودنده «ياساق» نك منع ايتدكى يوق ايدى.

باتو اولگاچده قومسز هلاكو، نصير الدين نك تله دكنجه
 و مستعصم خليفه نك خاص وزيرى ابن علقمى نك دعوتى بوينجه
 بغدادفه كلدى و ابن علقمى نك دسيسه سى ايله (۱)، اولاد و عبالى ايله
 خليفه نى، و اچنده بر ميليون قدر جان اولغان بغداد اهابلسنى قتل عام
 ايدب دنياده امشالى كورلمه گان ظلم و تعديلىرى اجرا ايتدى.
 و اوشبونك ايله مسلمانلرى ينادن كوب عصرلر ترامزلك ايدب
 هلاك ايتدى، نه قدر بيوك مدرسه لر كتبخانه لر وار ايسه جمله سنى
 بر ايله برابر ايتدى (۱۲۵۸ م، ۶۵۶ هـ).

بغداددن صوك هلاكو مصر اوستينه يوردى. بر كه اوشبونى
 كورب بلوب طورور ايدى نه ايدر گه شاشدى آبدردى.
 اوشبو وقت منگو فاآن كوب عسكر ايله فطاي اچنده كى فتنه نى
 باصمق ايچون كيتوب وارور ايدى، وفات ايتدى. منگو اوز
 يانينه ايدمش ايدب بيوك اُنيسى قاپلاى خاننى آلوب، اوز اورننه
 قارا فورمده كچوك اُنيسى آرتق بو كا خاننى اوطورتوب كيتمش

(۱) ابن علقمى شيعى المذهب ايدى. خليفه بر وقت بغداد مسلمانلرى نك
 اوزلكسز سنى، شيعى نزاعلرى نى قطع ايتمك ايچون بعض شيعيلرى اوترتوب،
 محله لر ن عسكر طرفندن طالانمش ايدى؛ ابن علقمى اوشبونك انتقامنى
 آلمق قابغوسنده ايدى. هلاكونى دعوت ايتدى. هلاكو كيلوب بغدادنى
 محاصره ايتدىكى وقت ابن علقمى خليفه به: «هلاكو سزنى هميشه خلافتكوزد
 قالدرا و اوغلكوزغه اوزلرى نك قزىنى و بره و سزنى حاضر بتون اعيان دولت
 ايله شهر خارچينه طوبغه دعوت ايتدى» ديه خبر و بردى. خليفه جمله اعيان
 ايله شهر خارچينه چقىدى؛ اوشبو اورنده هلاكو طرفندن قتل اولندىلر
 صوگره بتون بغداد خلقى قتل اولندى. هلاكو فوتلى بر صوغش فورالى مثالد.
 ايسه، مسلمانلر بونى اوزلرى نك مذهب صوغشلىرى نده استعمال ايتدىلر.

ایدی . یولده منگو اورنینه ، آلوغ اولدنی ایچون ، قبلاینی قاآن ایتدیلر . فرصت کوزه توبکنه طورغان بر که ایچون بونده بیک اوکای بر اش کیلوب چقدی . اول قارا فورمدیغی آرتق بوکاغه : «سین قاآن لقی اوز فولکدان یبرمه . مین سبکا یاردم ایچون قیدو ایله عسکر یبردم» دیه خبر کوندردی . آرتق بوکا اوزن قاآن اعلان ایتدی . بونی ایشکاچده قاپلای عسکری ایله ایله نوب قایتدی و آرتق بوکا ایله صوغشورغه کرشدی . بو خبر هلاکوگه یتشوب اول غایت اوکایسزلاندی ؛ مصر حدودنده گی عسکرینه اوز اورنینه کتبوغا اسمنده برسین باش ایتدیده اوزی مقری اولغان مراغه شهرینه قایتدی . هلاکو کیتکاچده ، مصر سلطانی سیف الدین فطر قوتلی عسکر ایله چغوب هلاکونک اون مک عسکرینی آخربنه قدر بتروب هلاک ایتدی (۱۲۶۰) .

بولار همه سی بر که نک توزوگان پلانلری ایدی (۱) . اشلر کامل اول نله گانچه کیلوب چقدی . اگر بر که اولماسه ایدی مصرده بتونله ی هلاکو قولنده کولگه ایله نه چک ایدی . هلاکو اوشبو قدر اوکایسزلقلر سببتدن نله گانچه مملکتلر فتح ایده آلمادی ، بلکه ایرانده مراغه نی پایتخت ایتوب بارلق یرلرن اداره ایتوب طوراً باشلادی (۲) .

(۱) مراد افندی تاریخی ص ۴۰۴ - ۴۳۰ جلد ۱ .

(۲) نصیرالدین طوسی ننگ هلاکو فاشنده آرتق نفوذی بار ایدی . بغدادده علوم یورتلرن هلاک ایتدردی ایسه ده مراغه ده علوم یورتلری بنا ایتدردی . علوم و معارف ننگ ترفیسی اوچون کلیتلی وقفلر و خزینهلر تخصیص ایتدردی ، و مراغه ده شول وقفه قدر مثلی اولماغان بر رصد خانه ایسه تری . ۴۰۰۰۰۰ - دورت بوز مکدن آرتق جلد نفیس کتابلر جمع ایدب مکمل بر کتبخانه تاسیس ایتدردی ارباب علم و هنرنی هر طرفدن جلب ایتوب کندیلرینه مخصصات تعیین ایتدرب بیوک بر آفاده یا تشکیل ایتدردی . (قاموس الاعلام)

هلاکو بوقدر زور فلاکتلرنک جمله سینک سببی برکه ایدکن
 بیک یخشی بله ایدی. برکه ایله هلاکو آراسنده الکنده نوک بولا
 کیلگان دشمانلق بو کرهینه قوتلهندی. آخر هلاکو برکه ایله
 صوغشو فکرینه توشدی. برکه، هلاکونی اسلام پادشاهلرن
 نیگزندن بتروندن طیوب آلوب قالو ایله گنه قناعته نمیچه، هلاکودن
 دخی اوز فولی ایله انتقام آلو فایغوسنده ایدی. بو حالده هلاکونک
 صوغش تلهوی اوزی برکه نک مقصودی ایدی.

«یاساق» بوینیچه غنیمتلر چنگز بالالاری آراسنده بولنو لازم
 ایدی. برکه ایلیچی بهرب هلاکودن، آغار غنیمتلردن اوزینک
 اولوشینی صورادی، هلاکو برکه نک ایلیچیلرینی اوتردی. هم اوشبو
 سببدن بیک تیز صوغش باشلانیدی. برکه خان طرفندن نوغای
 اسمنده، هلاکو طرفندن نویان اسمنده باشقلر تصرفنده، ایکی عسکر
 قافقاز یهده شیرزان طرفلرنده یولقوب صوغشیلر؛ اول مرتبهده
 نوغای غالب اولسهده، صوگغیسنده نویان غالب اولدی (۱۲۶۱).
 صوگره ۳ نچی صوغشده دخی هلاکو غلبه ایتوب برکه ایلینه
 چقدی. قپچاق خلقلری چاطرلرینه عسکرن بهروب هر تورلی
 قباحتلکلر ایتدررگه کرشکان ایدی، آکلماسدن کوب عسکر
 ایله برکه کیلوب چقدی هم هلاکونک عسکرن بتونلهی طوزدردی.
 بو صوغش «تیمرفو» صوغشی دیه آطالادر. بونک صوگنده هلاکو
 ینه دشت قپچاق غه بازارو فایغوسینه کرسهده، هیچ اش باشقارا
 آلمادی. آخر فاتی فایغولر اچنده وفات ایتدی (۱۲۶۶).

یرینه اوغلی آبقا، خان اولدی. بودخی برکه اوستینه عسکر

جیوب واروب صوغشدی، لکن مغلوب اولماقدن باشقه نتیجه کورمه دی. آرتق بوکا ایله قیلانک صوغشوی ایکی یلغه قدر صوزلدی. آخر قیلا، قاآن اولدی و کوب عسکر ایله ینه چین اچینه سفر ایتدی و پیکین شهرینی فارافورم شهری اورنینه پایتخت ایتدی. برکه خان اسلام قبول ایتوی ایله بتون تاتارلر دین اسلامنی بر یولی قبول ایتدیله. و بتون اخلاصلری ایله دین اسلامغه یابشدیلر. مسلمان اولماغان خلقلر بو اشکه آبدراب قالدیلر. برکه اوزینی دین اسلامنک، فرآنک حامیسی دیب اعلان ایتدی. برکه مملکتنده دین اسلامغه فارشوتل فوز غالتمق امکانسز اولوب قالدی. برکه دین اسلامنی او گره تمک هم قیچاق مملکتینه علوم نشر ایتمک ایچون اسلام مملکتینک هر طرفندن علمالر کتوردی، مدرسه و مسجدلر بنا ایتوب و ققلر تخصیص ایتدی. اوشبو سبیدن اسلام علماسی برکه گه ناصر لدین الله، ابو المعالی دیب لقبلر قویدیلر. اسلام علماسی زورلرندن نجم الدین الزاهدی برکه گه نسبت ایله «ناصریه» اسمنده کتاب یازب برکه گه هدیه ایتدی (۶۵۸ هـ).

برکه خان ایله مصر پادشاهی ملک ظاهر بیبرس، خطلر یازشالر، بوله کلر ایله ایلیچیلر بیه رشه لر ایدی. سرای شهری باتو خان وقتنده بنا ایدلوب بتمه گان ایدی، آنی برکه تمام ایتدی.

برکه خان (۱۲۶۶ م، ۶۶۵ هـ) وفات ایتدی. اوزینک اورنینه فالورغه بر بالاسیده اولماقدن باتو خاننک طغان اسمنده اوغلینک بالاسی مەنگو تیمر، خان نصب ایتلدی.

مەنگو تیمر خان. مەنگو تیمر ایلا مصرنک تورک پادشاهلری آراسنده همیشه ایلیچیلر یوروب طور دی. ۱۲۷۶ نچی یلده او چنچی مرتبه

بتون دشت قېچاق مملکتی خلقینک جان حسابی آندی. منگو، ۱۲۸۰! نچی یل طاماغینه چقغان بر شش سببندن وفات ایتدی. اورنینه تدان منگو اسمنده انیسی خان بولدی.

تدان منگو خان - . تدان منگو، خان بولعاچده مصر پادشاهی منصور فلاورنغه اوزینک خانلغن اعلان ایتوب مکتوب یبهردی (۱). بتون ماغول مملکتینک بیوک فاآنی قپلا فاآن اوشبو سنه لرده جنوبی چین و هند چینی طرفلرینه یوروب کوب یرلر فتح ایتدی. بیوک تورک مملکتینی، مالافا بوغازندن آوروپا اچلرینه و آق دیگر ساحلنده اولغان آنا طولیغه قدر کبگه ایتدی؛ جنوبی هندستان و عربستاندن باشقه جمله آسیا، ثلث غریبسنندن آوروپا قطعهلری، مغول مملکتی (مانغولسکی ایمپیریه) اسمنده، وبر فاآنغه تابع زور تورک مملکتی اولدیده فالدی. تدان منگو خان آخر عمرنده خانلقنی طاشلاب انیسی «تلابغا»غه طابشردی و اوزی عبادتکه کرشدی (۱۲۸۷).

تلابغا خان - . تلابغا، خانلق منصبینه کیلگاج، وینگریا طرفینه کوب عسکر ایله سفر ایتدی. برکه وقتنده غی مشهور بهادر نوغای میرزا برگه ایدی. وینگریاده اشلرن تمام ایتدکلری صوگنده قایتورغه چقدیلر. فش کونی اولوب کونلر غایت بوران ایدی؛ قارا دیگردن خزر دیگرینه قدر بولغان اوزون دون صحراسنده

(۱) مکتوب مملکتینگ رسمی تلی بولغان اویغور تلمده، اویغور یازووی ایله یازلمش ایدی مکتوبنی قېچاق علماسندن نورالدین آنا، مجدالدین آنا اسمنده عالمر آلوب باردیلر.

تلابغا بتون عسکری ایله بولدن آداشدی، یوری یوری بارلق
 آزقلری بتوب حسابسز عسکری هلاک اولدی. نوغای میرزا
 تلابغادن کوب وقت ایلك اوز ایابینه (۱) فایتوب یتکان ایدی،
 تلابغا خاتونی ایله بیک صوگ و ققغنه فایتوب یتدی. اول بوقدر زور
 فضاغه سبب بولووی ایله نوغای میرزاغه تهمت ایتوب آنی اوتررگه
 فصد ایتدی. نوغای میرزا چنگز بالالاری آراسنده بیک اعتبارلی
 و بیک اوستنا حبله کار کشی ایدی. نوغای، تلابغانک فصدینی ایشتوی
 ایله تلابغانی حبله ایله بر آولاق اورنغه چافروب کینوردی. پوصوغه
 عسکر فویغان ایدی، تلابغا ایله منگو تیمرنک ۵ اوغلی کیلگان
 ایدی، جمله سینی اوترندی و منگو تیمرنک ۶ نچی اوغلی طقطایینی
 سرایده خان ایتدی، و دولت اشترینی ترتیب گه فویوب بتون اشنی
 طقطایغه طابشردی (۱۲۹۰).

طقطای خان. - طقطای، خان اولوب اوچ یل اوتکاج بیوک
 فا آن فیلا خان وفات ایتدی. فیلانک اورنبه آلجایتو فا آن اولدی.
 فیلانک وفاتی ایله بیوک تورک مملکتی، چنگز بالالاری آراسنده مستقل
 خانلقرغه بولندی. و بو وقت طقطای هم تمام مستقل خان اولوب
 قالدی (۱۲۹۳).

طقطای بو جهندن مستقل اولسه ده، ایکنچی بر جهندن تمام محکوم
 قالغان ایدی. نوغای میرزا، طقطایینی اوزی خان ایتدکندن، طقطایینی
 هر وقت اوزی تله گان بر نرسه گه بوروب یورته، خان اوستینه

(۱) اوشبو نوغای میرزا و عموما شرقدن کیلمش تانار (ماغول) لر
 کوچمه معیشتی همان طاشلامادیلر و مدنی تر کلکتی قبول ایتمه دیلر نوغای
 میرزا قریم طرفلر نده دون صحرالر نده تر کلک ایدر ایدی.

حاكم مطلق اولاده طور ايدى . اوزينه فارشو اولغان ۲۳ قدر سراي بويوكلرن طقطاي غه قوشوب اوترتدى . بارا طور نوغايىنك بالالارى ينه آنالرى كېي قېلانا باشلايدىلر . بولارنىڭ استېدادى كون بكون آرتىدېدە طوردى . حتى اوزلرىنىڭ كېيى ايچون طقطايىنك اوڭى آناسى اولغان چچك خاتوننى دە اوترتدىلر . بو خاتون خالص قاآن نسلدىن اولدقندن سرايدە آرتق زور نفوز ايهسى ايدى . پېتراسمىندە زور امېرىنى دە اوترتدىلر . تحمل درجه سندن اوزوب كېتىدى . آخر طقطاي ايله نوغاي و بالالرى آراسىندە صوغش باشلاندى . اولڭى صوغشده نوغاي طقطايغە غالب اولدى (۱۲۹۷) .

طقطاي بهادر وغېرتلى خان ايدى . ايكى يىل صوڭىدە نوغاي طرفينه يوردى . كوكانلىك ديگان اورىندە ايكى عسكر بىرگە بولقشدىلر . قوۋتلى صوغشده نوغاي مغلوب اولوب عسكرى بتونلەي طارالوب بىدى . نوغاي يالغزى آطى اوستىدە قالدى . نوغاي بو وقت غايت قارنايغان ، قاشلىرى كوزلرن قابلاغان ايدى . نوغايغە بىرروس باروب اوتررگە تلهدى . نوغاي : مېنى طقطاي يانېنە آلوب بار ، مېنى اوترمە ، دېدى . روس اوتروب باشىنى خان يانېنە آلوب باردى . روس خاندن رحمت آلمق تلهگان ايدى ، خان آچولاندى ؛ «بىزنىڭ عصيان ايتكان بىوكمزنى اوتردىڭ» دېدىدە روسنىڭ اوزىنى اوترتدى (۱۲۹۹) . اوشبو نوغايىنك بالالرى «نوغاي» اسمى ايله سراي تصرفىدە ، آيرىم بىر حالده ، فرېم - دون طرفىدە ياشاب كىلدىلر . اصل مېلىكت باشلقلىرىنىڭ خصملىرى بولغان بو فامىلىه نىڭ اوز باشىنە فالووى مېلىكتنىڭ كېلە چىڭى اوچون اوڭايلى توڭل ايدى . طقطاي ۲۳ يىل حكومت ايتوب (۱۳۱۲) وفات ايتدى .

اوزبک خان. طقپاي اورنبه منگو نيمرنك طغرلجا اسمنده اوغليبك، محمد اوزبك اسمنده اوغلي خان ايتلدى (۱۳۱۲م، ۶۷۱۲). مصر پادشاهى ملك ناصر محمد كه اوزينك ياقن قرداشلرندن برينك قزن بيروب قودالاشدى، بيك مهابت صورتده طويلارى بولوب اوتدى، بونك زماننده هلا كو بالالرى ايله صوغشلىر دوام ايتدى، لکن هر ايكي طرفده هيچ نتيجه كورنمهدى.

اوزبك، خان اولغان وقتلرده تۇير كنازى ميخائل ايله موسكوا كنازى گيورگى آراسنده كوبدن بيرلى بعض نزاعلر دوام ايتمايدى. كناز ميخائل تۇيرده، رسمى صورتده توگل، وسلارنك اختياري ايله گنه كناز اولوب طورا ايتدى. اوزبك خان اولغاچده، ميخائل اوزبك گه بيعت ويرمك اوچون سرايغه كلدى. خان ياننده سراي ده ايكي يل قدر طوردى. اوزبك خان بونك كناز لگيني تصديق ايدب او كاز بيردى. و بر مقدار عسكرايله ميخائلنى تۇير گه بيهردى (۱۳۱۵). مونك صوگنده ميخائلنك خصمى كناز گيورگى، خان يانينه كيلوب اوچ يل قدر طوردى. اوزبيني خان حضورنده بخشى، ميخائلنى عيلى كورستمك اوچون ايتمه گان چاره لرنى، خان تيره ياغنده غى امير وتوره لر گه بيرمه گان هديه لرنى قالدردى. آخر ميخائلنى كناز لكدن عزل ايتدرب، اوزى ويلكى كناز لك او كازن آلدى. خان اوزينك خدمتنده اولغان جار به لردن آغابيا اسمنده برسن گيورگى گه بيردى. قاوغادى اسمنده بر امير فول آستنده بر مقدار عسكرا هم مذ كوره جار به ايله گيورگينى ولاديمير گه بيهردى.

ميخائل بو خبرنى ايشتكاچده عسكرايله گيورگى گه قارشى

چىقدى، فاو غادىغە صوغش ايتوب گيورگىنى خاتونى ايله اسير آلدى. فاو غادىغە كوب ھدىلەر بىر بىر بىلاب، عسكىرى ايله سرايغە اوزاندى، اوزىنى خان حضورندە عىبىسز كورسەتوون اوتىدى. شول وقت گيورگى نىڭ خاتونى آغافىا وفات ايتىدى. بونى گيورگى، اوزى نىڭ خانغە مېخائل آغولاب اوتىردى دىب شكايىت ايتىدى. خان بولار نىڭ ھەر ايكىسىندە ھەكەم اوچون سرايغە چاقىردى. ھەر ايكىسى كىلدىلەر، ھەكەم كورىندە ھەر بىرى اوزلار نىڭ عىبىسز كورسەتو اوچون آرتىق درجە اجنھاد ايتىدىلەر. آخىر خان نىڭ عسكىرىنە قارشو صوغش ايتووى وآن نىڭ بىرگان جارىسەن آغولاب اوتروى كىبى عىبلەر اوچون مېخائل اوتىرلدى. و گيورگى دىخى ايلك گى منىسىنە قايتارلدى (۱۳۱۸). بو اشلار نىڭ سو كىندە مېخائل نىڭ دىمىتىرى اسمىندە اوغلى سرايغە باروب خان نىڭ كو ئىلن بومشانلىق سوزلر سويلەدى و ائىبىنىڭ خانغە اخلاسى كامىل ايدىكن اثبات ايتەرگە طرشدى. خان آنى تۇيرگە كىناز ايتىدى. مېخائل بالالارى ايله گيورگى آراسىندە دىشمانلىق غايت قاتى ايدى. گيورگى بلغار بولى ايله سرايغە كىتدى. بونى ايشتوب دىمىتىرى يىنە فرداشلىرى ايله سرايغە باردى. خان حضورىنە ھەر ايكىسى كر دىلەر. دىمىتىرى آچوايىلە خان سرايندە گيورگىنى قىلىچ ايله چابدىدە اوتىردى. دىمىتىرى يىنە قىصاص اىچون اوتىرلوب دىمىتىرى نىڭ ائىسى آلبىكساندر تۇيرگە كىناز ايتىلدى (۱۳۲۵).

سراي ھەكومىتى روس ولايتلىرىنە باسقاق اسمى ايله بەض امىرلر قويا ايدى. كوب وقت اوشبو باسقاقلر روس روھانىلرىنە قارشو ھەرمەت ايتىلەر، كىسەلر خراجدن مەاف بولا توروبدە

خراج آلار ايدى . باصقاقلرنىڭ اوشبو اشلرن روسلرنىڭ
ميتروپوليتلرى اوزبىك خانىغە عرض ايتدى . اوزبىك خان اوشبو
سبىدىن ميتروپوليت قولبىنە يارلىق يازوب بىزدى . اوشبو
مضموندى :

«بيوك و بلند اولغان الله تعالى نىڭ مەرتى ، اراده و فوتلى امرى
من اوزبىك اوزمنىڭ تصرفىدە اولغان جملە بيوك هم اورطا
هم كچوك كىنازلىرگە ، جملە وزىرلىر ، امىرلىر و دفتىرچى و باصقاق
و يازوچى و ايلچىلىرگە و هر بر حكىم يورگان طرفلرنىڭ خىلقلىرىنە
فرمان ايدى : نصارى و غىرلرنىڭ جملە روحانىلىرى : پوپىلىرى ،
راھبلىرى ، كنىسەلر و عبادت اورنلىرى و اوشبو كنىسەدە عبادت
اورنلىرىنە تىخىبىس ايدىلگان ملكلر ، و قىلر جملەسى خراجدىن
و مېرى اشلرنىڭ جملەسىدىن معافدىر . بولارغە ھېچ برە و قول
تىگىزەچك اولماسون ! چونكى بولار الله اىچون حاضرلەنگانلر . بولار
بىزگە و بىزنىڭ عائىلەمىزگە دعا قىلسونلر . اگر برە و بولارغە تعرض
ايتوب بولاردىن برىر نرسە آلاچق بولسە آندىن اوچ مىلى تولە تلور .
اگر برە و بولارنى اذا ايدەچك اولسە ، الله نىڭ قەبرى آگا بولسون !! .
يازلىدى قويان يلىندە ، كوز فصلدىن بىرىنچى آينىڭ دور تىنچى كوندە .»

۱۳۲۷ سنە اوزبىك خان بعض اشلرنى اصلاح اىچون

يىقىلردىن چال خان (شىققال) اسمندە بىرسىن بر آز عىسكر ايلە
تۇيرگە بېھردى . تۇير كىنازى آلبىكساندىر و ايداشلىرى روسلرغە
اوشبو اشنى ، «تاتارلر بىزنى اسلام دىنىنە كۆچلەرگە ، اگر
طىكلاماسالر بتون روسلرنى قول ايتوب آلورغە كېلەر» دىيە
كۆرسەتدىلر . اوشبو سبىدىن اوشبو عىسكرگە قارشو زور قىتتە

قوبدى. طاوشسزغنه كويگه كىناز آلبىكساندر شفقالىنى عسكرى ايله اوزىنىڭ سىرايىنه كىردى. آلبىكساندرنىڭ قومانداسى بويىنچە خلق تونى ايله سىرايىنى احاطە قىلۇپ آلدىلاردا عسكرگە ھىجوم ايدىرگە كىرىدىلار؛ آزغىنە عسكر بىر آز اوتىرىشۇدىن سوڭ يىنە بالىزورە سىرايىنى چىقىپ كىردىلار. اوشبو ۋقت آلبىكساندر اوزىنىڭ سىرايىنە اۋسۇپ قالىدى، عسكرلارنىڭ بىرسى قالىمى ياندىلار. تۇير خلقى شىھىرە اولغان جىملە مىسلمان سودا گىرلارنى اوتىرۇپ تىۋىردىلار.

مونڭ اىچۇن اوزىك غىبايت ناموسلاندى، بىتون روس كىنازلىرىنىڭ قوشۇنلىرى اۋچىدى. چۈنكى اوزىك، بونىڭ ايله بىتون روس كىنازلىرىنى عىبلى دىب اۋبىلاغان ايدى. تىقتىش سوڭىدا فقط تۇير خلقىنىڭ غىنە عىبلى ايدىكى بىلدى. موسكۋا كىنازى ايوان كالىتانى سىرايىغا چاقىردى و ايللى مىڭ عسكر بىر تۇيردىكى اشقىغا ادب بىرورگە بىھىردى. سوزدال كىنازى آلبىكساندرغا عسكرى ايله ايوان ياندىدا حاضر اولورغا بويوردى. بولارنىڭ كىلون ايشتۇ ايله تۇير كىنازى، جىناپچى آلبىكساندر بىسكو فەقاچۇب كىندى. ايوان كالىتا تۇير، كاشىن، نورزىك قىلالارنىدا طاش اۋستىندا طاش قالدۇرىمى ھىلاك ايدى. خلقىلارنىڭ اورمانلارغا قاچقانلار يىغىنە قوشۇلدى. اوزىك ايوان كالىتاغا مەكافات ايدىب و بىلىكى كىنازلىك اۋ كازىنى بىرۇپ موسكۋاغا بىھىردى. موسكۋا اوشبو ۋقتقە قىدر كىچىك شىھىر ايدى، زور ايا باشلادى.

ايۋان، عقلى جىلە كار كىمىسە ايدى. بىر ياقدان خان حضورنىدا بىتكانچى اطاعت كورسەتە، ايكىنچى ياقدان بىتون روسلارنى بىر نىقەغە جىبو اىچۇن مەكىن قىدر اجتھادىن سىرف ايتە ايدى.

بو عقلی ایوان روسیڙغه استقلال اورلغی چه چدی. (۱۳۴۰) سنه ایوان وفات ایتوب، یرینه اوغلی سیمون بیوک کنار ایتوب تصدیق ایندی. اوز بک خان (۱۳۴۱) نیچی بل وفات ایندی.

اوز بک خان، باتودن صوڭ سرای خانلرینک، ایڭ اشلیکلی، عادل، باشقه مملکتلرده ایڭ نفوذلی، علم وعلماغه ایڭ یقین پادشاهیدر. اوز بک، عدالتی ایله دشت قیچاقده اسلامنک و علومنک طارالووینه مملکتنک طنچلق وراحتلگینه کوب خدمت ایندی.

اوز بک وقتنده سرای و باشقه شهرلرده اولغان ترتیب ونظامغه مدنی مملکت سیاحلری حیران اولدیلر. بو وقت دشت قیچاقنک سرای، ماجار، سوداق، فریم، کفه، اوزاق و خوارزم کبی شهرلری دنیاڭک ایڭ معمور شهرلرندن سانالا ایدی.

سرای شهری اوز بک وقتنده کامل زه رایوب، کامل انتظام آلوب، نوز ولوب ایندی. اوراملری کیک و توز، یورطلری بر برسینه توتاش اولوب، آرالرنده اصلاً یمرلگان و بوز ولغانلری اولماس ایدی. شهر خلقی تانار، چرکس، روس، قیچاق روم خلقلرندن عبارت اولوب هر بر طائفه اوزینه آیرم محلهده طورالر ایدی. بازارلری بیك اشلیکلی وزور اولوب، عراق، مصر، شام طرفلرندن مسلمان سودا گرلری کوب بولا؛ بو سودا گرلر دخی سرایده آیرم بر محله اولوب او طرالر ایدی. بولارنک محلهلری مال ایله طولو اولدقندن ماللرینی صاقلاو ایچون محلهلری قلعهلر ایله احاطه ایدلگان ایدی. خان سرایلری اوزینه آیرم سور ایله اورانلوب آلغان و بیوک اورینه آلتوندان آی (هلال) صورتی قویلغان ایدی (۱) خان سرایینی «آلتون طاش» دبه آطیلر ایدی.

(۱) علامت ابدب آی استعمال ایتمک عربلردن، اسلامدن قالمش بر مشروع اش اولمای، ترکلردن قالمش بر عادتدر.

سرای ده مسلمانلر شافعی و حنفی مذهب لرنده اولوب، شافعی، مالکی، حنفی مذهب لرنده فقیه و علمالر کوب بولا ایدی. مسلمانلرنک اون اوج بیوک جمعه مسجدلری، بوندن کوب اولوشلر ایله آرتق باشقه مسجدلری بار ایدی. اوز بک خان علم و علمانغه آرتق درجه محبت و احترام ایته ایدی.

اوز بک، سرای نک بیوک علماسندن شیخ نعمان الخوارزمی نر هر جمعه کون کیلوب زیارت ایته، شیخ نعمان آنی اصلاً استقبال ایتمی ایدی. آباق اوزره طوروب اورن فلان کورسه نمی، بلکه بیوک پادشاه اوز بک اوزی شیخ نعمان نک آلدینه کیلوب تزله نه هم تواضعلک ایله گنه سویله شه ایدی. حالبوکه شیخ نعمان اوزی فقیر و غریبلر گه آرتق درجه ده حرمت و قدر ایته ایدی.

اسلامنک جغرافیا علماسینک زورلرندن ابن بطوطه (۱) اوشبو اوز بک خان حضورینه کیلدی و حددن طش قدر حرمت کوردی، خان و خاتونلرندن کوب هدیه لر آلدی

(۱) ابن بطوطه اسلام جغرافیا علماسینک ایک زورلرنددر. ۲۳ یاشنده (۱۳۲۵) سنه سیاحت کله باشلاب، آفریقانک شمالن و بتون عربستان، شام و سوریه می، جزیره العرب و ایراننی سیاحت ایتدکدن سوکوره، اوشبو دشت قیچاتی مملکتینه کیلدی و آنده اوز بک حضورنده قدر حرمت کوردکدن و دشت قیچاقنک شهرلرن (بو جمله دن بزننگ بلغار شهرینی) کوردکدن سوک، اوز بک خان ننگ خاتوننی و روم ایمپراطورینک قری بولغان بیلون خاتون ایله اوز بکنک اذننی اوزره روم ایمپراطوری حضورینه (استانبولغه) واروب، بنه دن سراپغه ایله نوب قایتدی و بوندن خوارزم، بخارا، خراسان، قندهار لرنی اوتوب هندستانغه بتدی و آنده غنی دهلی حکومت اسلامی سی حکمداری طرفندن چین گه بیارلوب جاوا، سوماترا،

ابن بطوطه ایتوونچه : دشت قیچاق خلقنده اوغرلاو اولماس؛
 بو سببدن بولارنک ماللری صاقچیسز طورور. اوغرلاب نوتولسه مالنی
 خواجہ سینہ قایتارو هم یابینه اوزینک مالندن توفز مثلنی فوشوب اون
 ایدوب بیرو لازمدر. اگر کوچی یتمهسه، بالالری آلتا؛
 بالالری هم اولماسه اوترله ایدی. کیلگان کیتکانلرنک همهسی
 بولارنک قوناقلریدر. هند ایله مکه مال قووب تجارت ایتلر.
 اون مکلر ایله آیافلی ماللرغه مالک اولغان آدملر بولار آراسنده
 کوب بولا. خاتونلرن غایت حرمتی درلر، پردهسز گیزلر... (۱).
 اوز بک حضورنده مسلمان عرب عالملری حرمت کورگان
 کبی، یاؤروپانک خرسیتان عالملریده زور حرمتلر کوردیلر (۲).

— فیلیپین آطلرن اونوب، چین برینه آباق باصدقدن صوگ چین اچند،
 یوروب ینه دیکز ایله (۱۳۴۹) اوزینک وطنی اولغان طنچهغه قایتدی.
 واول قدر بیوک سیاحتندن ینه بالقی اسپانیایی و فرانسسیانک بعض طرفلرینی
 گیزوب، اوچنچی سیاحت اولمق اوزره صحرای کبیر و سودانه و طوبونوغه
 داخل اولوب آفریقای وسطی و شمالینی دخی سیر اتدی. اوشبو اوزون
 سیاحتنده آغان معلومانن جلدلر طوتوروب، یازغان ایدی. (۱۳۷۷) فاسده
 وفات ایتدی.

زینک وفانی صوگنده، مغرب علماسندن محمد حریبی، کلبی
 اوشبو اوزون ساحتنامهنی «تحفة النظار» اسمی ایله اختصار ایدب یازمشدر.
 اولگی اوزون اصل نسخهسی همان طابلماش و اوشبو «تحفة النظار» آوروپا
 لسانلرینک کوبسینه ترجمه اولنمش و اوزی آوروپا و مصرده تکرار
 طبع اولنمشدر. اوشبو مختصرده بلغار حقنده آرتق معلومات اولماسده
 سرای و اوزبک خان و آلارنک معیشتلری، مدنیلری حقنده آرتق مهم
 نرسه یازلمشدر.

(۱) تحفة النظار ۲۰۴ صحیفه دن ۲۳۳ که قدر.

(۲) Екатеринославскій кладъ П. С. Савельевъ نک

دیگان کتابندن ص ۲۱۳. T. V. O. I. P. A. O. نک
 ۱۸۵۷ نجی بل چقغان ۳ نجی جلدینک ایکنچی کیسه گنده.

مشهور ماركوپوله، يارم كوچمه يارم مدنى بولغان اوزبكنىڭ مملكتنده گى باياقغە، آنىڭ عظمت، مهابتىنە، و عجائب تىرىپىكە تعجب ايتە. اوزبكنىڭ تىنى بك، جىانى بك، خىزىرىك اسملرنىڭ اوزبكنىڭ قالىدى. ولى عهد تىنى بك اوزبكنىڭ وفاتى و قىتىندە آق اوردادە ايدى، اورنىنە جىانى بك خان اولاطوردى. تىنى بك گوزل بىگت ايدى، فقط خان سرايى اچىندە تىنى بك اورنىنە جىانى بك خان اولووى مطلوب اولدىقندن، تىنى بك سرايغە قايتوب يتەر يتە سىدىن يوق ايدىلىدى و جىانى بك، خان اولوب قالىدى.

جىانى بك خان - . جىانى بك تىختىكە اوطورغاچدە هر طرفدە غى اميرلر، خانلر بىعتارن يا كارتىدىلر. بو جملەدن روسلارنىڭ بيوك كىنازى سىمون ايله مېتروپولىتلىرى خان حضورىنە اوزلرىنىڭ صداقتلرن باگرتورگە كىلدىلر.

جىانى بك كىوب كىنازلىرىنى آلماشدروب، تورلى كىنازلىكلار آراسىندە دوام ايتىكان تىزاعلىرىنى اوزدى.

غراق عجم طرفلرنىڭ حىكومت ايتىمە كىدە اولان ھالا كو بالالارى، اوزى صوگىندە دىن اسلامنى قبول ايدى مملكتلىرى تمام بر اسلام مملكتىنە حالىنە دونگان ايدى. ۱۳۱۳ نچى سنە سى ھالا كو تىختىنە اوزىنىڭ بالالارنىڭ ابوسەيدخان اوطوردى. تىدىرلى حىكمدار توگل ايدى، اوزىنىڭ ايكى اوغلىنى و اميرلرىنى و بعض علمالرىنى اوتىرتدى. ۲۳ يل قدر خانلىق ايتىدىكى صوگى و فات ايتىدى (۱۳۳۶). بىرىنە ولى عهد ايتوب بىرسىندە تىعىن ايتىمە گان ايدى. وفاتى صوگىدانوق مملكتى اوز نىسلدىن اولغان امير و شاھزادەلىرى آراسىنە بولنوب منقرىض اولدى. بغداد طرفلرن حىسبن بن آقبوغا اسىندە وزىرى آغان،

آذربيجان و تبريز طرفلىرى، اشرف بن تيمر تاش اسمنده برونك قولنده فالغان ايدى.

اشرف بن تيمر تاش غايت ظالم و تديرسز بر كمسه ايدى. مملكت اداره سینه كرشو ايله مملكت خلقلرينه حدسز و حسابسز ظلم ايتيه باشلادى. توشسز اورنده شهرلرني جيمرور، آدملرني چبن اورنده اوترته، علمالرني خور ايتيه ايدى؛ اهالى يرلرن طاشلاب كوچارگه، علمالر تورلى طرفلرغه قاچارغه باشلاديلر.

اوشبو ملك اشرفنك فاضيسى محبى الدين بردعى اسمنده عالم، اشرف يانندن قاچوب سراي غه كلدى، مسجد اچنده خلقلرغه و عظم سويله ب، ملك اشرفنك ظلمن اثرلى ايتوب تعريف ايتدى. حاضر و ن يغلاشديلر. جاني بك اوشبو مجلسده حاضر ايدى، بردعى جاني بك كه قاراب: «اگر اوشبو پادشاه، قولنده شول قدر اقتدار و قوتى اولاتوروب اللهنك قللرن اوشبو اشرفنك ظلمندن فوتقارماسه، قيامت كوننده جمله مظلوملرنك قولى آنك ايتيه گنده اولور» ديدى. سلطان جاني بك بوندان متأثر اولوب يوز مكدن آرتق عسكر چيدى. هلاكو مملكتن ملك اشرف و باشقه متغبلر قولندن فوتقارمق اوچون، يعنى ماغوللق، نسل، مليت، دين قايقولرى ايله ملك اشرف اوستينه سفر ايتدى (۱). اشرف بونك كيلوون ايشتكاج دورت يوز قدر توه يوگى قيمتلى آلتون و جوهرلرني اورجان شهرينه اوزاندى؛ اوزى عسكرى ايله جاني بكنى استقبال ايتدى. عسكرى، جاني بك عسكرندن مسخره ايتوب، آطلرىنك جوگانلرى جو كه دن، ايله رلى

(۱) محبى الدين نك و عظمى جاني بك اوچون بر بهانه ايدى. آنى تبريزگه هلاكو برينه سوق ايتكان نرسه، ماغوللق، چنگرلىق ايدى.

آغاچدن ايمش ديب كولوب سويليلر ايدى؛ قاتى جيل، داوول اوکابندان جاني بك عسکرى كيلوب چقدى. ئليگى عسکرلر بر اش باشقارا آلمى منهزم اولديلر .

اور جان علماسندن برسى اشرفنى جاني بك گه طونوب بيردى، جاني بك آنى بيك قاتى شلنه ايتدى. علمالر «اوترمى فالدر و اصلاياراماس؛ اول ترك قالسه خلق آنك بلاسندن امين اولماس» ديديلر. جاني بك هم، اشرفنى اوترتدى. خلقلر باشىنى تبريز گه كيتروب مراغان اسمنده مسجد آلدينه آصديلر؛ بتون تبريز خلقى جاني بك خانغه رحمتلر اوفوب اشرف كه لعنتلر ايتديلر، بتون تبريز فقيرلرينه صدقهلر طارانديلر. موندان صوك جاني بك هم تبريز گه كيلوب سلطان سراينده بر كيچه اونكاردى و ايرتهسى كون ايرته نمازىنى عاليشاه مسجدنده اوفودى هم ملك اشرفنك جيغان خزينه سىنى اوزينك عسكرينه طاراتوب بيردى (باشقه شهر ايرده گيسن، خلقلر اوزلرى بولشوب آلديلر.) هم اوغلى بيردى بكنى عسكرى ايله تبريزده فالدر و ب، اوزى سرايغه فايروب كيتدى. يولده بيك قاتى صورتده آورى باشلادى و اوشبو آورو وندان سرايغه فايروب يتكاج اوزاق طورمى وفات ايتدى (۱۳۵۷ م، ۷۵۸ هـ).

جاني بك، علمادن برسى (۱) طرفندن تريبه ايتلد كندن، عقل و درايى كامل اولوب علم و اهل علمگه آرتق درجهده حرمت و محبت ايتهر ايدى. خان اولغاچده بتون علمانى فوچاغينه آلدى. جاني بك خان اولغاچ، علما سراييده اوز بك وقتندن آرتق

(۱) اوشبو عالم شريف بن عبد الحميد اسمنده ايدى .

جیولدی (۱). سرای ننگ بایلق و عظمتی ینه دن آرتدی. نفتازانی، رازی کبی عالمیر، جانی بک حضورنده اولدیبلر و آننگ اسمینه کتابلر تالیف ایتدیبلر (۲).

جانی بک اوزیننگ عدالتی، مملکت اداره سنده بیک اوستا تدبیری علم و علمانی حمایه ایتوده کورسه تکان همتلری ایله آتاسی اوز بک اورنن طوتدی (۳). جانی بک نی اسلام مؤرخلریگنه توگل، هر بر واقعه لرده تاتارلر (ماغوللر) غه هر تورلی فباحترلر اسناد ایتوب یازاتورغان روس راهبلری (Лѣтописцы) ده، «جانی بک بیک بخشی خان ایدی، خرستیانلرغه کوب یاخشیلقلر ایتدی، روس یرینه کوب الگوتلر بیردی» دیلر (۴).

(۱) چونکه اوز بک، جانی بک قدر اوک علماغه حسابسز آقچه باودرمی ایدی.

(۲) مدرسهلر مزده اوقولاطورغان «تلخیص» شرحی اولغان «مختصر المعانی» کتابینی نفتازانی، اوشبو جانی بک اسمینه یازدی. دیباچه سنده جانی بک ننگ عظمت و سلطنتن ذکر ایدوب، آگا هدیه ایتدکینی سوبله دی. جانی بک حقنده اوشبو بیوک عالم:

کھف الانام، ملاذ الحق قاطبة، ظل الاله، جلال الحق والدين
دبه شهادت و بره در.

یعنی: آدملر همه سی و حقلق فقط جانی بک که گنه صغورلر. اول اللہ کوله گه سیدر، حقلق و دنیا ننگ عظمت و هیبتی در.

(۳) П. С. Савельевъ «یکاتیرینسلاف خزیناسی» ص ۲۱۹.

(۴) «Бѣже сей царь Чанибекъ Азбековичъ добръ

зѣло къ християнству, многу льготу сотвори землѣ русской» نچی جزء ص ۲۰۹.

بىردى بىك خان . اختلال . تورلى خانلر . - بىردى بىك خان آناسىنىڭ بىك فاتى آورغانن ايشتوب (۱) تىرىزدن سرايغە قايتورغە چقىدى . اول قايتوب يتكانچى جانى بىكنى دىفن ايتكانلر ايدى . سراى حكومتى خلتى ، آنى آناسى اورنبنه خان ايتدى . بىردى بىك تىختىكە خىرسىز آباق ايله باصدى ؛ غايت فاسق ، تدبىرسىز ، قارا وفاتى كوگلى كىشى ايدى . خان اولغاچد ، جملة قرداشلرن يافتلرن اوترتوب بىردى . آدملر كوتەره آلماسلق آغر خراجلار نعيين ايتدى ؛ بونىڭ كىبى سىبىلردن سرايدە هم بتون مملكتندە بىوك فتنه قوبدى واوشبو اختلال وقتندە ، بىردى بىك خان ، فولپا اسمندە بىر ميرزا طرفندن اوتىردى (۱۳۶۰) .

بىردى بىكنىڭ اوز اورنبنه فالورنىق كىشىسى فالمادى . فولپا ميرزا خانلىق منصبىنە مئدى . فولپا كىبى جوجى نسلندن اولوب بىردى بىك اورنبنه خانلىقىغە بىر درجەدە مستحق اولغان شاه زاده ، امىر زاده (مىرزا) لىر بىك كوب ايدى ؛ همەسى فولپا اورنبنى دعوا ايتدىلر . فولپا تىختىدن توشدى . فولپا كىبى نىچە شاه زاده لىر بىر آر تىلى تىختىكە منوب ، ايكىنچىلر بىنك عىسكرلر ايله كىلوى سىبىندن توشوب طوردىلر . اوشبو وقت قارا دىكزنىڭ غرب طرفندە اولغان ۋىنگرىيا ايله خزر دىكزىنىڭ ايكى طرفى اولغان قافقاز وخوارزم بىرلر بىنك بتون شمال طرفلردن عبارت اولغان بىوك دشت قىچاق مملكتىنىڭ هر طرفندەغى امىرلر ، والىلر اوز باشلاربنه مستقل خان اولونى دعوا ايتدىلر . كوسىنىڭ مقصودى بتون دشت قىچاقغە بىوك

(۱) История Монголовъ ص ۱۰۱

خان اولمق اولدقندن اوزلکسىز صورتدە صوغشديلردە طورديلر.
اوشبو آيانچلى حال ۱۵-۲۰ سنەلر قدر دوام ايندى. بتون سراى
حکومتى تبعەلرى اوزلرېنك خانلرى كىم ايدىكن تعييندن
عاجز قالدیلر.

دشت قىچاق قوتىنك ايدل بويىندن سردريا بويىنە
كوچووى - ايدل بويىندە باشسزلىقنك دوام ايتووى، قوتنك
ايدل بويىندن كيتووينە سبب بولدى.

جوجىنك اوغلى ايجن، چنگىز طرفىندن دشت قىچاقنك شرق
طرفىنە، سردريا بويلىرىنە، باتو قولى آستىندە خان ايدوب تعيين
ايتلگان ايدى. بو مملەكت «آق اوردان» اسمى ايله (۱) ايجننك بالالىرى
قولندە دوام ايتوب كېلدى. بولارنك قوت، شوكتلىرىنە اختلال كېلمەدى.
سرابدە شىرى خانلر حكىم ايتمە گاج ايدل بويلىرى، روسيا، بلغار
يرلىرى و بتون دشت قىچاق بوآق اوردان خانلرى قولندە قالدى.
مملەكتلرنك مشروع حاكىملىرى آلالر بولدىلر (۲). سراى تېرەسىندە
ايدل، اورال بويلىرىندە كوچوب يورى طورغان تاتارلر، قسماً
قىچاقلر توبلى اداره، قوت آستىنە كرورگە، سردريا، ارغز، صاوق
طرفلىرىنە اغشديلر. بېردى بىكدن ۱۵-۲۰ يللر صوكت سردريا
طرفلىرى، حاضرگى قرغز صحراسى، ايدل بويى تاتارلىرى قىچاقلر ايله
طوب طولو بولغان ايدى. اول وقت آزيانك ايك قوتلى پادشاهى
(سمرقند خانى) تېمىرنىنك عسكرىن آق اوردان خانى، ارس، نېچە

(۱) آق اوردانى روس و ايران مؤرخلىرى كوك اوردان دېب يورتەلر.
صاوبىلىف ص ۳۵۴.

(۲) صاوبىلىف ص ۳۵۴ - ۳۵۵.

مرتبہ لر و اتدی. عین شول وقتده ایدل بوینده، سراینی اداره ایقوچی مامای توره، سرایده غی اختلالدن فائده لنوب باش کونہ رگان روس کناز لگینه فارشو عسکر جبار غه تله سده ایدل بوینده، سرای تیره سنده تاتارلرنی بیک آز نابدی. بلکه چیرکس، یوری کبی خلقلردن یاللاب عسکر جبار غه مجبور اولدی.

آق اوردا حکومتی بتون فیچاقنی اوزاق اداره ایته آلمادی هم اوزینک اداره سی وقتنده مملکتک غرب قسمینه، ایدل هم دنیپر بویلرینه اولقدر اهمیت بیره آلمادی؛ بلکه کوبره ک وقتن اوزینک شرقی کورشیلری ایله کوره شوب اونکاردی.

مامای میرزا - ایدل بوینده غی اوشبو فتنه زمانینک تمام اچنده اولوب اولندن باشلاب ایك کوب اشله گان کمسه لرنک برسی مامای اسمنده میرزادر. مامای، فریم ولایتینک والیسی ایدی. اوزبک خان نسلندن عبدالله اسمنده بر شاه زاده نی خان اعلان ایتوب، بتون مملکت اداره سینی قولینه آلور ایچون نیچه یلر اجتهاد ایتدی، آخر سراینی قولینه آلدی، عبدالله خان اسمندن مملکت اداره سینه کرشدی. مامای، مملکتک تمام مرکزینی قولینه آلسده، استقلال دعواسنده اولغان خانلر غه فارشی فائده سز صوغشلردن باشقه بر اش اشلی آلمادی. مامای میرزا اوزی یارلیغ بیروب روسلر غه برسینی کناز تعیین ایتدیکی حالدہ (مثلا بلغارده غی مرید خان کبی)، استقلال دعواسنده گی خانلر ایکنچیلرنی تعیین ایتهلر ایدی. اوشبو سبیدن سراینک روسلر آراسنده ده نفوذی بتکان اوستینه بتدی. روسلر سراینک حالندن فائده لنوب نیز غارود طرفنده اولغان مور دوالر نی

کوبدن بیرلی جفالاب کیله لر، موردوالر سرایغه همیشه بوندن شکایت ایدوب طورالر ایدی. روسلر (۱۳۷۶ نچی یلرلر ایدی) بولارغه ایتکان جفالرن چیکدن اوزدردی لر. مامای، بوکابر خانمه بیرورگه تله ب عربشاه اسمنده بر فومانندان تصرفنده عسکر بیهردی، نیر غارود طرفنده غی روس عسکرینی فودردی. لکن عربشاه فایتوب کیتکایدنه روسلر ینه کیلوب ظلملرن آرتدراغنه بیردی لر؛ روسلر، موردوالررنک خاتون قزلرن اسیر ایدوب آلالر، اوزلرن اوتره لر، اورام بوینچه آیاقرندن اوستره ب یورنه لر، آخر اوتقه یاغالر یا که اتلرگه بیره لر ایدی (۱). بونی ایشندیکی صوگنده مامای غایت آچولاندی، ینه دن عسکر بیهردی، عسکری آزلغی سببندن ووزا صووی بوینده روسلرغه مغلوب اولدی، کوبسی ده ووزا صوونده غرق اولدی (۱۳۷۸).

کولیکوا محاربه سی: مامای میرزا، اوشبونک اوچینی روسلردن آلورغه تله سه ده، مملکتده فتنه چیلرگه مقابله ایتهرلک عسکر طابا آلمادقی سببندن ایکی یلغه قدر کیچکدی. آخر چرکس، لان، ارمن، یهودیلردن، آفچه ایله یاللاب، عسکر جیدی هم الوغ روس کنازینه «روسیه گه باتو وقتنده غی حالنی کیتره چکمن» دیه خبر کوندردی، هم اوزی ایله برگه صوغشده بولماق ایچون لیتوا کنازی یاغایلا ایله اتفاق ایتدی (۱۳۸۰).

موسقوا کنازی دیمیتری بو خبرنی ایشتکاج غایت فورقدی وبتون روس کنازلرن دین اسمینه اتقاقه دعوت ایتدی. پوپلر وباشقه روحانیلر هر یرده خلقنی دین اسمینه صوغشقه دعوت ایتدی لر،

حتى اوزلرى عسکر اولوب ياز لالرا ايدى. اوشبو قدر همتر
 آرقاسنده بر برسینه دشمان اولغان كئاز لردن موسقواغه شول قدر
 كوب عسکر جيولوب كېلدىكه ديمبىرى و بتون موسقوا خلقى
 بونى كورولرى ايله شادلقلارندن يغلاشديلر. روسلر جمله سى
 بردن: «قانمىزنى بىر رمىز، دىنمىزنى، وطنمىزنى بىر مەمز! يوز ايللى يلقى
 تاتار قىلغىدىن چغار وقت يتدى ايندى» دىب فققرالرا ايدى.

آوغىت باشلارنده ديمبىرى، يوز ايللى مك قدر عسکر ايله
 موسقوادن چقدى. سېنتابر باشلارنده دون يلغه سىنك بويلار ينه كېلوب
 يتديلر. بو وقت ماماي ده، دون يلغه سى بوينده ياغايلانك،
 عسكىرى ايله، كېلوون كوتوب يانا ايدى. ياغايلا بر نچى سېنتابردە
 كېلوب يتەرگه وعده ايتمش ايدى. ۶ نچى سېنتابر اولدى، عض
 سېلر ايله همان كېلوب يتمەدى. ماماي اوزىنك جيىنتق عسكىرىنه
 اشانوب يتمەد كىدن تمام ياغايلاغه طاپانوب چقغان ايدى. آخر
 ديمبىرىگه صلح عرض ايتدى. ديمبىرى بر راهب نك نصيحتى ايله
 صلحنى قبول ايتمەدى. آخر ۹ نچى سېنتابردە «كولىكوا» دېگان
 اورنده صوغش باشلاندى. هر ايكى عسكىر بر برسى ايله تمام
 آرا لاشوب اون ايكى چاقرم قدر اورنىننى قاپلاب آلوب صوغش
 ايتەرگه كرشديلر. صوغش نك ايك قونلى وقتنده روسلار بتونلەى
 منهزم اولوب قاچديلر. ديمبىرى بر نيقدر عسكىرىنى پو صوغە
 قويغان ايدى؛ اشك تمام رەتى كيتدىگى صوگ، بر چاره اولماسى، دىب
 ديمبىرى اوشبو عسكىرىنى چغاردى. ماماي نك بالغان اولاراق «تاتار»
 اسمن آلغان جيىنتق عسكىرى، روسلارغه يا كادن ياردم عسكىر
 كېلگان ايكان ديديلردە قاچديلر. ماماي بعض تاتار اميرلرى

ايله گنه يالغز صوغش ميداننده قالدى (۱). روسلار تمام حالسزله نگانلر ايدى، فناچقان عسکر آرتندن بر آدومده آنلى آلماديلر . اوشبو اورنده «روسلار يگدى» ديگان اسم ايله صوغش تمام اولدى. اوشبو صوغشده هر ايكى طرفدن ايكى يوز مك قدر جان تلف اولدى، روسلارنك زورلارى هلاك اولوب بتدى. روسلار اوشبو صوغش ايله اصلا سراي نصر فندن چقماديلر. آلا هم چقدق ديه اويلا ميلر، واوزار ينى تانارنك خراجلىسى، تانارنك نصر فنده ديه بله لر ايدى.

ماماي، صوغش برندن سراي غه قايتدى. فقط ماماي ايله تخت آراسينه توقتامش اسمنده خان يرلشمش ايدى.

توقتامش خان. - آق اوردا (هم آلتون اوردا) حا كمى ارس خان ايله قرداشى تولى خواجه آراسنده اختلاف ونزاع چقدى. وبو نزاع سيبندن تولى خوجه ارس طرفندن اوترلدى. تولى خوجه نك توقتامش اسمنده اوغلى ينه اوترلوندن فور قوب فاچوب كيتدى. وشول وقتنك چنگزى بولورغه طرشا تورغان تيمرلنك (آفصاق تيمر) حضور ينه، سمرقندگه قاچدى. تيمرلنك نك اول وقت ايك قوتلى دشمانى، آق اوردا خانى ارس ايدى. تيمر ارس ايله صوغشورغه بر بهانه تاپا آلمى غنه طورا ايدى. توقتامش نك كيلوى آكايك زور بهانه اولدى: اول، حقلقنى تولى - توقتامش طرفنده كورسه توب، حقلق طرفينه ياردم ايتمكچى بولدى .

(۱) البته يالغز بر ماماي، «هاى اوز تانارلرم اولسه!

فليت لى بهم قوما اذا ركبوا شنوا الاغارة فرسانا وركبانا»

ديه فالماقدان باشقه بر اش اشلى آلمادى.

اول، توفنامشنگ کیلوی شرفینه، زورطوی یاصادی. هم آکا
دنیاده بیک آز کشیلرگه نصیب بولا تورغان حرمتلرنی ایتدی و ارس
فولندن تختنی تارتوب آلوب و بره چگینه و عده ایتدی (۱).
ضیافت کونلرن اوتکه رگاچ تیمر توفتامشنی، اوز بیک کوب
عسکری ایله، آق اورداغه ارسنگ پایتختی (۲) اولغان صغناقغه
یبهردی. تیمرلنگ عسکری - توفتامش قومانداسنده - فوتلی ارس
خان ایله اوچ مرتبه صوغشدی: اوچیسنده مغلوب اولدی.

توفتامش اولگی ایکی صوغشدن صوگ تیمر حضورینه فایتدی.
اوچنچی صوغشده تیمرینه زور راق فوت ایله یبهردی؛ تیمر عسکری
اونرار شهری تیره سنده (۳)، ئلکگی لردنده یامان صورتده یکلدی.

(۱) تیمرلنگ، تورکلر آراسنده بیک یش، بتون دنیاده بیک سیرهک
توغری کیله تورغان زور جهانگیرلردندر. اول آناسی جهنتدن تیموچینگه
نسب ایدی. ۱۳۳۶ نچی یل ماوراءالنهرده کش شهری تیره سنده بر
قربده طوغدی. کچوک بر امیرنگ بالاسی ایدی. یگت وقتنده آناسی
وفات ایتوب آننگ اورنینه امیر اولدی. صوگندن، اوز بنگ حددن طش
اونکنلگی، عقلی، افتداری، بهادرلغی آراسنده، بتون ماوراءالنهر خانلغینی
چغناق بالالری فولندن اوز قولینه کیچردی. سمرقند شهرینی پایتخت
ایتوب علمالرنی اوز یانینه جیدی.

مملکتلر فتح ایتمک قایغوسنده اولغان بو پادشاه توفتامش کیلگان
وقتده تیره یاقدغی خانقلرنی بتروب فوت جیمق ایله مشغول ایدی (۱۳۷۶م).
(۲) آق اوردان خانلریده، باری بر سرای خانلری کبی، شهرلرده،
طورورلر، لکن ایگ کوب وقتلرینی کوچمه حالده اوتکه رورلر ایدی.
(۳) صغناق، اونرار، انزار اسمندگی شهرلر سردریا بسوینده
وحاضرگی ناشکند ایله آق مسجد آراسنده غی شهرلر ایدی. بسو کون
خرابه حاللرند، درلر.

توقنامش بهادر، غير تلى يگت ايدى. صوغش صوگندن تيمرنىڭ
 عسكرى، تيمرنىڭ فوشوب يېەرگان قوماندانلىرى ھەمەسى فاجوب
 بتدكلرى حالده، اول بر اوزى يالغز صوغش صفندە قالدى.
 لىكن كىك وقارانغى اورمانلر آراسىنە ياپا يالغز فاجوب كىتەرگە
 مجبور اولدى. ارسنىڭ قارانچى اسمندە بر بهادرى توقنامشنى
 فووب كىتدى، توقنامش صيردر ياپاقاسىنە يتكاندن صوگ آطى اوستندن
 نوشوب كيولرن صالوب طاشلايدە صيردر يانى يوزوب آشا
 چغارغە كىرىشى؛ اوشبو وقت قارانچى كيلوب يتوب توقنامشنى
 اوق ايلە آتوب آياغىنە نىسگىزدى. توقنامش شر يالانغاچ ومجروح
 اولدىنى حالده ينە اورمانلردە قالدى، آخر تيمرنىڭ يانينە قايتدى.
 ارس وفات ايتكاندن صوگ اوغلى تيمر ملك خان بولدى. بو
 خان (احتمالگە) آناسىنىڭ اقتدارىنە وارث بولا آلمانغان ايدى.
 تيمر - توقنامش اسمىنە - اوزىنىڭ بىك كوب عسكرىنە ايك مھم
 عسكەر باشلقلرن فوشوب دورتنچى صوغشقى يېەردى. تيمر ملك
 مغلوب اولدى. تيمردە توقنامشنى مقصودلرىنە يتدىلر. توقنامش تيمر
 نفوزندە قىچاق خانى بولوب صغناقدە تىخنىكە اوطوردى (۱۳۷۶م، ۵۷۷۸).
 توقنامش، خانلىغىنىڭ بر نچى يىللرن تانارلر، قىچاقلر، قزاقلر
 اوستندە قوتن آرتدىرمق ايلە شغىللەنوب اوتكىردى. آق اوردادەغى
 حاللردن فائىدەلانوب سرايدە ماماي تمام اوزى تىلەگانچە اشلى ايدى.
 تىخنى باتو، اوز بىكلرنىڭ سرايىنە كوچرو اوچون ماماي ايلە
 صوغشورغە كىرەك بولدىندىن، توقنامش بر آز صبر ايتدى. ماماينىڭ
 موسقوا كىنازى ايلە ئىرەسز صوغشىنىڭ آخرىنە، توقنامش سرايغە
 كيلوب خان بولوب اوطوردى (۱۳۸۰م).

مامای «کولیکوا» صوغشندن فایتدقی صوگ، توفنامش مامایدن بیعت صورادی، مامای رضا اولمادی. یساننده اولغان عسکری ایله، حاضرگی مار یوپول شهری یاننده فالیتسکی یلغەسی بوینده توفنامش قە قارشو صوغشدی، فقط یکلدی. خاتونلری، خزینەسی ایله، قریمدە کفەشهرینه کیتوب طور دیلر وشول یرده گی جنویز خلقلری طرفندن اوترل دیلر. توفنامش خاننک بوگا آچوی کیابوب جنویز خلقدن ماماينک فاینی آلدی.

توفنامش خاننک موسقواغه هجومی. اولوغ فننه وقتنده جان آلمش کنازلر، امیرلر مامای ننگ اوشبو انکسارندن صوگ بتونلهی سراینی طانومی باشلادفلرنده شبهه یوق ایدی. توفنامش خانغه دشت قیچاق مملکتینه دخی بابالری وقتنده غی شوکتنی فایتارمق اوچون اوشبو اوگایسز حاللرنک اوکن آلمق لازم ایدی. اول جمله امیرلر و کنازلر گه، اوزینک خان اولوب او طور دقن اعلام ایدب، جمله سینک اوز آلدینه کیلوب بیعت ایتولرن بیوروب، مامورلر بیهردی. بونی ایشتکاچده بتون روس کنازلرینک قوطلری اوچدی. ینەدن صوغش ایتمک بیک خوفلی ایدی. روس عسکری «کولیکواده» هلاک اولوب بتگان ایدی. بیوک کناز دیمیتری اولقدر آبدرامادی؛ توفنامشنگ خبرن کیترگان آفخواجه اسمنده گی مامورینه: «شهر خلقی طرفندن سزگه برەر نرسه ایرشسه مین عیبلی اولمان. امین وقتنده چغوب کیتگز، جاهل خلقلر نلله نی اشلرلر» دیدی آفخواجه چغوب کیتدی. دیمیتری غایت شادلانندی وتورلی طرفدن عسکر حاضرله رگه قوشدی.

توفنامش خان بونی ایشتکاچ ینە عسکر حاضرله ب بلغار یولندن موسقواغه سفر ایتدی. اوشبو خبرنی ایشتکاچ موسقوالیلرنک جاناری

بوغاز لرينه كېلدى. كنانز دېمىترى هم موسقوا مېتروپولىتى موسقوادن
 قاجدىلر. بتون خلق يغلاشورغە كىشىدىلر. سىرپوخف كنانز لرى
 توقتامشنى استىقبال ايدىب آلدېلر. سىرپوخف دن كىتوب توقتامش
 موسقواغە بارىپ يتدى و «كناز دېمىترى موندەمى؟» دېە موسقوا خلقندىن
 صورادى. موسقوالېلرنىڭ طابىشلون، صلح تەب چغولرن كوتوب
 اوچ كون قدر محاصره ايتدى. آخىر دورتنچى كون شەرگە ھىجوم
 ايدىب كىردىلر و موسقواغە سلامت جان قالدېرى او تروب شېرنى
 بتونلەي ھلاك ايتوب پىرايەلە بىرتىگىز ايتدىلر. غنىمىتلر آلوب توقتامش
 خان او قايلغەسى طرفندىن سرايغە قايتدى.

بوندىن سوڭ دېمىترى موسقواغە قايتدى شېرنى ھىم تۈزەتدىر رگە
 كىشىدى. اوشبو وقت خان طرفندىن دېمىترىنىڭ گناھلرى عفو ايتلوب
 كنانزلىگىندە ھىمان قالدغىنى اعلام ايچون بىر مامور كېلدى و بوندىن
 سوڭ دېمىترى بىك شادلاندى و اوغلىنى ھىدىلەر ايلە سرايغە
 يەردى (۱۳۸۲).

تېمىرلىك ايلە توقتامش خان آراسى بوزلو. تېمىرلىك
 توقتامشقا قىچاقنى اوز عىسكىرىنىڭ كوچى ايلە آلوب و بىردىگى
 اوچون، توقتامش آنىڭ آلدىندە مىتدار ايدى. اول اوزىنى توقتامشنىڭ ھىم
 قىچاقنىڭ خوجەسى دىب بلە؛ توقتامش آلای توگىل، بىلكە اول اوزىنى
 ايكىنچى بىر تېمىرلىك ايتوب طانى ايدى.

تېمىر (۱۳۹۲ م) ايران، عراق، آذربىجان طرفلارندە فتوحات
 ايلە شىغللەنوب يورگان و قىندە قافقاز دە، توقتامش پىرى، قىچاقنىڭ
 اوز ملكى ايدىكىنى كورسەتور اوچون، عىسكىرىنى توقتامش پىرىنە
 قويا ايدى. توقتامشنىڭ بو اشكە آچوى كېلە ايدى. توقتامشنىڭ

آذربيجانده «كر» يلغەسى بويىندە حدود صاقلى تورغان عسكىرى (بلكە توفتامشنىڭ بويورغى ايله) تيمرلىكنىڭ عسكىرىنە ھجوم ايتدى. تيمرلىك عسكىرى بو صاقچىلارنى ھلاك ايتدى. توفتامش موني ايشتوب بيك اوگايسزلاندى .

اوشبو وقتلر تيمرلىك مملكتىنىڭ شرق طرفىندەغى كاشغر، توفاق، اُسسى كول طرفلرندە، قمر الدين خان اسمندە برسى پادشاهلىق ايتە ايدى . بونىڭ ايله تيمرلىك آراسندە كوب صوغشلىر اولدى . قمر الدين، تيمرلىكگە مقاومتدن عاجز قالدى. تيمرلىك اصفهان طرفلرندە فتوحات ايله مشغول ايدى. اوشبو فرصتدە قمر الدين خان توفتامش خانغە ايلچى يېرۇب، تيمرلىكنىڭ جملە ناچارلىقلارندن شكايەت ايتدى. «اوزى پادشاهلىقغە نە شرعاً نە فانونا مستحق اولمادىقى حالدە، چىنگىز خان بالالارندن خانلىقنى آلدى وخالص اوز ملكىگىز اولغان آق اوردا ايله خوار زمىنى غصب ايتدى. آز وقتلر قالدى، كە تيمرلىك اوشبو كونلر اچىندە نىختىن توشمەسە، سىنىڭ اوز جانىڭگە قطعاً ھجوم ايتەچك. تيمرلىك حاضر اصفهاندە مشغول. سىندە كامل اقتدار قوت بار، تركستانغە عسكىر يېرۇب تىز وقت اچىندە چىنگىز بالالارىنىڭ نىختىنى قايتارۇب آل. مېندە موندن، قولدە اولغان عسكىر لىر مېنى جىوب، ياردىمگە بارامىن» دېيىپ خېر ايتىدى. تيمر نىقۇزىدە طورودن اوگايسزلانا ھم اوزىدە تيمر كېسى بولونى تلى تورغان (۱) توفتامش بونى اخلاص ايله قبول ايدىب انىفاق ايتدى وعسكىر حاضرلەدى.

(۱) Савельевъ ; ىڭ كладъ Екатеринославскій نىدە

عسکرىنى ايکى گه بولوب، برسنى تر کستان غه، برسنى خوارزم آشا بخارا غه يبهردى.

تيمرلنک نىك شهرلر ينى اوشبو وقت اميرلر اداره ايتهلر ايدى. قمرالدين ايله توقنامش كېلد كنى ايشتكاج جمله سى اتفاق ايدب فارسى صوغشديلر ايسه ده، مغلوب اولديلر. توقنامش ايله قمرالدين بخارا ايله سمرقندنى تمام استيلا ايتمه سهرده سمرقندده تيمرلنك نىك زنجير سراى اسمنده بيوك سراين ياندر وب كوب غنيمتلر آلوب قايتوب كېتديلر. توقنامش خان خوارزم شهرينه ايلتمش اسمنده بره ونى امير ايدب يبهردى.

تيمرلنك اصفهاندىن قايتدى وخوارزم غه باروب توقنامش نىك اميرى اولغان ايلتمش خاننى قووب چغاردى. اوشبو امير توقنامش حضورينه باروب واقعه نى سويله دى. توقنامش ده عسكىرى ايله تيمرلنك طرفينه سفر ايتدى. «صارى قامش» ديگان اورنده توقنامش ايله تيمرلنك قوتلى صورتده صوغشديلر، لکن هيچ برى مغلوب اولمادى. توقنامش، ايدگو، تيمرقتلق، تيمرلنك - . توقنامش، خان اولماسدن ايلگه رى تيمر ملك بن ارس خاننى سغناق صوغشلىرنده اوترگان ايدى. اوشبو تيمر ملك نىك خاتونى «آق منغت» قبيله سندن اولوب، اوشبو خاتوندىن تيمرقتلق اسمنده بر اوغلى قالدى. اوشبو خاتوننىك بر توغمه فرداشى ايدگو ميرزا، توقنامش خان، خان اولغاندىن صوك آننىك يافىلر ندىن وايك يقين كېكاش چيلر ندىن اولدى. كيه وىنى اوتردىكى سېيندىن ايدگو ميرزا توقنامشقه فارسو اچنده بر نرسه صاقلاب، كينه ايدوب بورور ايدى. تيمرقتلق يكت بولوب يتسه، آننى خان اعلان ايدب بر فتنه قوبارمق نيتن صافلى

ايدى. تيمر قىلىق اوسوب يتكاچده ايدكو توقنامشنى طاشلاپ تيمر قىلىق غە
بىرلدى، تيمر قىلىق ايله بر قىتنه قوبارمىق نىتلرى بار ايدى. توقنامش
نىچك اولسەدە بونى سىزدى. تيمر قىلىق، تيمرلىك حضورىنە
قاچوب كىتدى. ھەم اوتىكان صوغشده تيمرلىك ايله برگە
اولوب آگا كوب ياردم ايتدى. ايدگو مېرزا ھەم اوزىنىڭ جەملە
طرفدارلىرىنى قوتورتوب بىرگاچ تيمرلىك حضورىنە قاچدى.

تيمرلىك نىچك اولسەدە توقنامش دن انتقام آلو فكىرنەدە
اولوب بونىڭ كىرەك ياراغن قاراماقدە ايدى. ايدگو باروب آگا
ھەر تورلى ياردملىرىنى توقنامشنى مغلوب ايدىر ايچون توزوگان
بلانلىرىنى سويلەدى. تيمرلىك حساسىز عىسكىر ايله، اوشبو مېرزا
وشاە زادەلەر برگە اولدىقى حالدە، دىشت قىچاقغە سىفر ايتدى. تيمرلىك
اشىدن توقنامشنىڭ اصلا خىبرى يوق ايدى. صلح و مسالەمە صوراب
كوب ھەدىلەر ايله ايلچى يەردى. ايلچىلەر تيمرلىك گە بولدە اوچرادىلەر
تيمرلىك صلح قبول ايتمەدى. آنىڭ مقصودى توقنامش غە آگىزدن
ھىجوم ايتو اولدىقىدىن، ايلچىلەرنى قايتارمادى، اصلا خىر فلان ايتمەدى.
توقنامش خان تيمرلىك كىلوب يەنەر آلدندىغىنە ايشتوب عىسكىرنى
حاضرلەپ آگا قارشوبارب طوردى، ھەر ايكى عىسكىر بلغار بىرنە
«قوندزچە» دىگان اورندە بولقىشىدىلەر. صوغش باشلاندى، تمام قىزوب
يتدى. توقنامش عىسكىرىنىڭ باشلىقلىرى ايدگو طرفدارى اولوب، ايدگو
بولارغە لازم تەلىماتنى بىرگان ايدى (۱). بونىڭ اوستىنە تيمرلىك بولارنى
ھەر تورلى وعدەلەر ايله تمام قىناعىتلەندىر بولغان ايدى. وقتى كىلوب
يتدى، عىسكىر باشلىقلىرى اورنىز اورندە آرتقە چىكىدىلەر (۲). توقنامش

يالغز قالدى. نى قدر صوغشسه ده اش چقماياچنى معلوم ايدى، صوغش اورنندن قاچدى. بارلق عسكرى ايله ايدل يلغه سيني آشاچقدى. تيمرلنك قپچاقنك شهر و اوللر ينى طالب، حسابسز ماللر آلدى؛ آدملر نى اوتردى، اميرلر آراسندن بيش مك قدر فر و اوغلان صايلا ب آلدى، يكرمى آلتى كون توناش عمارتلر و اتقى، فيرمىق ايله شغلله ندى. تيمرلنك فاي تورغه نيت ايتكاندن صوك ايدگو ميرزا ايله تيمر قتلق اوز قبيله لر ينى تيمرلنك يابينه آلوب كېلك ايچون اوز ايللر ينه فاي تورغه صوراديلر. تيمر رخصت ايتدى. اول تيمر نى آلداب او طدى؛ ايلينه فاي تقاندىن صوك تيمر قتلق نى خان اعلان ايدوب بعض قبيله لر نى اداره ايدر گه كرشدى. حيله كار ايدگونك مقصودى تيمرلنك گه خدمت ايتو اولما ينجه توفتامش نى توزدرو ايچون تيمرلنك نى خدمت ايندرو ايدى. اول حاصل اولدى (۹۱ - ۱۳۹۰).

توفتامش خان تيمرلنك فاي توب كيتكاندىن صوك بارلق عسكرى ايله سرايغه كيلوب ينه خانلق ايتنه باشلادى. شهرلر نى توزه تدرب مملكت اشلر ينى نظامغه قويدى. و اوز ينك قول آستنده اولغان كناز لر گه، اوشبو فضالر صوگنده ينه خاللق ايتنه باشلادى ينى اعلام ايدوب، يرليغلر يبه ردى، ينه تيوشلى خراجلر نى تولر گه بيوردى. مصر پادشاهلرى ايله ينه ايلچيلر يورتوشه باشلادى.

تيمرلنك نك توفتامش خاننى ييگوب بتون دشت قپچاقنى هلاك ايدوى. - بيش يل لر مقدارنده تيمرلنك اسلامنك باشقه يرلر نده حسابسز كوب شهرلر، مملكتلر فتح ايتدى. ايران و عراقلر جمله سى تيمرلنك قولينه كروب بتدى. اول همان فتوحات ايله مشغول، اما توفتامش خان همان فوت آلا ايدى. بو - تيمرلنك ايچون اصلا

مطلوب توگل ایدی. تیمرلنک ایران طرفلرنده ایدی. یدی یوز مک قدر مکمل فوراللی عسکری ایله دشت فیچاقغه قافقاز طاغلری آشاسندن یونه لیدی. تیمرلنک آگسزدن کیلوب باصارغه نله دی ایسه ده، توفتامش خان ینه سیزدی. یقین آراده عسکر حاضرله ب قارشوسینه باروب کوتوب طوردی. ایکی عسکر شمالی قافقاز یه ده «تیریک» یلغه سی بویلرنده یولقشدیلر. اوشبو اورنده غی قاطی صوغشده آدم قانلری یلغلر اولوب آقیدی. صوغش اوشبو حالده اوج کون اوج تون توناش دوام ایتدی. بلکه دنیا موندی صوغشنگ مثلنی کورمه گان ایدی. آخر توفتامش خان جانبی سلامت فالدر و ایچون فالغان عسکری ایله (مغلوب اولمادقی حالده) صوغش اورنندن کیتوب اورمانلر آراسینه قاچدی (۱).

تیمرلنک دشت فیچاق مملکتینی خراب ایتەرگه و آدملرنی اوتر تورگه کرشیدی. برسنه اچنده دشت فیچاقنک آق اوردا، کوك اوردا، بلغار، شرفی روس، قریم، چرکس کبی یرلرنده گی جمله شهرلرنی یر ایله بر تیگز ایدوب وانوب کوبسن یاندروب؛ آدملرن تاما اوتروب، بتون دشت فیچاق مملکتنی کل هم اوله کسه حالینه ایله ندردی. سرای و استرخان کبی شهرلرنک اورنلری غنه فالدی و حسابسز غنیمت آلوب اوز یرینه یونه لیدی (۱۳۹۵).

ایدکو، توفتامش: تیمرلنک فایتوب کیتک اچده، توفتامش خان ینه سرايغه فایتوب، یورت یر توزوب، تیره یاقغه طارالوب

(۱) توفتامش خاننگ دشمانلری ینه (بو جمله دن کارامزین): توفتامش خان اوشبو اورنده آزغنه صبر ایدمچک اولسه ایدی، غالب اولاجاق ایدی» دبه سوربله دیلر.

بتكان خلقلارنى جيوب ادارە ايتە باشلادى . بىر بلاكىتو ايله بختسىز توفنامش يەنە ايكنچى اوچنچى بلادن خلاص اولمادى : ايدكو ميرزا عسكرى ايله كيلوب توفنامش خانغە اوزلېكسىز صورتدە ھجوم ايدە طوراً ايدى .

بوندىن بتون سراى و آلتون اورددا خلقينك طاقتى قورودى . بعض قبيلەلر بوندىن بىزار اولوب ايكنچى اورنلرغە كوچەرگە باشلادىلر . ايدگو ميرزا اون بيشنچى مرتبە صوغشندە توفنامشقا تمام مغلوب اولوب قاچدى . آلتى آى قدر وقت سراى تيرەسندە ايدگو حقندە برخبر ايشتلمەس اولدى . سراى خلقى و توفنامش ايدگونك بتكانلېگينە تمام اشاندىلر (۱) . اوشبو وقت ھەر طرفدەغى كىنازلر و بىلر نك ھەر بىرى تمام اطاعتدە ايدىلر . سراى تمام امين حالدە قالغان ايدى . بىر كون ايدگو ميرزا تمام قوراللى كوب عسكرى ايله آكسىزدن سراىغە ھجوم ايتدى . توفنامش خان آز بىر مقدار عسكرى ايله بالا چاغالرى و خزىنە سېنى آلدېدە سرايدىن چغوب كېتىدى . ايدگو ميرزا ھم تېمىر قىلىقنى خان ايتدى (۱۳۹۹) .

توفنامشنىك صوك كونلرى - . توفنامش سرايدىن چغوب ، بارلق عسكرى ايله كىيف شھرىندە اوزىنك تصرفندە اولغان لېتوا كىنازى و بطوفتفە باردى و تېمىر قىلىقغە قارشو ياردەم سورادى . و بطوفت غايت خوش قبول ايتدى . اوزىنە ، بىتون دىنيانى اور كوتكان تانارلرنك فونلى حكمدار بىنك ياردەم سوراب كېلويىنە غايت عجبلىندى و غرورلارنوب اوشبو خان ايله تېمىرلنكنى اوز قولىنە آلا چاغىنە قدر

فکرلری باروب یتدی. توقتامش خاننک عسکرینی حاضرگی وینا غو بیر ناسنده آللرغه او طور تدی (۱).

ویطوفت تیمر قتلق ایله صوغشو ایچون سرای طرفینه کیتدی. تیمر قتلق طرفندن صلح عرض ایدلسده؛ غرورله نوب صاحنی قبول ایتمه دی. صوغش یرنده مغلوب اولدی وعسکریننک ثلثانی تمام یوغالتوب قاچدی. تیمر قتلق عسکری ویطوفتنی کییف که قدر قودی، ویطوفت تیمر قتلقغه کوب آفچه ویروب، همان سرای حکومتینه خراج ویروب اطاعت ایدوب طور ورغه رضا اولوب، کییفنی ایکنچی مرتبه هلاکندن فوتقاروب قالدی (۱۴۰۰). بوندن صوگ توقتامش خان یاننده فالغان عسکری ایله «غریب پادشاه» اولوب صحرا ویاپانلرده یوردیده قالدی. اوزینک خانلغینی قایتاروب آلورغه نی قدر همت ایتمه ده اصلا فائده اولمادی. نهایت سرای خانی شادی بک خاننک عسکری ایله ایتکان صوغشنده وفات ایتدی (۱۴۰۵).

توقتامش خان دنیانک ایک بهادر، عقلی و عالی همتلی پادشاهلرندن ایدی. دنیانک آچی هم توچیسینی طاتودی. اوشبو جهندن کامل تجربه لی پادشاه اولغان ایدی. دنیا آکا ایرک بیرمه دی. توقز قدر بالالاری قالوب جلال الدین، کریم بیردی روسلر آراسینه، باشقه فرداشلری سغناق طرفلرینه کیتدیلر.

(۱) حاضرگی وینا غو بیر نالرنده غی پولشه مسلمانلری اوشبو توقتامش خان عسکریدر. بونلر حاضر اون مگ مقدارنده اولوب؛ خاتون آلو وباشقه ایگ یقین معامله لری روسلر پالا کلر ایله اولوی سیبندن اوزلرینک نل عرف وعادتلرن اوتدیلر. تیک دینلرینی گنه اوشبو بیش بوز یل اچنده صاقلاب کلیدیلر.

ايدگو ميرزا تصرفنده خانلر: تيمر قتلخ خان و بطوفت ايله صوغشدين صوگوق و فات ايتوب ايدگو ميرزا آنک اور نينه اُنيسى شادى بك نى، آنک صوگنده تيمر قتلخ نك فولاد تيمر اسمنده اوغلان خان نصب ايتدى. لکن بولارنك خانلقلىرى، اسملىرى آقچهلرده يازلوب، خطبه لرده ذکر ايتلوب، يارليقلرغه امضا ايتودن گنه عبارت ايدى. بتون اداره ايدگو فولنده ايدى. اوشبو وقتلر فتنه و فساد اصلاً طوقنالمادى؛ تورلى طرفده خانلق دعوا ايتوچيلر اولوب طور دقندن، کم خان کم سلطان ايدکن تعيين ايتمک آغر ايدى. اوشبوندىن فائده لنوب، روس کنازلرى اوز ارالرنده اولغان نزاعلرنى سراى خانينه مراجعت ايدوب حل ايتدرسه لرده، سرايغه اول قدر اعتبار ايتمه زلر ايدى.

ايدگو ميرزانك روسياغه هجومي: روسيانك بيوك کنازى و اسبلى اورداغه اصلاً التفات ايتمه دى. شول وقت اوردا خانينك دشمانلىرى اولغان توقتامش، بالالارن اوزنده صافلى، تيوشلى خراجنى كوبدن اوک ايتدى بيرى، سفيرلر فلانلرگه اصلاً التفات ايتمى ايدى. ايدگو، موسقواغه توغرى كوب عسکر ايله سفر ايتدى. ايدگونك كيلون ايشتو ايله کناز و اسبلى، اهل و عبالى ايله کاستراماغه قاچدى. ايدگو يولده اول وشهرلرگه كوب زيانلر کيتورب موسقواغه باروب ايتدى؛ روسلارنك کوکللرنده توقتامش حالى نك ينه دن قايتدقنده شبهه قالمادى.

ايدگو بتون عسکرى ايله موسقوانى ۲۱ کون محاصره ايتدى؛ آخر، سرايده اشلر ناچارلانغان ايشتوب (۱)، موسقوا خلقينه اوشبو

(۱) چونکه ايدگو وقتنده ايلکگى سراى محافظلىرى (تاتارلر) ايدى اورتا آزباده، قزاق صحرالرنده ايديلر. رهتلى اقتدارغه مالک بولماغان ايدگولرگه آلا التفات ايتمیلر ايدى.

روشده سوزىنى عرض ايتدى: «مىن مونده سزنى هلاك ايتمك اوچون توگل، بلكه خراج بىر مهوى اوچون كىناز واسىلى گه ادب بىرمك اوچون كىلدم؛ اگر تىوشلى خراجلر كزنى تماملاب توله سه كز، مىن كبرى قايتوب كىته چكمن». روسلر حددن طش شادلاندىلر، كوب هديه لر ايله چغوب لازم اولغان جزىه نى تمام توله دىلر، كىله چكده هم توله رگه عهد ايتدىلر؛ ايدگو بتون عسكرىنى آلوب قايتوب كىتدى (۱۴۰۸).

ايدگونك موسقوادن قايتوبنه، نورالدين اسمنده اوغلى تىمر قىلقنك تىمرخان اسمنده اوغلن خان اعلان ايتدى. بو سببدين ايدگو فولاد تىمر ايله قارا دىكز، فرىم طرفينه قاچوب كىتدى. اوشبو وقتلر تمام اختلال وقتلرى ايدى؛ تىمرخان ينه خانلغنده آز غنه طورآ آلدى؛ آنك اوستينه توقتامش خاننك جلالالدين اسمنده اوغلى هجوم ايدب سرايغه خان اولدى، تىمرخان ايله نورالدين قاچدىلر (۱۳۱۱).
آلتون اوردا تىختنده توقتامش خان بابالارى: جلالالدين وقتنده ينه اصلا اختلال باصلمادى، همان خانلق نزاعلرى دوام ايتوب طردى. سرايده قوت حاصل ايتمك ممكن توگل ايدى. مملكتنك طنچلغى، ايدگو ميرزانى اوترمى طوروب حاصل اولمايا چىغىنى بلب، جلالالدين آنى اوتر تورگه نلهدى، لکن موفق اولمادى. جلالالدين گه روس ولتوا كىناز لر ينك هر برى اطاعت ايدب آكا دوستلق كورسه توب ياقىنلق كىسب ايدم رگه طرشوب طورالرايدى. موسقوا كىنازى واسىلى اوز ينك بايارلارى، كىنازلرى ايله اورداغه (سرايغه) كىلدى. خاننك محبتن دوستلغن جلب ايتو اوچون

كوب قىمتلى ھىدىلەر كتورگان ايدى. فقط اوشبو وقت جلال الدين خان، انيسى كرىم بىردى طرفندن اوتروب، يرينه شول كرىم بىردى اوتورغان ايدى؛ واسىلى آكايىعت ايدب جملة ھىدىلر ينى طابشروب، كوب التفات واحسانلر كورب، هر وقت تىوشلى جزىه نى توله وده كىمچىلك ايتىمبه چكىنه و عده ايدب قايتدى (۱۳۱۲).

كرىم بىردى سوگنده توفنامش خاننك جبار بىردى، كباك، قادر بىردى اسمنده اوغللرى بربر آرتلى خان اولدىلر. قادر بىردى ايدل بوينده ايدگو ميرزا ايله سوغشدى. سوغش صفنده قارت ايدگو ميرزا ايله مبارزه ايتدى. ايدگونى جراحىلى آلسهده، اوزى ايدگو طرفندن اوتردى. قادر بىردى اولگاچده، عسكر باشقارى تىر قىلىقنك اوغلى تىمرخاننك كچك محمد اسمنده اوغلن خان ايتدىلر؛ دخى سوغشورغه كرىشدىلر، ايدگو عسكرى منھزم اولوب قاچقىدى. قارت ايدگو سوغش حقنده بر بالغزى قالدى، سراى عسكرى طرفندن طوتلوب اوتردى (۱۵۶۷).

ايدگو ميرزا ايو مارت، كوندزلرن روزم طوتوب كىچەلر بى عبادت ايله اوتكاره طورغان تقوى كىسه ايدى (۱) ايسهده، دين اسلام وقرآن حكملرن طوتمادى. بتون عمر بىنى خىانت و آلد او ايله اوتكاردى بهادر و غيرتلى كىسه ايدى، فقط بارلق غيرتن وطن و مملكتنك فسادينه صرف ايتدى.

الوغ محمدخان. كچوك محمدخان، تىمرخاننك بيواك اوغلى و كچوك محمدنك آغاسى اولغان الوغ محمدخان سوغش بىرنده اولماغاندنه خان ايدلگان ايدى؛ سوگندن الوغ محمدخانلقنى

اوز قولینه آلدی، کچوک محمدخان فاچوب کیتدی. الوغ محمدخان غقللی بر پادشاه ایدی. اول خان اولغان و قتلرده فتنه و فساد همان قوتلی حالنده دوام ایته ایدی. آق اوردا طرفنده حکومت ایتمکده اولغان براق اسمنده خان الوغ محمدخان نی عاجز ایتدی. هر وقت کیلوب، فتنه قوبار دیده طور دی. اوشبو سبیدن الوغ محمدخان مملکتی نبقدر ترتیب و نظامغه قویارغه تله سه ده موفق اولا آلمی ایدی. ایك آخر مرتبه صوغش لرنده الوغ محمدخان براق خانغه غلبه ایتوب آنی اوتردی (۱۴۲۸).

اوشبو کوندن اعتبار ایله دشت فیچاق مملکتی عادتاً ترتیب و نظام آلا باشلادی. الوغ محمدخان اوزینک عدالتی ایله بتون دشت فیچاق خلقینک محبتن جلب ایتدی. آلتون اوردا توره لرندن آیدار اسمنده گسی، عسکر ایله روسیه نك لیتوا طرفلرنده صوغشوب، میتسینسکی شهرینی ضبط ایتدی، حاکمی اولغان گریگوری پروتاسیفنی اسیر ایدب سرایغه آلوب قایتدی. آیدارنک اوشبو اشینه الوغ محمدخان غایت آچولاندى، گریگورینی قدر حرمت ایدب اوزینک شهرینه اوزاندى (۱۴۳۰).

موسقواده ویلیکی کناز واسیلی دیمیتریف اولگاننک صوکنده، آنک بیوک اوغلی واسیلی ایله، فرداشلرندن یوری آراسنده ویلیکی کنازلرک نزاعی چقدی. الوغ محمدخان ایلگاری روسلرنک ویلیکی کنازلری وفات ایتدیهسه، شول کنازنک نسلندن یاشکه الوغراغی تعیین ایتلوب پرلیغ بیرله ایدی. کناز واسیلی نك اورنینه الوغ فرداشی یوری کناز اولورغه نییشلی ایدی؛ آکا واسیلی نك الوغ اوغلی واسیلی آرقلی نوشدی. یوری، واسیلی نی حکم ایچون خان

حضورىنه بارورغە کوچلەسەدە، واسىلى، خان نىڭ اوزىنىڭ خىلافيئە
 حىكم ايتەچىگن اويىلاب، بارمى طور ايدى. آخىر ھىر ايكىسى
 رضا اولشوب خان حضورىنه سرايغە باردىلر. ھىر ايكى طرفدىن
 حسابسىز بايارلر، كىنازلر باروب، اوزلرى تىلەگىنى بولدىر و اىچون
 طرىشدىلر. آلتون اوردى بىوكلرنىڭ، موسقوا باسقاقى، بولاد مېرىزا
 واسىلىنى، تىكىن مېرىزا يورىنى ھىمايە ايتەلر ايدى. آخىر الوغ
 محمدخان، واسىلى دىعواسىنى معقول كورب آنى و يىلكى كىناز
 ايتدى و بىرلىغ بىرب، اوغلان اسمىندە بىر بىوگ مېرىزا ايلە موسقواغە
 اوزاتدى. اوغلان موسقواغە باروب بىتكاچ موسقوانىڭ ايكى زور
 چىركاوينە روسلارنىڭ زور مامور و روحانىلرن جىوب خاننىڭ
 بىرلىغىن او قودى، واسىلىنى «بىوگ موسقوا كىنازى» دىب اعلام ايتدى.
 اوشبو وقت روس خلقى ھىم كىنازلرى خانغە تمام اطاعت
 ايدىب آگا ھىرمت ايتەلر، لازم اولغان خىراج نى تمام ايتوب وقتىندە
 بىرب طور ايدى. كىناز واسىلى الوغ محمد خانغە ھىر وقت
 دوستلىق عرض ايدىب طور ايدى. الوغ محمد خان دە بونىڭ
 قارشوسىنە روسلردىن كىوب تىكلىقلرنى توشوردى. ايدى قىچاق تمام
 طىنچ و ياخشى حالگە قايتدى. تىك اوزلىكىسىز قىتەلر سېپىدىن قوت
 بىك آزايمان ايدى. سىراينىڭ بىختىزلىگىنە قارشى اوشبو طىنچ
 وراحت تىركلىك يەنە اوزاقغە سوزلمادى: يەنە كىوك بىرلىگان كىبى
 قىتەلر قوبدى. الوغ محمددىن ايلگارى خانلىق منىسىنە منوب
 توشىكان كىچىك محمدخان، بىغى قىتەلر چىلرنىڭ ياردىمى ايلە آكسىزدىن
 سرايغە ھىجوم ايتدى. بىغى حادثەلر سېپىدىن الوغ محمدگە اچىدىن
 دىشمانلىق صاقىلاب كىلە تورغان تىكىن مېرىزا، اوشبو كىچوك محمد

طرفينه ميل ايتوب سراينك كچوك محمد طرفندن آلنوينه اوڭايلى بوللر حاضرله گان ايدى. بو سبيدن الوغ محمد خان اوزينك بارلق خزينه و دولتن، بالا چاغالرن، اوچ مك قدر طرفدارلرن آلوب سرايدن چغوب روسيا طرفينه كبتدى. شولاي ايتوب سراي اوزينك عادل و عقللى خانندن محروم قالدى (۱۴۳۷).

كچى محمد خان سكر بيلر خانلق ايتوب، (۱۴۴۵) سنه سى برينه اوغلى سيد احمد خان خان اولدى.

سيد احمد خان: الوغ محمد كيتوب، سرايده فوت بتكاج، سراينك اعتبارى ينه كيمودى. روس كنازلرى تيوشلى خراجلارنى بيرمى، تورلى فتنه و فسادلردن استفاده ايتوب سرايغه اصلا التفات ايتى باشلاغانلر ايدى. سيد احمد خان، اوزينك مازوفشاه اسمنده اوغلينه كوب عسكر و يروب موسكواغه يباردى. بولارغه روس عسكرى فارشو چقدى، لکن يكلدى. مازوفشاه موسكوا شهريني محاصره ايتكان ايدى؛ معلوم اولماغان سببلر ايله موسكواغه هيچ زبان ضرر كبتورمى فاي توب كبتدى. بو اش سراينك سياستى اوچون بيك ضررلى بر اش بولدى. روسلر ينه ايلكگى حالدده قالديلر.

۱۴۶۵ نچى يل سيد احمد خان اوزى كوب عسكر ايله موسكواغه يونه لدى. بو وقت موسكوا كنازى واسيلى وفات ايتوب اوغلى اوچنچى ايوان و بيليكى كناز اولغان ايدى. سرايدن تمام آيرلوب فريمده آيرم حالدده خانلق ايتمكده اولغان حاجى گراي خان كناز ايوان ايله دوست ايدى؛ ايواننك اوتنوى بوينچه سيد احمد خانغه فارشو چقدى. ايكي مسلمان، ايكي تاتار عسكرى

دون بوينده يولغشوب، كناز ايوان كوزى آلدنده، ايوان ايچون صوغشديلر، هر ايكى طرفدن حسابسىز قان توگلوب كوب ضرر لر اولدى. اوشبو سيبدين سيد احمد خان بو يولى ينه موسكواغه بارا آلمادى. روس كناز لرى شادلان شوب قالديلر.

موسكوا كنازى ايوان عقللى كمسه ايدى؛ سيد احمد خانغه اچ ياغندن بتكانچى دشمان اولدقى حالده، سيد احمد خان آلدنده تمام مطيع كورنه ايدى. خاننك فرمانلرى ايله بره مامور كيلگان وقتده ايوان روسلرنك جمله زورلرن آلوب فارشو چغا، مامورنك آياقلىرى آستينه قيمتلى پالاسلر جه يوبكنه يورته، خان فرمانن ينه بابالرى كى، باشن آچوب تزلرينه چوگوب طكلى ايدى. خانغه تيوشلى نالو كلرن تمام توله ب طوردى. ايوان بو اشلرنك جمله سىنى، حاضر كامل ضعيفله نوب، اتفاسزلانوب بتكان وبر برسى ايله هر وقت صوغشوب فرلشوب تورا تورغان تاتار خانلرينك هجوملرندن أمين اولوب، اوزينه قوت جيو، هم آقرنلاب بولاردن قوطلوب مستقل فالو پاليتيكه سى ايچوننگنه اشلى ايدى. طشدن يالترادفى حالده اچدن جمله تيوشلى تدبيرلرن يورته، خانلر شاه زاده لر آراسنده يانمقده اولغان دشمانلق او طى اوستينه كبروسين سيبوبكنه طورا ايدى.

قريم خانى حاجى گرى خان وفات ايتدى، اورنينه اوغلى ميكللى گرى خان اولدى. كناز ايوان ايله، آتاسى كى، چن چندن دوستلق عرض ايدشديلر؛ آرالرنده ياشرن سرلرى فالمدى. سيد احمد خان عسكر ايله ينه موسكواغه يوردى؛ كناز ايوان ۱۸۰مك قدر عسكر ايله فارشو چقدى، خان عسكرى بونك دورتدن برى

قدرده يوق ايدى. بونك اوستينه ايوان دخى بر نيچه تانار بيوكلر ينى صافچيسز قالغان سرايغه يبهردى؛ اوشبو سبيدن خان حضرتلرى بو يوروشنده ينه قلچن فنندن آلا آلمى قايتوب كبتدى (۱۴۷۲).

سيد احمدخان ميگلى گراي نك دشمانلغندن عاجز قالوب، قريم اوستينه باردى، ميگلى گراي نك جمله اشن بوزدى، آنك اورنينه جاني بك اسمنده بروهونى امير ايتوب قويدى (۱۴۷۶).

جانبك غايت جونسز كشي ايدى، ايوان غه: «اگر ميكا او كاپسز حاللر كيله باشلاسه سبن اوز يانكا آلورسكى؟» ديه خبر ايتدى. بوندى جبين، جونسز كشي سبيندن اشنك بوزولاچاغى بيلگولى ايدى؛ ميگلى گراي ينه طوروب خان اولدى، جانبك نى قووب يبهردى هم دوستى ايوان ايله ينه سراي خلافيه اتفاق ايتدى.

بو وقت آلتون اوردا حكومتى تمام ضعيفله نوب بتكان وتورلى خانلقلرغه بولنوب كچره يوب قالغان ايدى. شمال ياق بلغار قسى، قزان خانلغى اسمى ايله، كوبده نوک سرايدان آيرلدى. قريم طرفلرى قارا ديكز بويلرى قريم خانلغى اسمى ايله، نوغاي بالالارى ينه ايدل بويلرندە اوز باشلارينه نوغاي خانلغى اسمى ايله، استرخان ينه اوز باشينه اداره ايتله لر ايدى. شرق طرفلرندە قزاق صحرالرندە ينه اوز باشلرينه حكم سوره طورغان خانلقلر حكم ايتله لر ايدى. بونك اوستينه دخى تانار بيوكلرى روس خدمتينه كروب، بار همترلر ينى اوز حكومترلر ينك، سراينك خلافيه صرف ايتله لر ايدى. واسيلى وقتنده اوق، تانارلرغه قالقان اولمق اوزره، روسيه نك اورتالغنده «قاسم خانلغى» اسمنده بر خانلق تاسيس ايدلدى. اوشبو خانلق هر بر جهتدن روس تصرفنده اولوب. روسلار طرفندن

تاسىس ايدىلدى كىرىك قزان ، كىرىك آلتون اوردادا خانلىقلىرى
 خلاپىنە ھەر تورلى فداكارلىقنى قىلور ايدى . بو حالدا كىناز ايۋاننىڭ
 اصلا قورقار اورنىدا قالمادى . ايندى بىر نىچە يىللار بولسا ، اول ، خانىغە
 تېوشلى نالوكى دە بىر گانى يوق ، خان ايلچىلىرىنە اينە تورغان
 التقانلىرىنىدا ايتكانى يوق ، بلكە سىدا احمد گە قارشو حقارتلىر
 ايتكانى ايشىلدى . سىدا احمد خان بارلىق عىكرىنى حاضرلەپ ولتووا
 كىنازى كازىمىر ايلە اتفاق ايتوب ، روسياغە يوردى . روسلارنىڭ
 وايۋاننىڭ بونى ايشو ايلە قوطلارى اوچدى . اوزلارنىڭ سىدا
 احمد خانغە مقابلە اينە آلمايا قانلىرىنى ملاحظە ايدوب ، ايۋان ، سىدا
 احمدنىڭ خاطرىنە دە كىر مەگان تىدىرلىرىنى يورتە باشلادى : مىكلى
 گىراي خانغە خىر ايدوب كازىمىرنى شىغل لىندرونى اوتىدى ، ھم
 نور دولت اسمىندە مىرزانى عىكر ايلە ، ھىچ صاقچىسىز قالغان سرايغە
 يەردى . ايۋان اوزى صوغىشدىن قورقسا ، پوپلر و باشقە روحانىلارنىڭ
 كوچلەوى ايلە كوب عىكر حاضرلەپ سىدا احمد خانغە قارشو
 چىقىدى . كىرىمىنىست شىرى ياننىدە ايكى عىكر يولقىدى . روسلار
 تاتارلىرىنى كورو ايلە قاچدىلر ؛ تاتارلار (۱) ىنە روسلار جىلە
 و آلداو اىچونىگنە آرتقە چىككانلردىر دىبە آرتقە چىكدىلر . روسلار
 دىخى تاتارلارنىڭ آرتقە چىگونىدە شوندى جىلە ومكر اولووينى اويلاپ
 آشغا آشغا قاچدىلر . بونىڭ اوستىنە دىخى سراينىڭ اشى دولت گىراي
 عىكرى طرفىدىن قورقنىچ حالگە كىلوى قىندە سىدا احمد خانغە
 خىر ايرىشدى . اوشبو سىدىن ھىچ اش باشقارا آلدى قايتوب
 كىندى (۱۴۸۰) .

(۱) بو عىكر ىنە تاتارلار توگىل ، بلكە ماماي عىكرى كىبى ، باللانوب
 نىتوب توزولگان بىر جىنىتق ايدى .

فایتوشلی روس ولیتوا شهرلرینی طالب کوب ماللر آلوب فایتدی . سراینک طنچلغن ایشتدکی صوگ فش اوتکارو ایچون دون یلغه سی بوینده قالدی وعسکرینی اطرافقه تاراتوب، اوزباننده بیک آزیینی آلوب قالدی . سیداحمدخان اوشبو حالده آگسز یاتقان وقتنده شیبان امیرلرندن ایواق اسمنده برسی ایله نوغای امیرلری هم میگلی گرای اتفاق ایدب ، آگسزدن اون آلتی مک قدر آطلی عسکر ایله سیداحمدخان اوستینه باروب سیداحمدخاننی اوتردیلر ، ایوانغه : «دشمانکنی اوتردک» دیب خبریبه ردیلر ، احمدخان- نك بارلق ماللرن اوزلری آراسنده بولشوب آلدیلر (۱۴۸۱) .

دشت قیچاق مملکتینگ انقراضی : سیداحمدخاننک وفاتی صوگنده آنک مرتضی و شیخ احمداسمنده اوغللری سرایده خانلق ایدب ماتاشسه لرد ، بونلر یوق حکمنده قوتسز ایدیلر ، نیک سرایینی اتوب تورتوب اداره ایتوب توردیلر . لکن همانده دشت قیچاق حکومتینگ طامری بتکانی یوق ایدی . بو ، ایوان ایله میگلی گری ایچون مطلوب توگل ایدی .

میگلی گری خان ، بعض سبیلر ایله ، لیتوا کنازینه هجوم ایتکان ایدی ؛ شیخ احمدخان لیتوانی هلاکتدن آلوب قالدی . بونی صلناو ایتوب میگلی گری خان سرای شهرینی خراب ایتو ، سرای حکومتن طامرنندن قورتو ایچون کوب عسکر ایله سفر ایتدی . یولده طابقان بر مسلمان قرداشن اوتره باردی ؛ آخر سرایفه باروب یتوب همه یورتلرنی ، خان سرایلرن واندردی ، طاش اوستنده طاش قالدرمادی ، خانلرنک قبرلرینی هم حتی قبر طاشلرینی واندروب بتردی ، دوستی ایوانغه «طامرن قورتدم» دیب خبر ایدب رحمت

آلدى. ۲۶۷ يىل بويى گورايتوب طورغان سراي شهرى اورننده،
 آستلى اوستكه ايله نگان، قىزىل قانغه بويالغان طاشلار ايله آدم
 اوله كسه لر يگنه قالدى (۱۵۲ م ۹۰۷ م) (۱).

سراينك صوگى كونلرنده هم صوگىغنده تاتارلر -
 قىچاقلر. سراي - قىچاق حكومتينك ماتور و طولى كونلرى
 بىردى بك گه چاقلى اولغان وقتدر. اول وقتلر ايدل بويىنك ايك بختلى
 وقتلرى ايدى. عين شول بىردى بكدن صوگى كونلر هم ساعتلىرى
 ايك منخوس، بختسىز وقتلر يدر. اول وقت بتون ايدل بويى بر
 صوغش ميدانى بولوب قالغان ايدى. اوشبو سىيدن ايدل بويىندن
 كوچ قوت كىندى. بورونغى خزرلر، قانقلى، قال آچلر (روسلر چه
 ايتكانده تاتارلر (۲)). نك اورتا آزيا گه تابا كوچولرى ارس
 خانلر وقتنده باشلانغان ايدى؛ سىدا احمد خانلر وقتنده ايدل بويىنده
 هيچره تلى عسكر فالمادى. سراي بوش بنا لردن عبارت ايدى. سىدا احمد

(۱) بو «آلتون اوردا حكومتى» بابنده غى خانلرنىڭ واقعه لرى
 كارامزىن ايله مراد ائندى تارىخلرنىڭ ترجمه ايتلدى. بعض خصوصلر ده غنه
 براقاوز قاموسى، بىرىزىن، صابلو كىف، صاويليف، كومبايف كىي عالملىرنىڭ
 اثرلىرى هم نخفه النظر. عجائب المقدور. مستغدا الاخبار وغير اثرلردن
 فائده لندى. موندن صوگى سانو - اوزبك ترجمه حاللىرى حقندە قاضى
 رضاء الدين حضرتنىڭ اوزىنىڭ شورا مجله سنده شولوق كارامزىن ايله
 تلىق قه قاراب يازغان مقاله لر ينه قاراب ترجمه لرمزده گى عباره لرمزنى يونه ندىك .
 (۲) چونكه قىچاق مملكتىده مملكت خلقى شول بورونغى قانقلى، قال
 آچ، قىچاق، خزرلردن عبارت ايدى. تاتار دىب بورنله تورغان ماغوللر
 موندە حاكملر گنه ايدى. باتو، اوزبىكلر وقتنده ده بىك كوب بولماغان بو
 تاتارلرنىڭ سراينىڭ آفتى كونلر ينه قدر ايدل بويىنده بولغان بولماغانلر يده
 معلوم توگل.

خانلرنىڭ عسكەرلىرى باشلىرىنى يابىسەرلەر آياقلىرىنى، آياقلىرىنى يابىسەرلەر باشلىرىنى يىمى ايدى. سىراينىڭ آخىر كۈنلىرىنى تاپا فوتنىڭ ايدىل بويىدىن كوچىنى يىنە ايكىنچى سىبىلر طوا ايدى:

جوجى خاننىڭ بالالىرىدىن شوبان ھم آنىڭ خىللىرى سىراى تىصرفىندە خانلر بولوب آق اوردى ايلە آلتون اوردى آراسىندەغى طوبىل، اربىش، ايلە جايىق آراسىندەغى قىزاقلىرىنى توركلرنى ادارە ايتوب كىلدىلر. توقنامىش واقىعەلردىن سوڭ ايجىن نىسلى تىرىلە آلمادى. دىشت قىچاقىدە بتون فوت اوشبو شوبان بالالىرى قولىدە قالىدى. اون بىشىنچى عصرنىڭ اورتاسىدە شوباننىڭ (اون ايكىنچى بووندە) بالاسى ابو الخىر بتون قىچاق فوتىنى اوزىنى جىغان ايدى. اول اقتدارلى قاآن ايدى. خوارزم طرفلىرىنى يوروب آنى تىمر بالالىرى قولدىن آلدى. سىمىرندىگە يوروب خانى عبد الله بن ابراهيم بن شاھ رخ بن تىمورلنىڭ قىل ايتدى سىمىرندىنى اوزىنىڭ تىصرفىندە بىر ولايت ايتدى.

تىمورلنىڭ توركلرنىڭ زور قاغانلىرىدىن، لىكن چىنگىز كىبى بىك سويوكلى قاغانلىرى توڭل. اول اوزىنىڭ فتوحاتلىرىنى، چىنگىز كىبى، سىبىلر كىلوب چىغورون كوتوب طورمىدى. طوغرىدىن طوغرى ھىجوم ايتدى. اول چىنگىزلر كىبىك آچق ھم ياقىنى يوز ايلە تاتلى تىل ايلە توڭل بىلكە بىك مەربانسىز، قانسىز صورت ايلە، آچولى ايمەنچ يوز ايلە مەاملە ايتدى. دون-ايدىل-اورال-آرال توركلرى، قىچاقلىر تىمورلنىڭ اوز باشلىرىنى كىتورگان بلالرىنى صالحورون قان ايلە گنە قاراب اوتتوب قالىدراغانلر ايدى. آلالر تىمورلنىڭ بلالرىنى نىسلىدىن نىسلىگە سويىلاب كىلەر ايدى. تىمورلنىڭ دولتىنى

بتوروب آنڭ بالالرىنى اولتورگان ابو الخىرنڭ بو اشلىرىنى
بو قىچاقلىر (تاتارلىر) تمام معناسى ايله تقدير ايتدىلر.

ابو الخىرنڭ حيدر ، شاه بك ھم محمود اسمندە خلفلىرى
وقتندە (۱۵۰۳ نچى يىللىر) ابو الخىرنڭ اشلەگان اشلىرى يىنە نغندى
جوجى بالالرىنڭ قوتى ما ورا النهرگە کوچدى . ايلك ايدل بويىندە
تورغان اوزبكلر (يعنى قىچاقلىر ، تاتارلىر) بو قومىت حامىلىرى
شوبان بالالىرى حضورىنە ماورا النهر آمودرىا طرفلىرىنە كىلدىلر .
شولاي ايتوب آوار ، قىچاق ، توركلرى اوزلىرىنڭ ايلكىگى وطنلىرىنە ،
باتونڭ بىك كوب بولمغان عسكىرى يىنە آلتاي طرفلىرىنە كىتدىلر . ايدل
بويىندە ھمان ايلكىگى بلغارلىر قىسما قىچاقلىر ، قىسما قازاقلىر قالدىلر .
اما اصل تاتارلىردىن ، بلغارلىردە ، قىرىم يارىم آتەسىندە ، روسلىر آراسىندە
حكومت مامورىتلرىندە قالغانلىرىدىن ، يا كە بلغارلىر آراسىنە كىروب
تمام بلغارلاشقان ، روسلىر آراسىندە روسلاشقانلىرىدىن باشقە ايدل
بويىندە ھىچ بىر تاتار قالمىدى ، توركىستاندەغى تاتارلىر ، قىچاقلىر اوزلىرىنڭ
قومى اسملىرىنى بو كۈنگە قدر صاقلاپ «اوزبك» آنالوب كىلەلر .
آلتون اوردانغىنە صالحون قان ايله گنەقارى تورغان بىزنىڭ بلغارلىر
آراسىندە اوزبكلر توفتامىشلىر ، ماماي ، ايدگولر حقىندە بو كۈنگە چاقلى
بىر نرسەدە صاقلانماغان ؛ توركىستاندە اورتا آزىيادەغى خىلقلر آراسىندە
حتى آلتاي توركلرىندە تىلەوتلىردە قازاقلىر ھم قازاق بولغان قىچاقلىر
آراسىندە حسابسىز كوب حكايەلر سويلنوب طورالىر (۱) .

(۱) ايدگر و توفتامىش واقىلەلرىنە عائد آلتاي ، تىلەوت جىرلىرى ۋ . رادلوڧنىك
Образцы народной литературы тюркскихъ племень
دىگان ائىرىندە بىر نچى جلدە ، «مىرادىبى» دىگان باب ، بو حقىندە قازاقلىر آراسىندەغى
حكايە حقىندە ۳ نچى ھم ۵ نچى جلدلردەگى بىتلر قارالسون . ايدگى ماماي -

سراينك صوك كونلرندە قىچاق مملكتى ھەم بتون سىبىريا. باشندە چىنگىزنىڭ توزوگان دولتى اولوغ قىسىملىرىگە بولنگان سراينك صوك كونلرىنە تابا (يعنى ۱۵ نچى عصرنىڭ آخىرلىرى ۱۶ نچى عصرنىڭ باشلىرىدە) آنك كىسا كلىرى يەنە كۆپ قىسىملىرىگە بولدى. بىر قىچاق مملكىتىدىن، قىرىم، قىزان، سىبىر، نوغاي، استرخان، روسىيە ماوراالنەردىكى دىگان كىچىك قىسىملىرىغا بولغان ايدى. بىر ايكىلىرى سىبىر استىناء ايتىكاندە بولارنىڭ ھەممەسىنىڭدە باشندە چىنگىز - جوجى بالالىرى ايدى.

چىنگىز - قوبلايلرنىڭ فتوحاتلىرى ايله بتون آسىيانىڭ تورك خلقى قولىنە كىردى - توركنىڭ اصل وطنىدە (يعنى سىبىريا ھەم توركىستاندە) قونىڭ يوشاوينە خلقنىڭ آزايبوب اقدارنىڭ بتوينا سەبەب بولدى: تورك خلقى بىمىشى بولماغان بولسا سىبىريا صحرالىرىدىن چىقار اوچون نى زىمانلاردىن بىرلى كۆرەشوب كىلە ايدى. آلارقطاي، ھىندىستانى، ھىند وقطاي ايران كىيى تاتلى بىمىشلى جىلى طرفلىرىنى فتح ايتىكچاق قوم خا كىم اولوب اول اورنلىرىغا اولتوردىلەر، مونىڭ ايله جنوب طرفلىرى توركلر ايله طغزلانە، شىمال طرفلىرى (اصل سىبىريا) خلقىدىن بوشى ايدى، توركلر جنوبىگە اۇغشوب ايله جنوبىدە گى ھىند ايراندە، قىتايدە غى خلقلىرىنى تورك ايتە آلمىدىلەر. تورك خلقى

— توقنامىش ھىقندە، توركىمەن جىرلىرى И. Березинъ نىك Турецкая хрестоматія دىگان اثرىنىڭ ۲ نچى جىلدىدە ۶۰—۷۶ دە توقنامىش ھىكايەسى دىگان، ۷۷—۸۷ يىتلردە اوراق ايله ماماي دىگان ھىكايەلەر فارالسون. ايدىگو ھىقندە، Живая старина ژورنالىنىڭ ۱۸۹۷ نچى بىلغى VII نچى جىلدىدە، Г. Потанинъ نىك Тюркскія сказки о Идыге دىگان ماقالىسى ص ۲۹۴—۳۵۰ فارالسون.

ايكنچى بر قوملر آراسينه باروب كرسه لر آلا رغه تقليد ايتەر گه، مى عادت و آيينلر ينى اونودور غه باشلىلر . جنوب طرفلرنده اوطورغان توركى قوملر گه بو حال تمام معناسى ايله طوغرى كىلدى . فطايغه بارغان توركلر قا آنلرى ايله بر گه فطاي بولوب، ابرانده، تىبتده گىلر ابرانلاشوب بتدىلر . شولاي ايتوب توركلر بو خلقلرنك عددلر ينى چوغالتدىلر . اما اوزلر ينىك عددلر ينى آزايتدىلر ،

۱۶ نچى عصر نك باشلرنده سيبىر ياده توركلردن بىك نق بوشاغان ايدى . اكر نه ايه سز ايسكى زماندن بيرلى بىك كوب بولوب كىلگان تورك خلقى عرب خليفه لرى وقتلرنده، ماغول وقتلرنده و وطنلردن كىتمه سهر ايدى، بو كونده دنىر - دون طرفلرنده غى خاخوللر غه سيبىر ياده كوچوب بارر غه اورن بولماغان بولور ايدى .

فيچاق مملكتى فرىم، قزان، نوغاي، استرخان، سيبىر، ماوراالنهر ديگان كىك بو كوب قسملرى هممىسى اوزلر ينىك چنگز بالالرى بولولرن اونتقانلر ايدى؛ آرالرنده هيچ بر معنوى رابطه يوق ايدى . هم آرالرنده بر بر رابطه حاجت بولوين، اوزلرى اوچون عمومى زور بر فوتنك كىره كلگن سىزمىلر ايدى . بولارنك اچنده ايك فوتلىسى ماوراالنهر خانلىغى ايدى . بو خانلق عسكر ينىك، خلقىنىك، علمالرىنىك فوق العاده كو بلىگى ايله اوزبك وقتلرنده غى آلتون اوردا حكمن تونا . لكن اول فرداشلر ينى بر جبكه تزه رگه حاجتسىمى ايدى . فرىم خانلىغى استانبول سلطانى قولينه كره . استرخان، نوغاي، قزان، سبر خانلقلىرى قل اوستنده طورغان كىك گنه طورالر . هيچ بر اقتدار غه مالك توگللر هم اوزلر ينىك اقتدارلر ينى نغور غه تله مىلرده . اكر بو تيره ده بر بر، مملكتلر آلور غه، بر كو بايتور گه حريص

اولغان بر کوچ کیلوب چقساده، بو قل اوستنده طورغان کچکنه،
ضعیف، قران، استرخان، نوغای، سبر خانقلرینی اوز قولینه آلسه،
بتون آزیانک تونگی یارطیسی، بتون تورک مملکتی بیک یکلک ایله
آنک قولینه کرو بته رایدی. بو اشدوروسیا حکومتینه نصیب بولدی (۱).

ملاحظه: سراینک بو تورای قسملری آبرم واقعه لری ایله اوز باشلرینه آبرم
تاریخلر تشکیل ایتلر. بز موندن سوگ بو قسملرنک اچندن اوز بزنگ
بلغار-قران خلقلرینک تاریخی حاللرنگه سویله ریز.

(۱) بزبو «دشت قپچاق» باینک آخرینه Березинъ نگ
внутреннаго устройства улуса джучіева
(Т. В. О. И. Р. А. О) نگ ۱۸۶۴ نجی بلغی ۸ نجی جلدنده ص ۲۸۷-۴۹۴.
Очеркъ внутреннаго نگ Саблоковъ هم اثرندن
И. А. О. и Э.) устройства Кипчакскаго Царства
п. К. И. У. نگ ۱۸۹۷ نجی بلغی XIII نجی جلدنده ص ۸۹-۱۴۶ درج
ایتلگان) اثرندن وغیرلردن آلوب «سرای حکومتینگ اداره سی - علم علماء
تجارت صنائع - ....» اسملری ایله بابلر یازغان ایدک، کتابنگ اوزون
بولوبنه تورلی مانعلر بولدقی اوچون بز آنی آبرم بر کتاب ایتوب «سرای
حکومتینگ داخلی توزولوشی» اسمی ایله بریزین ایله صابلوکف اثرلرینک
تمام ترجمه لری ایله آبرم صورتده نشر اینه رگه فالدردی.

V

تاتارلردن سوڭ بلغارلر - قزان خانلغى

(بلغار خانلغنده تاتارلر)

تاتارلر قولنده و آندن سوڭ بلغارلر - بلغارنىڭ سونوى - قزاننىڭ
 نوزلوى - ايسكى وياكى قزان - الوغ محمد - محمود - ابراهيم خان - محمد امين
 و آنكى روسيه ايله صوغشلىرى - شىخ على - صاحب گراى - استانبولغا قاچوى - صفا
 گراى - قزانلر خانلرن قووب بيه رلر - سيونىيىكه گه اوبله نوى - مامق - خانلر
 آلماشوب طور - قزاننىڭ قوتى كوندن كون كىمى - روسيه ايله اوزل كىسىز
 صوغشلىرى - صفا گرابنىڭ وفاتى - سيونىيىكه تخذند - سيونىيىكه اوغلى اوتامىش گراى
 ايله اسير اولادى - بادگار - قزاننىڭ آفتق كونلرى - قزان آلغاننىڭ صه كنده.

بلغارلر تاتارلر تصرفنده هم تاتارلردن سوڭ - (۱)
 تاتارلر سراى شهربنى بنا ايتكاج، بلغار پايتختلك اورنىنه بر ولايت
 شبرى اولوب قالدى. بيوك و باى خاننىڭ پايتختى اولغان اوشبو
 سراى شهربنىڭ بلغاردن بر آز دىكزگه طابا توبه ن اولوندان قولغا
 هم طارماقلىرى ايله مال كىتوره طورغان خلقلرغه زىيانى يوق ايسه ده،
 جنوب طرفندن كيله تورغان كاروانلر، صوصاب ايرنلرى كىيوب

(۱) تارىخىمىزنىڭ بو بىرى بىك قارانغىدر. اول حقدى اوزمىزنىڭ
 داستان نسل چىنگىز خان و آقصابى تىمور، هم توارىسخ بلغارىه دىگان كىك
 كىتابلرمدىن هم بعض روس لىتاپىسلىرىندىن غى سوزلردىن باشقه هيچ بر ماخذىز يوقدر.

كىلە تورغان عرب ايران خىلقلىرى ايچون، ياقن اولدقندن، فائدهسى كوب ايدى. اوشبو سببىدن سراي، بلغارنىڭ سودا و تجارتىنى اوزىنە جلب ايتوب بايىغان اوستىنە بايى توشە، بلغارنىڭ مكنىت و قوۋنى ضائع اولوب شەرتى سونە بارا ايدى. سىگىزىنچى عصر مىلادىدىن بىرلى اوزلكسىز كىلوب طوراً تورغان عربستان علمالرىدە سرايغە كىلوب خان حضورندە آيلاب يىلاب فالسەلردە اوزلرىنىڭ ايسكى دوستلىرى اولغان بلغارغە كىلسەلر ايكى اوچ كونىگنە قالالار، كىتابلىرىنە بازارغە كوب سوز طابا آلمى قايتوب كىتەلر ايدى؛ بو جهتدىن سراي، (يعنى تاتارلارنىڭ بلغار توبەن ياغندە ايدل بويندە پادشاهلىق ايدولرى)، بلغار ايچون بىك زور ضررلى ايدى.

بلغارلارنىڭ شەرتلىرى سونو اوستىنە يەنە ۱۴-۱۵ نچى عصرلردە قوۋنلرىدە تمام سوندى. آلارنىڭ قوۋنلرىنىڭ سونوى داخلى هم خارجى سببلردن كىلدى:

بلغار خلقى عمومأ مملەكت ادارەسى قاينولرىدىن چقدىلر. آلار روحأ بىك توشونكى ايدىلر. كىف صفاغە بىرلىگانلر ايدى (۱).

خارجى سببلرنىڭ ايكى بىر نچىسى كورشىلرى اولغان روسلارنىڭ هم روس اوشكويىنىكلرنىڭ اوزلكسىز صورندە هجوم ايتوب طورولرى ايدى (۲).

روسلر بلغارلارغە اوط ايله عسكر ايله، هميشە هجوم ايتدىلردە طوردىلر. روسلردە بلغارلردە تاتارلر تصرفندە ايدىلر. لىكن هر ايكىسى اوز باشلىرىنە اداره ايتلىگانى اوچون آلتون اوردا حكومتى

Казань въ ея прошломъ и нѣгъ М. Пинегинъ (۲) (۱)

настоящемъ . ۹ ص

روسلارنى بلغارغە ھجوم ايتكانلرى اوچون كوب وقت مسئول ايتى ايدى. آلتون اوردا تمام قوئلى وقتىدە روسلارنىڭ بلغارلارغە ايتكان ھجوملارندىن مۇشۇ يىللاردا غىبىسى مەلۇمدىر: ۱۲۹۶، ۱۳۲۰، ۱۳۵۹.

ايتكىچى وايتك زور خارجى سبب، قىچاقىدەغى زور اختلال اولدى. اختلالغە قدر بلغار خانلىغى بلغار شەھرىدە اولوب كىلدى. اختلال پاشلانغىچ بلغارنىڭ رەتى كىتىدى؛ خانلىق دەوا ايتوچى ماغوللاردىن كوبسى خانلىقلىرىنى بلغار شەھرىدە كىلوب اعلان ايتدىلار، ۱۳۶۱ نچى يىلدە پولاد تىمور اسمىدە بىرسى بلغارنى عىسكىر ايله كىلوب بلغار خانلىقنى صوغشوب آلدى و شەھەرگە بىك زور ھلاكت كىتوردى، بونىڭ اوستىدە يەنە شوندىق مەرىد و حسن دىگان كىبى اسمىدە خانلىق كىلوب ھەر بىرىدە صوغشوب ايله شەھرىنى آلوب خانلىق ايتدىلار، ھەر بىرىدە بلغارغە زىيانلار اولدى. بلغار شەھرىدە تاتار خانلىرى خانلىق ايتكان وقتلار اچىدە بلغار ھەمان اوز خانلىقنى ضائع ايتتى؛ نىقىس بلغار خانلىرى بلغارلارنىڭ ابراھىم (براھىم) اسمىدەگى شەھەرلەردە بلغارلارنى اداره ايدىب كىلدىلار. ايتتى بلغار شەھرى بلغار خانلىقىنىڭ پايتختى و قوئلى تجارت و صنائىنىڭ مەركىزى اولوب اورنىدە تاتار قىتەچىلەرنىڭ صوغشوب مەيدانى اولوب قالدى. اون مەك قدر يورت صاحىبى اولغان بلغار شەھرى خەلقىدە بلغار دە اقتصادى جەھەتدەن فائىدەلەر كىلمەگەچ اصلا يەم قالمادى.

(۱۳۹۵) سەئى دشت قىچاق، ھەم بلغار يىرلەرىدە فان طوفانلىرى قوپتار ب آقصاب تىمور كىلوب چىقىدى؛ بتون بلغار يىرلەرىنى، بلغار،

ابراھیم شہر لرینی یرایلہ بر تیگزی ایندی (۱) ابراھیم دہ غی بلغار امیری عبداللہ خان نی اسیر آلوب شہید ایندی. بلغار امیری عبداللہ ننگ آلتون ھمدہ آلیم (یا کہ علیم) اسمندہ اوغللری ھلا کندن فوطلوب قالدیلر. آقصاق تیمور کیتکان سوگندہ بولار ھم بوز ولغان ابراھیم قالاسینی یونہ نورگہ حاجت طابمی بلغار شہرینک یوز آلتمش چاقرم قدر تون یاغندہ، ایدل گہ قویا طورغان قران یلغہسی بویندہ (قران طاماغندن فرق بش چاقرم یوغاری) بلغارلرنک قران اسمندہ شہر لرینی پایتخت ایتوب ادارہ اشلرینہ کرشدیلر.

بلغار غہ بو واقعہ لردن صوگ ینہ روسلر ھجوم ایندیلر. نیچکدہ بلغار شہری بر بختسز حالگہ کیلدی. آنک خلقی عاقبت بلغارنی طاشلارغہ مجبور اولدی. بعض برلری فزاق بولوب اورال جایق طرفینہ کیتدیلر (۲)، کوبسی قرانغہ کرچوب کیلدیلر یا کہ اوللرغہ طارالوب او طوردیلر. موندن صوگ بلغار، بلغارلرنک بر طاشلاندىق شہر لری اولدیده قالدی.

قران شہری. قران بلغار مملکتی ننگ بیک ایسکی شہرلرندندر. بلغارنک یوز آلتمش چاقرم قدر شمال طرفندہ اولغان اوشبو شہرگہ ناتارلر کیلمہ سندن ایلگاری اوک روسلرنک قولی یتکان ایدی. بانو

(۱) بو حقدہ С. Шпилевскій ننگ Древнія города и другіе болгарско-татарскіе памятники въ Казанской губерніи کتابیندن ص ۷۳-۸۷ ھم ۲۵-۴۰ غہ قدر «حیفہلر ابلہ خلق آراسندہ غی «آقصاق تیمور بلغارنی ھلاک ایندی» دیگان سوز قارالسون. نیچو کدہ آقصاق تیمورننگ بلغارغہ ھجوم ایتوندہ شبہہ یوقدر. (۲) И. Θ. Катановъ ننگ ۱۸۹۸ نجی بلدہ Дѣятель ژورنالینگ ۴ نجی نومرندہ ۲۰۴ نجی ص دە «نوار بیخ بلغاریہ» کتای حقدہ بازغان مقالہسی.

خان نىڭ اوغلى صرتق خان، آتاسى ترك وقتىدا اوشبو قزان دە اوزىنىڭ
 عسكىرى ايله طوروب، شول تېرە خىل قىلدىن وىرگو (نالوكلرن) جيا
 ايدى. اوشبو قزان اقصاق تېمور ھلاكتلىرى صوگىندە اوزى ادارە
 مركزى اولوى اوستىنە، طاشلانغان بلغار ھمدە تمام ضعيفلار نوپ بىتكان
 آلتون اوردانىڭ پايتختى اولغان سراي دە بولا كېلىدىغان زور سودا
 وتجارتىنى اوزىنىە جلب ايتوب طور دىقندن ھمىشە يۈنەلە زور ايا باردى.
 قزان اوزى ايدىلگە يراق بولسە دە، سودا وتجارتىنە ضرر كېلىشى
 ايدى؛ بلغارلر قزان يىلغەسى طامانغندە مال كوچرىك اوچون بر
 شەر (اسكلە) بنا ايتكانلر ايدى. سودا اوچون اوڭايلى بولغان بو
 اورنغە كوندن كون ايسكى قزاننىڭ قوتى كوچە ايدى.

بلغارلر، كېرەك ابراهيمدە كېرەك قزان دە اولسون، كور شىلرى
 روسلرنىڭ بلاسندن اصلا قوطلا آلمادىلر. سراي اختلالى وقتىدىن بىرلى
 بلغارلرغە روسلر اوشبو يىللردە ھجوم ايتدىلر: ۱۳۶۵، ۱۳۷۰، ۱۳۷۴،
 ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۸۳، ۱۳۹۱، ۱۳۹۸. بلغارلر عادتا صوغش اشلردن
 بىزگان توركلر ايدى؛ تمام فېنلر كېي اوڭ اذا و جفالرنى تھمل ايتە، ھر
 وقت ايدىلگان باشنى قىلچ كېسىماز دىب قالا طورغان بر خلق اولوب قالغانلر
 ايدى. اوزلر يىنە ھا كىملىك ايتە طورغان خانلرى يىنە شوندى اوق كىشىلر
 بولا كېلىدىكىدىن، بلغارلر اوزلر يىنە ھر وقت ھجوم ايدىب طور اطورغان
 روسلرغە قارشى بر يونلى قوماندانلا بلمدىلر. ھالبو كە تورك اولغان
 بلغارلر ايچون بر غيرتلى قوماندىر اولغاندە روسلرغە قارشى طورودە
 بىك مېكىن ايدى. بلغارلر مقابىلەلر ايتى طورسونلر؛ روس كىنازى
 واسىلى دىمىترىف (۱۳۹۹) سىنى قونلى عسكىر ايلە يىنە بلغارلرغە كېلىدى.
 قزان نىڭ اوزىنە ھجوم ايتدى، تمام ياندىردى. ژوقوتىن، گېرمنچوك

اسمىنده شهرلرنى هم قزان كىبى اول هلاك ايتدى. غارت ونهپى اوج آى قدر دوام ايتدى. ايندى بلغارلرنك ايزلولرى برينه يتدى؛ آلاز ايندى اوزلرينك قزانلرينى هم ضائع ايتديلر. تمام قوت و مكنترى يوغالدى. خانلرى اولغان علم خان بر يونلى قوماندا بيرمكدن عاجز ايدى، بلغارلر قزان بلغهسى طاماغنده اولغان اسكله لرينه جيولشوب او طراباشلاديلر. بلغارلرنك بايلقلرى بتمه گان مدنده آلارنك روسلردن قوطلوق احتمالى اصلا يوق ايدى. بر آزده حال آلا آلمديلر. ۱۴۳۱ سنهسى ينه رسى بر هجوم ايتديلر. بلغارلر قوتلى قوماندبرلرغه مطلقا محتاج قالديلر. تمام شول وقتده آلتون اوردا خانلردن الوغ محمد خان حاكمك ايتو نيتى ايله بلغارغه كېلدى. بلغارلر اهلا وسهلا قبول ايتديلر. الوغ محمد ده استعدادلى و حقيقتده بهادر اولغان بلغار توركلرينه اقتصادى قوت يانينه سياسى قوت ويروب تمام ايكنچى بر دور گه كرتدى.

الوغ محمد خان - سراى خانى الوغ محمد خان اوستينه كچوك محمد خان هجوم ايدوب سرايدن چغاروب يبه رگان ايدى (۱۴۳۷).

الوغ محمد سرايدن چققاچ خاتون، بالا چاغالرى ايله مجموعى اوج مك قدر جان ايله، روسيه ده بيليف شهرينه واردى (۱). مونده طوروب حال وباردم آلاغاندن صوك سراينى ينه قايتاروب آلو قايعوسنده ايدى.

موسفوا كنازى واسپلى دن ياردم صورادى. سرايده وقت كناز واسپلى گه كنازلك يارليغى بيروى فقط بر احسان يوزندن اولدغندن

(۱) تولسكى گوبيرناده اوقا بوينده.

الوغ محمد خان بوغلبهسى ايله غرورلانمىدى، عسكرى آزلغن اويلا ب بيليف دن چقدى، قزان شهرينه باردى. روسلردن جفا كورگان باغار، آر، چيرمشلر فوتلى خاننى غايت شادلانوب اوزلرينه خان ايتديلر. قزاننك اميرى على خان، خان حضرتلرينك خدمتينه كردى (۱۴۳۹).

الوغ محمد خان قزان شهرينى يونه توب اشلرينى بولغه صالحدى صوگ شول يل اوق واسيلى دن انتقام آلمق ايچون موسقواغه سفر ايتدى. كناز واسيلى موسقوادن قاچوب كيتدى. روسلر، تاتارلر شهرمزينى ينه دن آلار ايتدى ديب فورقشديلر. الوغ محمد خان موسقوانى اون كون محاصره ايتدى صوگ موسقواغه كره آلمى تيره ياق شهرلردن كوب غنيمتلر آلوب قايتدى. واوشبو فوت ايله قزان شهرينى تعمير قىلوب عسكراشلرينى ترتيب ايتدى (۱۴۴۵). ينه موسقواغه سفر ايتكان ايدى. فش كونى اولوب كونلر غايت صالحون اولوى سيبندن مورم شهرندن گيرو ايله نوب قايتدى.

الوغ محمد خاننك واسيلىنى اسير آلوى - (۱۴۴۵) سنه الوغ محمد خان موسقواغه اوچنچى مرتبه سفر ايتدى، اوزى نيژنى شهرنده قالدى، محمود هم يعقوب اسمنده ايكى اوغلىنى سوزدال طرفلرينه كوندردى. موسكوا كنازى واسيلى بولارغه كوب عسكرايله فارشو چقدى. ايكى عسكرايوريف شهرى ياننده يولقديلر. صوغش اورونده قزانلير غالب كيلديلر، هم روس عسكرينى احاطه ايدب آلوب بتونلهي هلاك ايتديلر، كناز واسيلىنى بر مقدار عسكرايله اسير آلديلر. واسيلىنك موينندهغى آلتون كريستن، يكلو واسير توشوينه علامت ايتوب، موسكوادهغى آناسينه يبهرديلر

الوغ محمد خان واسیلی گه چندن اعتماد ایتکان ایدی . فقط اشلر بتونله باشقه چه چقدی .

واسیلی بونک احسانلرینی اونوتوب اوتنچن ردایتدی و روس یرندن چقسون بزم یرمزده طور ماسون دیب ایلچی یبهردی . الوغ محمد خان همان طور ونده دوام ایتدی ، ایلچیگه التفات ایتمه دی . آخر واسیلی الوغ محمد اوستینه شیما کو هم دیمبتری اسمنده ایکی کسه فوماندا سنده فرق مک قدر عسکر یبهردی . خاننک فوراللی عسکری باری بر مک قدر ایدی ؛ باشقه سینه باطا یا کوسه کدن باشقه نرسه بوق ایدی . روس عسکری یلیف که بتوب فرصت کوتمی هجوم ایدر گه کرشدی . خاننک کیه وینی شهید ایتدیلر . خان صلح صورادی ، قبول ایتمه دیلر . ایکنچی کره سرا یغه فایتاچق ایسه واسیلیدن خراج آلمایا چاغینه و عده ایتدی ، همان روسلر قبول ایتمه دیلر ، « بترمز تاتارنی » دیدیلر .

اوچنچی مرتبه اوغللرن یهروب محمود اسمنده اوغلن رهن ایدوب بیروب طور اچاغن بلگرتدی ، همان فولاقرینه آلمادیلر . آخر خان حضرتلری هیچ بر عذر التماسلرن قبول ایتدیره آلمی ، الله دن باشقه دن امیدی کیسلگاج ، طهارتله نوب بر آغاچ توبنده ایکی رکعت نماز او قوب دعا ایتدی و آطینه مندی . بر مک قدر فوراللی عسکری ایله آرسلان همتی قیلان غبرنی ایله الله اکبر !! دیه تکبیر ایتوب دشمانغه یاشن کبی هجوم ایتدی . فرق بر مک روس عسکری خان عسکرینه مقابله ایته آلمی فاجارغه مجبور اولدی . فرق بر مک عسکردن بیک آزیغنه ایسه ن فالغان ایدی (۱) (۱۴۳۸ م) .

(۱) که در سینه پیکان تیر تار بسی بهتر از خورد ناساز کار (سعدی).

موسکوا خلقی بونی ایشتد کلری ایله بیک فورقیدیلر. خلقنک کوبسی همده کنارلر، بیوک روحانیلر، تاتارینه دن هلاک ایته دیب فاچارغه، بعضلری فاققانلرنی اوترورگه کرشدیلر؛ موسکوا تبره سنده گی اول خلقی موسکواداغی کریمله گه صیینوب جان فوتلدر و چاره سینه کردیلر. جمله سی بردن فرانلیرنک کیلون کونوب طورالر ایدی، تون اورتالغنده اوط چقدی هم بتون شهرگه طارالوب اوج مکدن آرتق جان یاندى، مال حسابن الله غنه بلور. روسلرنک بختینه قارشى الوغ محمد خان اوغللری موسکواغه کیلمه دیلر، تیک اسپر کنارنی نیز غور و دده آنالری یانینه آلوب کیندیلر. (۲۵ آوغست) خان حسابسز کوب ماللر، غنیمتلر و اسپرلرنی آلوب، اوزی فورمش شهرینه کیندی؛ بیکچ میرزا اسمنده بر میرزانی، قزانغه خراج و یروب طورون شرط ایتوب، کنار شیما کونی کنار ایته دیب موسکواغه یبهردی.

شیما کو، واسیلی نك دشمانی ایدی. بو خبرنی ایشتکاج غایت شادلاندى، شرطلرنی قبول ایتوب کنار تعیین ایتلدی هم فیودر اسمنده بره ونی بیکچ میرزاغه فوشوب قزانغه یبهردی. بیکچ میرزا سفرنده اوزاق یوردی، خان نك کوتکان وقتنده فایتوب یتمه دی؛ اول آراده خانغه بر طرفدن بیکچ میرزا اوترلگان ایمش، ایکنچی طرفدن بلغارنک ایلكگی خانى على بك استقلال اعلان ایسکان وقزاننی آغان ایمش دیگان کبک بالغان خبرلر ایرشدی. خان، ایکی فوتلی دشمان آراسنده فالوون اویلاب، کنار واسیلینی کوب آفچه آلوب موسکواغه فایتاروب یبهرمک بولدی. هم واسیلی گه خان امرندن چقماو، آکا هر وقت بیلگولی خراج تولوب طورون شرط ایتوب،

قايتار اچاغىز ايتدى. واسىلى شرطلارنى بىك شادلىق ايله قبول ايتدى. الوغ محمد خان واسىلىنى اوز طرفىدىن ايلچىلر واسىر ايتوب آلغان بايارلرى و عسكرى ايله موسكواغە يبهردى. اوشبو كىنازنى يبهرو مسئله سىندە تاتار امىرلرى هم خاننىڭ اوغللىرى هم خان آراسىندە اختلاف اولدى. الوغ محمدنىڭ يوسف، قاسم و يعقوب اسمىندە اوچ اوغلى يبهررگە، محمود اسمىندە اوغلى اصلا يبهررە سىكە ايدىلر. آخر بو اختلاف و نزاع سىبىدىن الوغ محمد خان اوزى هم اوغلى يوسف اوتىلدىلر، قاسم و يعقوب چىر كاس يىرىنە قاچوب كىتىدىلر. الوغ محمد خاننىڭ مجموع خانلىقى ۲۸ يىل اولوب، قىزانده فقط اون يىل خان اولدى.

محمود خان. الوغ محمد خاندىن سوڭ اوغلى محمود خان اولدى. قورمىشدىن قىزانغە قايتدى.

قاچوب كىتىكان فرداشلىرى قاسم ايله يعقوب، چىر كاس يىرلىرىندە يورد كىدن سوڭ اوزلىرىنىڭ ايدىمىشلىرى ايله موسكوا كىنازى واسىلى حضورىنە باردىلر (۱۴۴۶).

كىناز واسىلى موسكواغە قايتقاچ كىناز شىما كولى طرفىدىن كوب اوڭايسزلىقلر كوردى. قاسم و يعقوبلر اوشبو واسىلى خلافىنە اولغان حر كىتلردە واسىلىغە بىك جدى خىدمىتلر ايتدىلر. هم واسىلىنى اسارتدىن فوتلدرغانلر ايدى. واسىلى اوشبو اشلىرگە مكافات ايتوب قاسمغە رەزان غوبىر ناسىندە خلقى بىشار و موقشىلردىن عبارت اولان مېشچىر قالاسىنى و يردى. هم موندە سىراى طرفىدىن كىلىگان تاتارلارنى اوطورتا ايدى (۱۴۵۲). اوشبو وقتدىن اعتبار ايله روسىا تىصرفىندە قاسم اسمىندە فقط اسمىدىن كىنە عبارت اولان بىر تاتار خانلىقى باشلانادر. مسكاو

حكومتى نىڭ روسىيا اورتالغىندە مسلمان كىنازلىقى فوروندىان مقصودى مكافات توگىل، بىلكە بولارنى تاتارلارغە (سراى قىرىم قازانغە) فورال ايتوب طوتو ايدى. «آتقە منسە آناسىنى تانومى» طورغان توركلر (تاتارلر)، اوزلرىنە دشمان بولغان سراى هم قزان حكومتلىرىنىڭ ضررىنە بتون غىرتلرىنى صرف ايتوب خدمت ايتلر ايدى؛ روس كىنازلىرىنىڭ خدمتىنە، شرفقە قىتاىغە ياللانا طورغان توركلردىنە اخلاصلىراق، طرىشالر ايدى هم طرىشاقلىرىنە قزار بىرگانلر ايدى. محمودخان مسكاونىڭ قاتى دشمانى ايدى؛ لىكن روسىياغە قارشو بر ايكى مرتبە چىرىمشلر ايلە ائىناق ايدى، روسىيانىڭ اوستوك ومورم كىبى شىرلرىنى طالب قايتوندىن باشقە هيچ بر اش باشقارمادى؛ بىلكە بلغارلر آراسىندە تمام بلغارلاشقان ايدى، تاتو اولوب روسلر ايلە تجارت ايدشوب طوردى. محمودخان وقتىندە قزاننىڭ تجارتنى كوب ترفى ايتدى. محمودخان اون يدى يىل خانلىق ايتوب وفات ايتدى (۱۴۶۴). يرىنە اوغلى خىلىل خان اولسەدە، ابراهيم اسمىندە گىسى اوزى خان اولمىق صددىندە ايدى. آخىر خىلىل خان يا وفات ايتدى، يا انىسى ابراهيم طرفىدىن مغلوب اولدى (۱۴۶۷).

ابراهيم. خان خىلىل خاننىڭ اورنىنە ابراهيم، خان بولدى. قزان بىوكلر نىدىن عبدالمؤمن و باشقە قزان معتبرلرى ابراهيم خاننى ياراتمىلر ايدى. ابراهيم خاننىڭ آناسى ايلە بر توغمە قرداشى همىدە اوگى آناسى (۱)، وروسىيانىڭ صادق خادىمى اولغان قاسم خانغە: «بىز

---

(۱) ابراهيم خاننىڭ آناسى ومحمود خاننىڭ خاتونى اولغان نورسلطان بىكە محموددىن سوگ قاسم خانغە خاتونلىقغە باردى؛ اوشبو جەھتدىن قاسم ابراهيمنىڭ اوگى آناسىدىر.

ابراهيم خان نى توشورەمز، خان اولمق اوچون حاضرلە نوب كىل» دىب خبر كوندردىلەر. قاسم اوشبونى واسىلى دن صوڭ كىناز اولغان ۳ نچى ايوانغە سويلەدى. قزان نى هيچ صوغش سز آلاچاغى ايله سوينچ بىردى. ايوان بعض كىناز لىر قومانداسىندە قاسمغە عىسكر بىردى؛ قاسم بولار ايله هم اوز ياننىدە غى، روسلارنىڭ صادق خىدمىتىچىسى اولغان، تاتار عىسكرى ايله قزانغە كىتدى. قاسم خان قزانغە آكسىزىنغە ھجوم ايتەرگە بارا ايدى، ابراهيم ئىللە فايدان ايشتوب بولارغە قارشو چغوب طوردى، ملتق و او قلىرى ايله قاسم نى ايدل آشا چغارمادى. چىرمىشلردە روسلارغە (قاسمغە) قارشو طوردىلەر. آخر قاسم اوشبو خىرسىز سىفرىدن قايتوب كىتدى. كوز كونى اولوب، كونلر غايت صالحون ويغورلى ايدى. روسلارنىڭ آز قلىرى بىتدى؛ روسلارنىڭ ايت آشامى تورغان پرهىز كونلرى اولسەدە، تمام عاجزلىكلرىدىن اولگان آط ايتلىرى آشادىلەر، فورال و صوغش اسبابلارنى تاشلاپ كىتدىلەر (۱۴۶۷).

روسلار ۶۸-۱۴۶۷ نچى يىللردە قزانغە تىكرار ھجوم ايتدىلەر؛ ھىر بىرىدە مغلوب اولدىلەر. اوزىنىڭ تىكرار مغلوب اولوينا قارامى (۱) كىناز ايوان (۱۴۶۹) سىنە سىندە نىژنى نوغور و دقە روسىيەنىڭ ھىر طرفىدىن عىسكر چىوب، قزانغە صوغشقا بارغە حاضرلەندى. اوشبو وقت قاسم خان خاتونى نار سلطان بىكە، قاسم خاننىڭ وفات اولووى خىرىنى كىتردى. ھىم اوغلى ابراهيم ايله صوغشى طورون اوتىدى. اشنى فقط صلح ايله بىرەچكىنى اوزىنىڭ اوستىنە آلدى. ايوان اوزى موسقوادە قالسەدە، كونستانتىن، بىرز و بىسەف اسمىندە گى كىناز لىر قومانداسىندە حاضرلەگان عىسكرىنى قزانغە بىردى. روسلارنىڭ بىر مقدار عىسكرى ۲۴ نچى ماى تون ايله آكسىزدىن، قزان قلەسىنىڭ تىشىندە اولغان بىسە خىلقىنە

ھجوم ايتدىلر . مسلمانلار راحتلە نوب يوقلاب ياتالار ايدى . روسلار بولارنى سونگىلار يىنك اوچلر يىنە آلورغە كرشدىلر . مسلمانلار قورقوب مسجدلرگە ، اويلرگە تولدىلر . روسلار دە اويلر اچىندە مسلمانلارنى ياندردىلر . قلعه اچىندە گى خلق سىز نوب چىقغانچى ، اوزلرى كىمەلر يىنە اوطور وب يوغارى منوب كىتىدىلر . روسلار ، قوماندىرلرى اولغان ايوان رونانى ، «شەرگە ھجوم ايتمە دك !» دىب شىلتە ايتە ايدىلر ؛ ابراهيم خاننك ، اوز عسكىرى يان يىنە باشقردلردن يىنە عسكىر قوشوب ، روسلار آرتىدىن قوارغە چىققانلىق خبرى كىلدى . ھم حىققتە اوك ابراهيم قووب چىققان ايدى . قزاندىن يوغارى ؤولغە بو يىندە كىناز يار صلاوسكى قومانداسىنداغى روس عسكىرى ايلە صوغشىدى . چىكىدىن طش قزغان روسلار ، اوزلر يىنك قزانلار طرفىدىن اوتراوب بتوب بارغانلارن سىزىمىلر ايدى ؛ ايك آقتىقىلرى اولگانگە چاقلى صوغشىدىلر . روسلار اوشبو صوغشىدىن غايت كوب ضرر كوردىلر .

اوشبو يىنك كوزىندە سىنتاير آيندە كىناز ايوان اوزىنك انىسى كىناز گيورگىنى زور عسكىر ايلە يىنە قزانغە يىبەردى . بولار كىلوب قزاننى محاصره ايتدىلر . شەر اچىدىن چىققان بر مقدار قزان عسكىرى روسلارغە كار ايتە آلمادى ، روسلار قزاننك صو يولنىدە كىسكانلار ايدى . ابراهيم خان ، روسلارنك تىلە گانلارن يىرب ، صلح ايتشورگە مجبور اولدى ، روسلارنك جىملە اسىرلرى آزاد ايتلدى . موندن صوك توفز يىلغە قدر قزانلر ايلە روسلر گوزل تراكلك ايتدىلر . (۱۴۷۸) روسلر ، ابراهيم خاننك وياتكە طرفىنە ھجوم ايدون صلناو ايدى يىنە كوب عسكىر ايلە كىلوب نىژنى نوۋغورد ايلە قزان آراسىندە اولغان جىملە اوللر وشەرلرنى طالاب ،

اوپقە ياندر ب هلاک ايتديلر . ابراهيم خان ينه صلاح ايتدى . ابراهيم خان ۱۲ سنه پادشاهلىق ايدب وفات ايتدى . بر نيچه بالالرى قالدى (۱۴۷۹م).

الهام خان . - ابراهيم خان وفات ايتدىكى ايله بالالرى آراسنده خانلىق ايچون نزاع چقدى . كوب كىمىلر ابراهيمنىڭ صوفيا اسمنده الوغ خاتونىنىڭ اوغلى الهامنى تىلر ايدى ، بو طرفده نوغاي خانلىرى ايدى (۱). ايكنچى بر فرقه آنىڭ ايكنچى خاتونى ، نار سلطان بىكە دن اولغان زور اوغلى محمد اميننى خان ايتەرگە تىلر ايدى . بو يافده قىرىم خانى مىكلى گراى و آنىڭ دوستى اولو مناسبتى ايله كىناز اوچنچى ايوان ايدى .

آخىر الهام خان ، خان ايتلىدى . محمد امين ايله آنىڭ انىسى عبد اللطيفنى ، اوزلر بىنى ياقلاغان موسكوا كىنازى ايوان اوزىنىڭ حضورىنه چاقروب آلدى . فائىده نولرى ايچون بعض شهرلر بىردى . محمد امين قزانده قىتىلر قوبارو ، الهامدىن خلقنى صوندىرو قىتىلر هر تورلى فدا كارلىقنى ايتە ايدى . الهام اوزىده بىخشى طبيعتلى كىشى توگىل ايدى . اوشبو سىيلردىن الهام خان ايله خلق آراسى كامل بوزلوب ايتدى . قزانلر ايوانغە : « بىزگە محمد اميننى خان ايدب بىر » دىب خىبر كوندردىلر . ايواننىڭ دە ، محمد اميننىڭ دە مقصودلىرى حاصل اولدى . ايوان ، بر نيچه كىنازلر ، بو جملەدن خولمىسكى تصرفىندە قوتلى عىسكەر ايله محمد اميننى قزانغە بىرەردى . روس عىسكرى قزانغە يتوب محاصره ايتدى . ۳ آطنە صوگىندە قزان خلقى ، الهام خاننى هم آناسىن وايكى خاتونى ايله ايكى انىسىن (بىرى خدای بىردى اسمىندە) اسىر ايتوب روسلرغە بىر بىرەردىلر (۱۴۸۷) .

الھامنى موسكواغە آلوب قايتدىلر. تاتار خانىنىڭ روسلرغە
 أسیر توشوى عادتدن طش بر اش ایدی؛ نیچك اولسەدە الھام خان
 أسیر توشدى؛ بتون روسلر، بوگا بیرام ایتدیلر. كناز ایوان الھام
 خاننى خاتونلری ایله والوغداغە، آناسىنى بالالری ایله بیلى اوزیرگە
 سورگونكە یبەردى. الھام خان طرفدارلرندن أسیر آلنغان
 كەمسەلرنىڭدە دیندن چغارغە راضى اولماغانلری آصلدیلر. الھام
 خان آناسى وبر خاتونى، بر فرداشى حبسەدە وفات ایتدیلر. خدای
 بىردى حبسدن چغارلوب، ایواننىڭ امرى ایله چوقندىلدى و ایوان
 اوزىنىڭ یۇدا كیە اسمندە قزىنى بىرب پىطر اسمندە آطادى (۱).

محمد امین خان. - محمد امین (لقبى ایچم خان) مستقل
 خان توگل، بلكە ایوان تصرفندە بر واسسال (۲) ایدی. كوب
 اشلرنده ایواندن رخصت آلو و لازم وقتدە عسکر هم بىرب
 طورماق و خراج بىرمك لازم ایدی. اوشبو سببىدن كناز ایوان
 اوزینه «بلغار پادشاهی» دىگان تیتولنى دە قوشدى. خان سراينده
 روسلردە كوب بولا ایدی. اوشبو سببلردن محمد امین خان
 خلق فائىدەسى، خلق تلهگى اورىنه ایوان فائىدەسىنى ایوان تلهگىنى
 رعایه ایتە ایدی.

قزانلر محمد امیننىڭ اوشبو أشندن روسلرنىڭدە خواجەلق
 ایدب كوكرەك كىرب يورولرندن، أصلاً رضا توگل ایدیلر و بونى

(۱) بو وقعە ۱۵۰۶ دە اولدى.

(۲) واسسال دىب معلوم بىرنى بىلەب طوروچى و شونىڭ ابچون
 بر خواجەسىنە خراج تولوچى و وقتى ایله صوغش خدەمتلری ایتوچى
 كشىلرگە ایتولەدر.

فعلیتکه چغارر ایچون یاشرن حالده سیبیریه خاننی ماموقنی (۱) اوزلرینه خان ایدب چافر دیلر. محمد امین بونی ایشتوب ایوانغه خبر ایتدی ایوان هم عسکر بیهردی ماموق قزانغه کیلمکده ایدی، فارشوسینه عسکر کیلگانون ایشتوب کیری فایتوب کیتدی. روس عسکریده ماموق فایتقانون بلگاج صاقلقغه برسی قالمی فایتدیلر. بو خبرنی آلاچده ماموق ینه بیک تیز قزانغه یونه لیدی، قزان خلقینک یاردم ایله تختکه اوطوردی. محمد امیننی قزاندن چغاردیلر اول بالا چاغالری ایله موسقواغه کیتدی (۱۶۶۹). محمد امیننک خانلق مدتی توقز ییل اولدی ایوان حضورینه بارغاج ایوان آکا ینه کاشیر سیرپوخف شهرلرینی بیردی.

ماموق خان. ماموق هر نی قدر چافرلوب کیلسه ده یخشیلغی یامانلغی معلوم توگل ایدی. قزانغه خان اولغاچده سودا و تجارت اهللرینی طالارغه، خلقنی اذاء و جفا ایتهرگه کرشدی؛ قزان ایله گنه قناعت ایتمی قزاننک آرچا شهرینی طالارغه کیتدی. بارلق خانلغی بر ییل قدر اولور یا که اولماس ایدی؛ قزانلر آنی آرچادن فایتقان وقتده قزان فایقاسندن کرتمدیلر ماموقده بر اش ایته آلتی سیبیریاغه فایتوب کیتدی. قزانلر کناز ایوانغه بزگه ماموقده محمد امینده کیره کمی، بزگه محمد امین انیسی عبداللطیفنی بیهر دیب خبر بیهر دیلر. ایواندن عفو اوتنوب خانغه رضا اولسونی وعده ایتدیلر (۱۶۹۷).

(۱) جوجی خانتک شویان اسمنده اوغلینک بالالری سیبیریا طرفلرندغی کوچمه خلقلرغه دشت قیچاق تصرفنده خانلق ایتهلر ایدی ماموقده اوشبو شویان (شییان) بالالرندندر.

عبد اللطيف خان۔ كناز ايوان عبداللطيف نى كناز خولومسكى قومانداسنده عسكر ايله قزانغه يبهردى. خولومسكى، اطاعتكە يمين ايندرب عبد اللطيف نى تختكە اوپرتدى. عبد اللطيف خان وفتنده ماموق خان نك انيسى آغامق ايكى مرتبه قزانغه هجوم ايندى هم برسنده اوج آطنه قدر محاصره اينوبده طوردى (۱۴۹۹-۱۵۰۰). بوندى فتنه چيلرگه قارشو كناز ايوان طرفندن قزانغه بر روس مامور قويلدى.

قران خلقلىرى عبد اللطيف نك اوستندن ايوانغه: هيچ ظلمدن باشقه يونلى اداره اشيني بلى، آنك اورينه محمد امين نى يبهر، ديب شكابت اينديلر. ايوان عبد اللطيف نى عسكر يبهروب موسقواغه آلدردى هم بىلى اوزير مناسيرينه حبس ايندردى (۱۵۰۲). ايكنچى مرتبه محمد امين۔ محمد امين نى كناز ايوان ايكنچى مرتبه خان ايتوب قزانغه يبهردى. قران خلقلىرى، روسيه غه تابع بولغانى اوچون محمد امين نى همان ياراتمىلر ايدى. محمد امين آغاسى الهام خاندن طول قالغان جينگاسىنى نكاحلنغان ايدى. بو خاتون غيرتلى حميتلى خاتون اولوب روسلر غه، روسيه غه صوك درجده دشمان ايدى؛ محمد امين خان اوشبو خاتوننك محبتى ايله مقتون ايدى؛ لکن خاتونى روسيه گه اطاعتى سببندن محمد امين دن هيچ راضى توكل ايدى، اول بونى هر وقت محمد امين گه سويلر ايدى. بركون محمد امين گه يتدى: «سين خان توگل بلكه روسيه نك مامورى قلى سك، سيني كناز تالاگان وفتنده تختنده تونار، تالاگان وفتنده الهام خان كى حبسكە آلور؛ ا گر سينده غيرت حميت اولسه ايدى، آتالرك فولنده اسير اولغان كافر

ظالملىر قولنده قل بولوب طور ماس ايدىك، سىندن پادشاهلىر خلقلىر مسخره ايتىلر. بو خورلقدن قوطل، سىكا خدمتچى اورسقه قل اولوب طور و دن شهرت ايله اولو آرتق» ديدى (۱). محمد امين گه بوسوز آرتق درجده تاثير ايتدى، يا اولر من يا اورس قوللغندن قوطلور من ديب آنط ايتدى. ايوانغه او فيمسكى اسمنده بر ميرزاني ايلچى ايتوب يبه رب اوزينك مقصودينه خدمت ايتىرلك نرسه لر صورادى، ايوانك موندن خبرى يوق ايدى. امين نك صور اغان نرسه لر ينه رضا بولو توگل بيك فاني آچولاندى، طوغرى دن طوغرى سويله شو ايچون اوزينك كاتىبلر ندىن ميخائيل اسمنده گيسن قزانغه يبهردى. ايوان ۲۴ لرنده قزانده زور يارمونكه باشلانوب هر طرفدن حسابسىر سودا گرلر جيلور ايدى، قزاننك روس نفوذنده بولوندىن استفاده ايله روس سودا گرلرى شول يللرده يارمونكه ده كوب اولور ايدى. ايوان نك ايلچيسى كيلوب يتوى اوشبو يارمونكه وقتينه توغرى كيلدى. محمد امين بو ايلچى نى اوترتدى، قزانده غى روس مامورلر ينيك هم يارمونكه دىگى روس سودا گرلر ينيك بعضلر ن اوترتوب كوبسن حبس ايتىردى. اوشبو حاللر گه اوچراغان روسلار نك حسابى ۱۵ مك قدر ايدى.

محمد امين بونك ايله ده فناعته نى فرق مك قزان عسكرى، يكرمى مك نوغاي عسكرى ايله روسياغه كيتدى. نيز غار و د شهر يني محاصره ايتوب، بعض برلر ن هلاك ايتدى. بونى ايشتو ايله ايوان قزانلر غه قارشى يوز مك قدر عسكر يبهردى. نيز نى ده روس

عسكىرى بىك آز ايدى؛ تىك اوچمك قدر ليتوا عسكىرى اسير آلنوب نىژنى حبسىنه قويلغانلر ايدى. نىژنى ده طوب دارى بولسده، آلاردن باشقه، استعمالى بىگان كشىلر يوق ايدى. نىژنى نامىستىنگى بو اسيرلرگه: «سز تاتارلرغه فارشى صوغشسا كز سزنى آزاد ايتهرمن» ديدى، بولار قبول ايتوب كرىوست اوستندن آطارغه كرىدىلر. صوغشده محمد امين نك قاينىشى اولغان نوغاي كىزى وفات ايتدى. صوغش نك بار تدبىرى بو كشى قولنده ايدى، بو اولگاچده نوغاي عسكىرى صوغشدن طوقئادى هم قايتورغه تلهدى؛ بو سىبدن فزان عسكىرى ايله ايكى آراده نزاغ چغوب اوز آرالرنده صوغشا باشلاديلر. محمد امين بو فورقچ فتنه نى بىك كوچ ايله طيوب آلدى. هم باشقه يرلرگه يورمى نىژنى هم اطرافندن بىك كوب ماللر آلوب فزانغه قايتدى.

روسيا عسكىرى نك باشلقلىرى صوغش ايتونى تله مه ديلر، بلىكه «مورم» ده طور ديلرده فالديلر. كىز ايوان اوشبو مغلوبىتكه قانى قاير ووندىن آوروغه مبتلا اولدى هم اوشبو آور ووندىن اولدى (۱۵۰۵). ايوان صوگنده اوغلى ۴ نچى واسىلى كىز اولدى. كىز اولغاچده بار قايرغوسى محمد امين دن انتقام آلو اولدى؛ هم (۱۵۰۶) نچى بل باز كونى روسلر نك زور كىزلىرى ايله انىسى دىمبىرى قومانداسنده قورىدىن هم صودن فزانغه بىك كوب عسكىر بيهردى. صودن بارغانلىرى ۲۲ مای فزانغه يتديلر. فزان عسكىرى آز ايدى. روسلر غلبه ايتيه باشلاب شهرگه فزانلارنى قوالاب كرتورگه باشلاغانلر ايدى. فزان عسكىرى روسلرنى هر طرفدن احاطه قىلوب قاچاقچى يوللارن اوز ديلرده، قاماب آلوب اوتريدیلر. بىك آزيغنه كىمه ايله قاچوب

فوریدن کیلگان آطلی عسکرلرنی کوتوب آلدیلر. اوشبو آطلی عسکر، ینه قزانغه کیلدی؛ صوغشده اولگیسندنده یامان جیکلیدی. بو وقت، قزانده هر یل بولا طورغان زور یارمینکه وقتی یتکان ایدی. هر طرفدن حسابسز خلق جیولدی. یارمونکه بیرینه برمکلهب چاطر فورلوب، زور جمعیت ایله طوی یا صالیدی. حسابسز کوب نعمتلی، زینتلی حاضرله ندی. محمد امین خان و جمله قزان معتبرلری اوشبو زور مجلسده ایدیلر؛ آکسزدن واسیلی ننگ (انتقام او چون ینه دن بیه رگان) حسابسز کوب عسکری کیلوب هجوم ایتدی، جمله خلق جمله نرسه لرن طاشلاب، شهرگه کرو ب ییکله ندیلر. روسلر بر نیچه کون اچنده قزانی آلور بز دیب اویلاغانلر ایدی. قزانیلردن آلدقلمی نهاییه سز کوب، زور نعمتکه چومغاج صوغش خاطرلردن چغارغه باشلادی. عسکر باشلقلمی خان و ایداشلرینگ چاطرلرنده استراحت اینه رگه کرشدیلر. محمد امین خان ننگ کشیلری بولارننگ جمله سن زور مناره دن قاراب بلوب طورالر ایدی. محمد امین ایرته سی کون (۲۵ اییه ن) طاک آلدندن، یکر می مک آطلی، اوتوز مک جیه ولی عسکرنی حاضرله ب طور دیده قابقانی آچوب بریولی چغاروب بیه ردی. قزانیلر روس عسکرینی ایله ندروب آلوب هلاک ایتدیلر، یوز مک عسکر دن فقط یدی مک قدر سیگنه فاجوب قوطلا آلدی. بولاق ایله قزان یلغیسی روس اولکلری ایله طولغان ایدی، قزانیلر کوپر اورنینه اورص اولکلری اوستندن یوردیلر. سلامت قوطلغان روس عسکرندن فقط برسیگنه صوغش فورالن آلوب قالا آغان ایدی.

روسلر، نی چاقلی کوب یکلدیلر، هیچ بر وقت یونلی غلبه

فازانا آلمادیلر؛ لکن روسلر بوقدر مغلوبیتلردن أصلا متأثر بولا
 طورغان خلق توگل ایدیلر؛ کناز واسیلی ینهدن کوب عسکر
 حاضرلهب دخی قزانغه ییهرمک بولدی. قزانلیلرغه روسلرنک
 بلاسندن قوطلو اصلا ممکن توگل ایدی. آلا ر یوز مرتبه
 بر رهندن ییکلهلر، بک مرتبه کبله لرده یابشالر؛ بونی
 قزانلیلرده، محمد امین ده بخشی صورتده بله لر ایدی. شونک، او چونده
 محمد امین واسیلی ایله صلح فیله شدی. چونکه قزان خانلغنده،
 حسابسز کوب بولغان روس خلقلرینه هر وقت صوغشوب
 طورورلق خلق و عسکر یوق ایدی. محمد امین نک آناسی میکلی
 گری خاننک خاتونی اولغان نار سلطان بیکه قریمدن روسیاغه
 کیلوب، واسیلی حضورنده اوچ آی فوناق بولوب، قزانغه اوغلی
 محمد امین یانینه کیلوب بریل طوردی. واسیلی ایله محمد امین
 آراسینی کیله شدردی. محمد امین روس اسیرلرینی آزاد ایدی.

۱۵۱۳ سنه سی قریم خانی میکلی گری خان وفات ایتوب اورنینه
 اوغلی محمد گری خان اولدی. محمد امین (۱۵۱۶) تنی ششوب
 آورورغه کرشدی، طیبیلر دوا ایتودن عاجز فالدییلر. محمد امین
 کناز واسیلی گه کوب هدیه لر ییهر ب انیسی عبد اللطیفنی اوزینه
 ولی عهد تعیین ایتون صورادی. محمد گری خانغه، محمد امین خاننک
 آورو خبری باروب یتکاچده، واسیلی اوز فائده سینه غنه یارارلق
 کسه نی فویماسون دیه اویلاب واسیلی گه ایلیچی ییهردی، و عبد
 اللطیفنک ولی عهد تعیین ایتلون صورادی. لکن عبد اللطیف
 موسکواده وفات ایدی. محمد گری بونی ایشکاچده واسیلی گه ینه
 ایلیچی ییهردی و محمد امین گه، اوزی ایله آتا برطوغمه، محمد امین

ايله آنا بر طوغمه فرداش اولغان، صاحب گرىنى ولى عهد تعيين ايتون صورادى. واسىلى بونى تصديق ايتوب وعده بيردى. محمد امينده قران خلقينه، عبد اللطيف وفات ايتدكندن صاحب گرىنى خان ايتو ايله وصيت ايتوب وفات ايتدى (۱۵۱۹).

محمد امين خان، اول ۹ يىل، صوگندن ۱۷ يىل، مجموعى ۲۶ يىل خانلىق ايتدى، اول صوگنى حكومتنده روس نفوذندن چقدى، لکن بواشلىر آنك برسپاسى، اقتدارلى كشى بولووندىن كيلمهدى، بلكه خاتونى هم تيره ياغندىغى ايبداشلىرىنك تاثيرى آرقاسنده غنه كيلدى. محمد امين اوزنده توبلى اقتدار بولماغان اوچونده قرانك بابالرى زمانندهغى شوكت و دولترىنى قايتاروب آلا آلمادى. محمد امينك وفاتى ايله الوغ محمد خانك نسلى بتدى. بولارنك مدت خانلىغى ۸۵ يىل اولدى.

شيخ على خان - . محمد امين وفات ايتكاج كنان واسىلى روسيهدهغى تانار ميرزالرندن، اوزينك يقينلرندن شيخ على اسمنده (۱) برهونى عسكر ايله قرانغه بيهروب خان ايتدى. صاحب گرىنى خان ايتو اوزى ايچون او كاپسز اولدقندن، محمد گرى خانغه ايتكان نق وعده سن بوزدى، بو خيانتن قاپلاو اوچون محمد گرى گه بيك كوب قيمتلى هديهلر بيهردى. لکن محمد گرى بو كا التفات ايتمهدى، روسيه حدودينه هر وقت هجوم ايتوب طوردى. لکن روسيه اچينه هجوم ايتودن كنان واسىلى محمد گرىنى،

(۱) شيخ على، مرحوم سيد احمد خاننك الله يار اسمنده اوغلىنك اوغلىدر. استرخاندان قاچوب روسيه گه كيلدى. فاسمغه خان ايتوب تعيين ايتلدى، روسلغغه چن اخلاصى ايله خدمت ايتوى سببلى كنان واسىلىنك ايگ يقين لرندن اولدى.

اوستندن استانبولده سلطان سلیمان قانونی غه شکایت ایتوبکنه طیوب طوردی (۱). شیخ علی هر وقت روس یاغن غنه یاقلاب قزان خلقي فائده سینی برده رعایه ایتمی ایدی. اوشبو سبیدن قزان خلقي شیخ علی دن رضا توگلر ایدی. آنی نصیحت ایتوب روسیه دن اخلاصن صووندر رغه ده طرشوب قارادیلر، بولمادی. شیخ علی اوزن او گتله گان کشیلرنک کوبسن اوترتوب یا حبس ایتدروب طوردی. قزاننک زورلری محمدگری خان ایله هر وقت خبرله شوب طوردیله. هم صاحب گری نی خان ایتوب بیهرون صورادیلر. آخر محمدگری خان عسکر ایله صاحب گری نی قزانغه بیهردی. قزانده قارشی طوروچی بولمادی، طوریدن طوری کیلدیله کردی. خلق خوش قبول ایتدیله. صاحب گری خان شیخ علی نی وروس ایلچیسینی توتدروب آلدی هم اوزینک آطلرینه مندر بایدل بویینه اوزاندی، شیخ علی دهر وروس بالقچیلری ایله مهسکه و گه فایتوب کیتدی. شیخ علی نیک فایتوینه کناز واسیلی قارشو آلدی، سلامت قالووینه بیک شادلاندى، ایکاوی قوچا قلاشوب کورشدیلر (۱۵۲۱).

صاحب گری خان - صاحب گری، خان اولغاچده روسیه غه اوزینک دشمانلغن کورسه ندی. روسیه گه طرفدارلق ایتکان بعض قزان کشیلرن اوترندی. آغاسی محمدگری ایله موسقواغه هجوم ایتهر گه اتفاق ایتدی؛ اول محمدگری خان کوب عسکر ایله روسیه حدودینه کردی؛ واسیلی بونی ایشتکاج روسیه نیک ایلك زور

(۱) قریم خانلغی استانبولده سلطان اداره سنده اولوب قریمده کفه شهرنده قریم غه نظارت ایتهر ایچون بعض پاشالر سلطان طرفندن قویلمغان ایدی.

کنازلری تصرفنده محمدگری گه قارشو عسکر یبهردی؛ لکن عسکری جیکلوب کنازلری اسیرنوشدیلر. فزاندن صاحبگری خان هم عسکری ایله چقدی. فریم هم فزان عسکرلری فولومنا شهرنده بر گه قوشلدیلر. قارشو طورغان روس عسکرینی تمام هلاک ایتدیلر. بر نیچه شهرلرنی جیمردیلر. موسکواغه کیتدیلر. کناز واسیلی بونی ایشتوی ایله شهرنی چوقنچق کیاوی پیطرغه طابشروب فاچدی. شیخ علی هم فاچدی. موسکوا تبره سنده گی اوللرده غی خلقلر موسکوا گه صیوندیلر. ۲۹نجی ایبول خان عسکری موسکوادن چیتدیرک بر اورنده کیلوب طوقنادی. موسکواد غی خلقلر ترک قالولرندن امیدلرن اوزدیلر. بتون اوراملر آر بالر یو ککر ایله تولدی. خلق طاشدن بنا ایتلگان کریمله گه طولالر ایدی. بیک کوب خلق بنا اچنده هو انک بوزلوی سبیلی هلاک بولدیلر. موسکواد بر طوب بار ایدی. آنی آطابله طورغان بر نیمس بولسه ده بتون موسکواد بیک آز غناده داری بوق ایدی.

ایک آخرغی ساعتده موسکوا بیوکلری اتفاق ایتوب خانغه فیتملی هدیه بیرب ایلچی یبهردیلر. ایلك گی کبی خان فولی آستنده طورب خراج بیر چکلرینه عهدلرن عرض ایتدیلر. خان بوکا رضا بولدی. آراده یازشقان عهد نامه نی واسیلی غه یبهردیلر، واسیلی هم بیک شادلانوب قول فویندی. بوندن صو ک محمدگری خان موسکوا طرفندن کیتدی. محمدگری خان اوز عسکری ایله قریمغه، فزان عسکری فزانغه آیرلشدیلر (۱۵۲۱).

خان فایتوب کیتکاج موسکوا خلقی اوشبو بلادن فوطلولری شرفینه غایت زور بیرام یا صادیلر. (۲۹ اییونده گی پیطراو بهیره می)، سیریتینیا اسمنده گی زور مناستیرنی بنا ایتدیلر.

محمد گری خان سفرندن فایتقاچ استرخان شهرن باروب
آلدى؛ لکن استرخانده نوغای میرزالری طرفندن خیانت ایله
اولترلدى، ۸۵ یاشنده ایدی (۱۵۲۲).

محمد گری خان روسیه، قزان، استرخان وسیریا، بتون دشت
فیچاقنی قولینه آلوب زور فریم دولتی توزو، بلکه ایلك گى فیچاق
مملکتینک شوکتینی فایتارو فایغوسنده ایدی. لکن مقصودینه ایرشه
آلمادی. اورنینه اوغلی سعادت گری، خان اولدی.

محمد گری خان استرخان غه هجوم ایتکان وقتده صاحب گری
خان، روسیه نك قزانده غی ایلچی و مأمورلرن و بعض کویسلرن
اوترتکان ایدی؛ کناز واسیلی مونی صلتاو ایتوب، محمد گراینک
وفاتی فرصتندن استفاده ایتوب فالورغه تلهب، شیخ علی هم آندن
باشقه بر نیچه زور کنازلر قومانداسنده قزان غه کوب عسکر
بهردی. بولار قزان تیره سنده کوب اوللرنک ماللرن آلدیلر،
یاندروب خلقلرن اوترتدیلر؛ لکن فائده لرینه زور اش اشلی
آلماسه لرده کبله چکده گى صوغش لرنده اوکای بولورلق بعض کریپوستلر
صالوب واسیلی صورسک شهرینی بنا ایتدیلر، کوز بتکاچ فایتوب کتدیلر.
فش اوتکاچ روسلرنک قزان غه هجوم ایته چگی بیلگیلی ایدی.
صاحب گری خان اوزنده روس عسکرینه فارشو طور رلق عسکر
اولماونی اویلاب، استانبولده سلطان سلیمان قانونی حضرتلرینه
اطاعت و تابعلک عرض ایتوب، روسلار غه فارشی یاردم ایچون عسکر
صورادی. سلطان تابعلگن قبول ایتسه ده، یاردم فلان بیهروب
ماتاشمادی، تیک اوزینک موسکوادده گى مانسکوبسکی اسمنده گى گریک،
خرهستیان ایلچیسینه، قزان خانی صاحب گرینک استانبول غه تابع بولون

خبر ايدب، موني واسيلى گه بلسگرتورگه بيوردیده فويدى. کناز واسيلى ايله مانکوبسكى بيك ياقن دوستلر ايدى. واسيلى مانکوبسكىدن استانبولغه فایتوب، «قران کوبده نوك روسيه تصرفنده، صاحب گرای بر فتنه چغار و چيغنه، آنک روسيه برى اولغان قراننى ايکنچى کشيگه بيروورگه اصلا حتى يوق» ديب ايتون اوتندى. سلطانغه مانکوبسكى فایتوب سويله دى.

واسيلى راحتله نوب قرانغه هجوم ايتهرگه حاضرله ندى؛ کناز بيلسكى وشيخ على قومانداسنده يوز سيكسان مك قدر عسکرني قرانغه بيهردى. صاحب گرای خان روسلارنك فوزغالون هم سلطانندان ياردم فلان كيلمه ون بلسگاج قران خلقينه: «مين سلطانندان ياردم آلوب كيلم» ديب، اوزى ايله بر طوغمه محمود بن ميکلى گراينك اوغلى صفا گراينى اوز اورنينه خان ايتوب (حقيقتده صوغشدين فاجوب) قرانندن چغوب كيندى. قران خلقى آنى قورفاق جبن ديب شلته ايتوب فالديلر. ۱۳ ياشلك صفا گرای گه بيعت ايتديلر. صاحب گراينك خانلق مدنى اوچ يل قدر اولدى (۱۵۲۴).

صفا گرای خان - قران خلقلى، صفا گرايگه بيعت ايتكاجده، قران تيره ياغنده غي چواش و چيرمشلردن عسکر جبارغه كرشديلر. روسلارنك جيهولى عسکرلرى كيمه لر ايله ۷ نچى مايده كيلوب يتديلر، قران ياننده ايدل اچنده «كاستيننى اوستروف» ديگان آطاوده قوريدن كيله نورغان آطللى عسکرلرن ۲۰ كون قدر کوتوب طورديلر. بو وقت شبيخ على صفا گرای گه: «قرانندن چق، بوفغه فان توكمه!» ديب خط بيهردى. صفا گرای

« کم جيگسه شول خان بولور » ديب جواب بيردى . شول وقتده قزاننك فلعه لرندن برسى بىسكانچه ياندى . روسلر بو بيك اوگايلى وقتده هجوم ايتەرگه باطرق ايتنه آلماديلر؛ قزان خلقى اولگيدن دخى ماتور ايتوب توزه توب تمام اينديلر .

روسلرنك آطلا عسكرلرينك يوليني چيرمشر صاقلاب تورغانلر ايدى . روس عسكرى اوشبو چيرمشر ايله اوچ اورنده صوغشوب، كوب مشقت وهلاكت كورب قزانغه كيلوب يتديلر . بو عسكرلر اوستينه دخى مهسكه و دن كناز پاليتسكى قومانداسنده كوب آزق هم قورال ايله كيمه لرگه تويهلوب بيك كوب عسكر قزانغه ييه رلدى . بو عسكرگه ؤولغه بوينده غى چواش و چيرمشر بيك زور هلاكت كتورديلر . ؤولغهنى طاشلر، آغاچلر ايله بووب كيمه لر اوتەرگه اوگايىزلاب قويغانلر ايدى؛ كوب كيمه لر آزقلىرى و قوراللىرى ايله غرق اولدى . مونك اوستينه چيرمشر كيمه ده گى عسكر اوستينه اوقلر ايله آلدن آرتدن آتديلر هم ۳۰ مك قدر روس عسكريني هلاك اينديلر . قزان يانينه روس عسكرينك بيك آزيغنه باروب يتدى . آزقلىرى بتوگه ياقنلاشقان ايدى . قزان خلقلىرى ده روس عسكرى ياغنده اولغان ايسگنلر روسلر فائده ليمه سون ديب باندرغانلر ايدى؛ روسلر ۱۵ نچى آوغستده، آللرنده ياصانوب تورغان قزان عسكرينه بر يولى هجوم اينديلر . اشلرى اوگمادى، قزانلرنك آطلا عسكرلىرى روسلرني بتونله ي قاماب آلديلر . روسلرغه أمن و صلح صوراب قايتوب كيتەرگه توغرى كيلدى .

واسىلى بو صوغشدىن بىك كوپ فائدهلر اميد ايتكان ايدى،
 صوگندىن بىك فايغوردى هم قزانلر ايله، صفا گراينك خانلغينه رضا
 اولوب، صلح ايتەر گه مجبور اولدى

واسىلى اوزينك بو صوغشده كورگان ضررن، قزانلرغه
 اقتصادى جهتدن غلبه ايتوب فايثاررغه تلهدى. قزانده ايون آينده
 جیولا تورغان بيوك يارمىنكه گه روس سودا گرلر يني يبه رمهدى؛
 آلا رغه حاضرگى، ايدل بوينده غى «ما كاريف» اورننده جبولورغه
 قوشدى. موندن ضرر، قزانلردن بىگرهك، روسلرغه بولا ايدى.
 چونكه اورتا آزبا، ايران طرفلرندن كينه تورغان سودا گرلر
 قزانغه غنه كيلوب روسلر يانينه كيلمبلر ايدى.

بو صوغشدىن صوگ بيش يل قدر روسلر ايله قزانلر آراسى
 توزك طنج حالده طوردى، (۱۵۲۹) يل قزانلر واسىلى حضورينه
 ايلچيلر يبه روب ينه صلحنى يبا گارتديلر. لکن روس كنازى
 شوندى يبخشى مناسبتلر گه فارامى (۱) ينه: «قزان خانى بزنگ ايلچيمزنى
 حقارت ايتكان ايمش، خلفنى موسقوا خلافيه دعوت ايته ايمش» ديب
 (۱۵۳۰) نچى يل ينه بىك كوپ عسكر حاضرلهدى، هم بولارغه
 روسلرنك زور كنازلرن باش ايتوب جمله عسكر و كنازلر گه
 شىخ على ايله كناز بىلسكىنى باش ايتدى.

صفا گراى خان، روسلرنك كيلوون ايشتوب، شهر قلعه سينك
 طشنده غى بيسته نى بولاق دن آرچاقرينه قدر، آندان قزان يلغه سينه
 قدر تيرهن چوقر (اور) و قلعهلر ايله احاطه ايتوب آلدى. ايول

۱۵۱۵ لرنده روس عسکری قزانغه کیلوب یتدی. قزانلیلر روسلرغه کوندزلرن چغوب هجوم ایتهلر ایدی، کیچلرده بیک اعتبار ایتمیلر ایدی. کوبرهک وقتده یایوفی یا اویون کولکی ایله اوتسکارلر ایدی؛ آلاز نیچیکده هر وقت هجوم ایتوب طوراً طورغان روسلردن یالغوب بتکانلر ایدی؛ برکون روسلردن بعضلری تونگی آی یاقیسینده قلعه لرنک بتونلهی صافیجیسز قالغانندن فائدهلهنوب آغاچ قلعهغه دگت وصومالالر سورتوب، فوری پچهن قویوب اوت تورتوب یاندردیلر. اوشبو اورن یانوب بتوب آچلغاچده روسلر برغیلر قیقرتوب بیسته خلقلری اوستینه کردیلر. هم بیسته خلقی ایله بیک قاتی صوغشدیلر، یورتلرنی ویورتلر اچنده کشیلرنی یاندردیلر.

چیتدن روسلرغه چیرمشر کیلوب هجوم ایتمیلر؛ کوب روسلرنی اوتروب ۷۰ لهب طوب آلدیلر. صوغش وقتنده صفا گرای خان آرچا شهرنده ایدی. قزانلر روسلر ایله صلح ایتمیلر. روس عسکری قزان سفرندن قایتوبده یتمه گان ایدی؛ قزان میرزالرندن تاغای وتوکیل اسمنده گیلری واسیلی گه صلح صوراب باروب یتکانلر ایدی. واسیلی بولارغه جوابنده: مین، قزان اهلی صلح صوراسلر عهد اینسونلر، آندهغی روس اسیرلرینی آزاد ایتوب، چیرمشر قولنده قالغان قورالنی فایتارسونلر دیب ایلیچی کوندرومن؛ شول ایلیچی کیلگانچی سز مونده رهن اولوب قالوب طورگز» دیدی. میرزالر رضا بولدیلر. واسیلی نیک ایلیجیسی قزانغه باردی، صفا گرای گه مکتوبنی بیردی، یومشن سویلهدی. صفا گرای ده واسیلی نیک ایلیجیسینی اوزینک یاننده رهن ایذب قالدردیده، واسیلی گه: «آنده رهن

اولوب فالغان میرزالرنی بیهرب، آنده غی قزان اسیرلرینی آزاد ایتسه گز هم بز دن آلمان طوبلر گزنی فایتارسا گز معاهده گه امضا ایتەر گه ممکن « دیب ایلچی بیهردی. واسیلی هم یاننده غی بایارلرنک مونی ایشتنکاج بیک کیفلری کیتدی، ناغای میرزالرنی ناچار سوزلر ایله سوکدیلر، فورقندیلر. ناغای میرزا بولار غه فارشی: «بزیا فالغانلاب حبله و مکر ایتەر اوچون کیلمه دک، بلکه راستلق اوچون کیلدک. اللهنک تقدیریدر، الوغ کناز، نی اشله سه ده بز قبول ایتهمز. بز هر وقت طنچلق ایله طورونی تلیمز. صوغشلرده بز نك زورلرمز، باطرلرمز اولوب بتدیلر. خاننک اشی هم سوزی اوچون بز عیبلی توگلمز، بز اوز عقلمز غه قاریمز، کناز اوچون بز آنی قزانندن قوارمز. الوغ کناز تله گان کشی سن خان ایدب فویار» دیدی. حاصل عقللی بایارلر هم کناز ایلچیلرینی تمام یومشاندیلر، بیک تارلقده فالغان بومیرزالر، کناز و بایارلرنک کوچله وی ایله، قزان خلقلرینه خط یازدیلر. آنده آلا صفا گراینی مطلق خانلقدن نوشوررگه هم الوغ کناز دن خان صوراب آلور غه کبره ک دیب یازغانلر ایدی. صفا گرای مونی سیز گاج، قزانده نی قدر روسیا طرفدارلری بولسه جمله سینی اوتررگه تله سه ده قزان زورلری ایرک بیرمه دیلر. خانلغینک پیشنچی یلی ایدی. واسیلی نك سیاستی سببلی قزان خلقی طرفندن خلع ایتولدی. قزانده اولغان فریم طائفه سی ایله قزانندن چغوب کیتدی (۱۵۳۱).

واسیلی ینه دن شیخ علی نی بیهررگه تله سه ده، قزان بیوکلری، بیگره کده مرحوم محمد امین خان نك سکلیسی غورشادنا بیکه (۱)،

(۱) غورشادنا بیکه قزانده بیک عالمه بر خانون ایدی.

شېخ على بزدن اوج آلورغە كرشور ديب، آنك اورنېنە انېسى جان علىنى يېرون صورادېلر. جان على مېشچر (قاسم) شھرىنك خانى ايدى. وېلىكى كىناز آنى، هر وقت موسقواغە مطبع اولورغە، يېمىن ايتدردى و كىناز پىنكوف ايله قزانغە يېھردى.

جان على خان - . جان على اون بېش باشلرنده گنە ايدى، آنى هر وقت كىناز پىنكوف قاراب طوردى. شونك او چونده جان على وقتندە قزانك حتى داخلى اشلرېده روس كىنازېنك تدبېرى ايله يوردى. جان على خان نوغای خانى يوسف ميرزانك فزى سېونىيىكەنى نكاحلانورغە رخصت صورادى؛ واسېلى دە، نوغای ايله قدا لاشودن فائده اولماچاغىن اوبلاب، رخصت ايتدى.

صفا گراى خان، آغاسى صاحب گراى خان (۱) يانېنە فايتقاچ آنى روسيا خلافيئە فزدروب كوب عسکر ايله روسياغە سفر ايتدى. صفا گراى رزان طرفلرنده اول وشھرلرنى طوزدروب، خلقلرنى اوتروب يورى ايدى؛ كىناز اوبالېنسكى قومانداسنده واسېلى طرفندن يېھرلگان عسکر كېلوب چقدى. صفا گراى، يوزمك روس عسکرېنى ناموسلى صوغشنده آخريئە قدر هلاك ايتوب بتردى؛ قريمغە حسابسىز ماللر آلوب قايتدى هم واسېلىغە: «مېن قزانده وقتندە سېنك يرگە هېچ بر هجوم ايتوب كرمەدم، سېكا هېچ دشمانلق ايتمەدم؛ ئە مېن مېكا دشمانلىق ايتوب نېچە مرتبە عسکر يېھردك. آخر خلقنى فوتورتوب مېنى، خانلغىنى طاشلاب، كېتەرگە

(۱) چونكە صاحب گراى، سلطان طرفندن قريمغە خان ايتوب

نعین ايتلگان ايدى.

مجبور ایتدک. الله بو کون میکا یاردم ایتدی، مینده سینک کوب شهرکئی کولگه ایله ندردم، حسابسز ماللر آلوب فایتدم، دیب مکتوب ییهردی. واسیلی اجل یاصدغنده ایدی، مکتوبنی اوفوب حسرتلی حالده وفات ایتدی. اورنینه ۳ یاشارک اوغلی ۴ نچی ایوان کنار اولدی. اداره اشترینی آناسی ییلینه قاری ایدی. جان علی خان ایوانغه بیعتینی یا گارتدی (۱۵۳۳).

جان علی خاننک خاتوننی سیونیکه غایت تدبیرلی، عقللی و اشکللی خاتون ایدی. جان علینک روسیا گه اسیر کبی بر حالده طور وندن رضا توگل ایدی. جان علینک بو حالندن قزان خلقلی هم البته راضی توگلر ایدی. بولاط میرزا ایله مشهوره عالمه غورشادنا بیکه کیلر جان علیدن قوطلو چاره سینه کردیلر. آخر بعض میرزالر طرفندن جان علی آرچا طرفنده، پینکوف قزانده اوترل دیلر. قزان خلقی ده فریمدن صفا گراینی چاقر دیلر (۱۵۳۵ م).

ایکنچی مرتبه صفا گرای خان. - صفا گرای ایکنچی مرتبه خان اولوب کیلوونده بر آز صافلانوب، اوز یاننده اوزن صافلارلق فریم عسکریده آلوب کیلدی. چونکه قزان خلقی صفا گرای ایچون اولقدر اشانچلی توگل ایدی؛ بیگره کده قزانده غنی موسقوا طرفدارلری، آپولری کیلگان صابن، سین بزگه کیره کبی دیه چکلری معلوم ایدی. صفا گرای قزانغه خان اولغاچده، جان علی خاندن طول قالغان سیونیکه نی نکاحلاندی.

موسقوا طرفدارلری اولغان بعض آدملر موسقواغه: «قزان خلقلی آراسنده صفا گراینی نله مه وچیلری کوب؛ اگر خان ایتوب

شاه علی بیهرلسه، بیک ممکندر» دیب خبر ایتدیلر. بوگا طایانوب موسکوا کنازی ایوان و بایارلر شیخ علی نی چاقروب آلوب قزانغه اوزاتورغه بولدیلر. شول وقت صفا گراینک قزان نی بیک نف توتقانی، موسقوا طرفدارلرینه یول فالماغانی ایشتلدی. اوشبونک اوچون شیخ علی بیهرلمه دی. اوشبو یلر قزان ایله روسیانک آراسی طنچلیق ایله کیلسه ده، روسلار بنه دن صوغش باشلاب غوندورف، زامیتسکی اسمنده کنازلر قومانداسنده قزانغه بنه دن عسکر یهردیلر. بو عسکر قزانغه یتمه سدن لیصکف اسمنده بر اول یاننده قزان عسکرینه یولقدیلر، تیک هیچ بر صوغش ایتمی فورقوب فاچدیلر. قزانلر نیز غوردقه قدر قووب کیلدیلر، فقط تونا آلمادیلر.

صویورف، قاریف اسمنده کنازلر قومانداسنده یته عسکر یهردیلر. بولاری بر مقدار بلغار و چیرمشلرنی اسیر ایتوب موسقواغه آلوب قایتدیلر و جمله سینی موسقوا ده اوتردیلر.

اوشبوگا فارشی ۱۵۳۷ - ۱۵۴۰ نجی یلرده صفا گری ایسکی مرتبه مورم تیره لرینه یوروب قریه لر طوزدروب ماللرن آلوب قایتدی. بوندن باشقه ده قزان عسکری موسقوا حدودینه بو وقتلرده همیشه هجوم ایتکه له ب طوردیلر. اوشبو سیدن مورم طر فلرنده غی یرلرده آدم سویه کلری بیک کوب بولا ایدی.

قزان تورهلری آراسنده نفاق بیک قوتله نگان ایدی؛ هر وقت خانلری صفا گرای خلافینه موسقوا کنازلیگی ایله خبراشوب طورالر ایدی؛ قزان اولولری آراسنده اشانچلیق تمام بتکان ایدی، کوبسی هر برینه ده دشمان اولغان موسقواغه صغناغه بیرلر ایدی.

اوشبو وقتلرده مشهوره عالمه غورشادنه بيکه، کناز ايوانغه بازغان مکتوبنده: «قراننک ايک خوفلى وقتلرى بو وقتدر. بتون خلقنک باشى ايله نوب بتکان. قراننک تيز وقتلرده منقرض اولچاغنده شبهه بوقدر، ديگان. هم بعض کشيرلر گه ده: «قران اون يلدن تمام منقرض اولوب بتەر، ديب سويلي ايکان. جان على نى اوتررگه اجتهاد ايتکان بولا ب ميرزا حاضر صفا گراى نى خانلقدن توشوررگه اجتهاد ايتە، صفا گراى بنه اوزينک قريم طائفه سينک فائده سي ايجون قرانلرغه ضرر ايتمکدن صافلانمى ايدى.

۱۵۴۶ نچى يل روسيا حکومتى قران اوستينه ايکى فرقه ايتوب عسکر يبهردى؛ برسى و اتقه، برسى موسقوا طرفندن بارورغه بولدى. هر ايکى فرقه قران ياننده بر وقتده اوچراشوب، قران تيره سنده گى اوللرني ياندروب، ماللرن آلوب، آدملرني اسير ايتوب، هيچ بر قارشيلق فلان کورمى فاي توب کيتديلر. صفا گراى خان اوشبو اشنک، قران اميرلرينک خيانتى سببلى اولوون اويلا ب، شکلنگان کشيرلرني اوترته باشلادى. قرانده زور فتنه لر قوبدى. صفا گراى ياننده غى قريم طائفه سيني اوتروب بترديلر. صفا گرايدە نوغاي اوردا سنده غى فائن آتاسى يوسف ميرزا يانينه کيتدى. اول کيتکاج قرانلر آراسنده نى اشلرگه کيره ک ديگان مسئله ده اختلاف چقدى؛ بعضلرى استانبولده سلطان غه تابع اولونى، بعضلرى روسيا غه تابع اولونى، بعضلرى قريم دن ايکنچى خان صوراب آلونى تيلير ايدى. قران خلقلرى آراسنده موسقوا طرفدارلرى کوب اولوش تشکيل ايتهلر ايدى. آخر سيد اوغلان ميرزا و آننک ايده شلرى موسقوا

کنازینه ایلچی یهروب شیخ علی نی خان ایتوب یهرون
صورادیلر (۱۵۴۶).

ایکنچی مرتبه شیخ علی خان - شیخ علی نی بیلسکی
هم پالیتسکی اسمنده کنازلر، ۱۵۵۰نچی ایول قران تختینه کیتروب
اوپورتدیلر. قران خلقینک نیتی، شیخ علی نی رسماً گنه خان ایتوب،
اداره اشلرینی اوز فوللرنده طوتو ایدی. اوشبو سبیدن شیخ علی نی
اوزینک سراینه حبس ایتکان کبی، هیچ کم ایله اوچراشدرمی طوتدیلر.
چوره اسمنده بر میرزا شیخ علی و موسقوا طرفندن طوروب، شیخ
علی خلافینه اولغانلر نی اوگونله ب فاراسه ده، فائده بیرمه دی. همیشه شیخ
علی نی قصدیلر. آخر قران بیوکلری نوغای اورداسندن صفا گرای نی
چاقردیلر؛ شیخ علی مونی بلوب، چورا میرزا کیکاشی ایله قاچوب
ایدل بویینه نوشدی هم کچکنه کیمه لر ایله موسقواغه قاچوب کیندی.
خانلغی فقط بر آی قدرگنه اولدی.

اوچنچی مرتبه صفا گرای خان - صفا گرای خان، قران
خلقی چاقرماسه ده، کوچ ایله کرو ایچون نوغای و فریم دن عسکرلر
جیوب کیله ایدی. قرانغه عسکری ایله کیلوب کردی، کناز چوره کبی
موسکوا طرفدارلرینی اوترندی، ۷۶ قدر میرزا هم توره لر موسکواغه
قاچدیلر، آنده باروب کناز ایوان نی قران خلافینه فوتورتدیلر،
ایوانغه کیره ک بولغان معاوناتی بیره باشلادیلر. قرانده غی نظامسزلق هم
ترتیبسز لکدن قراننک ایک صادق تبعه لری اولغان چیرمشلرده بیزب
بتدیلر. ترتیبسز لکدن فائده لانوب قران توره لری، چیرمشر اوستینه
آغر یاسا فلر صالار ایدی. بولار آخر کناز ایوانغه اطاعت عرض
ایتوب ایلچی یهردیلر، کناز ایوان شادلق ایله قبول ایتدی.

(۱۵۴۶) روسیه حکومتی قزان اوستینه ایکی مرتبه عسکر بیهردی، لکن ضرردن باشقه نرسه اولمادی.

۱۵۴۷ نچی یل کناز ابوان ۱۷ یاشینه یتوب اویلهندی. وشول کونگه قدر یورتلگان کناز اسمی اورنینه تسار (چار) اسمنی آلدی. غایت کوب عسکر ایله قزانی آلو ایچون قزانغه سفر ایندی. قش کونی اولسهده، همیشه یاغمور یاوب توردفندن، یوللر غایت ناچارلانندی. ایدل اوستینه صوتوشدی، بوزلار تیشلوب کوب عسکر وفوراللی ضائع اولدی.

ابوان اوزی هم کوب قینلقلر کوردی. اوشبو حالدن شوملانوب نیزنی گه یتمه سدن ایلک بیک فایغروب فایتوب کتندی. کناز سیربانی هم بیلسکی ایله شیخ علی نی بارلق عسکری ایله قزانغه بیهردی. شیخ علی اوزینک تاتار عسکر ن هم برگه آلدی. قزان عسکری ایله قزان یاننده آرچا فرینده بولقشوب صوغشدیلر. قانی صوغشده قزان عسکری یگلدی. گریک اسمنده بر بهادرلری شهید اولدی.

اوشبو کونگه قدر قزانلرنک، اوزلرینه قیاس ایتلمه سلک درجده کوب بولغان، روسلرغه بکلمی کیلولری، زور یگتلكدن باشقه بر اش توگل ایدی. روسلر ایله اوزلکسز صوغشو آلارنی فافشانا ایدی، لکن قزاننک اصل ضعیفگی بوسبیدن گنه توگل ایدی، الوغ محمددن صوگ قزان تختینه زور اقتدار ایه سی بیک تدیرلی خانلر اوتورغانلری یوق ایدی. مملکتنک قوتله نوی، افتدارنک آرتوی حقنده، توبله ب فایغوغان کشبیلر یوق ایدی.

اوشبو واقعه دن ایکی یل صوگ صفا گرای اوزینک سراينده

بيك تېز وفات ايتدى. اوزىنىڭ اورنىنە ۲ ياشلىك اوغلى اوتامېش گراي ايله اوتامېش گراينىڭ آناسى سيونىيىكە قالدى (۱۵۴۹ م، ۹۵۶ ھ).

صفا گراينىڭ خانلق مدتى (آرادە توشكان وقتلرنى صاناماغاندە) ۲۵ يىل قدر اولدى. اول قزان خانلرىنىڭ ايكى زورلرندىن، و آرتق تدبىرلى اولماسەدە، اقتدارلىلرندىن ايدى. صفا گراينىڭ خانلق وقتلىرى قزاننىڭ ايكى معمور، باي وسوداسى فونلى وقتلىرى ايدى.

سيونىيىكە - اوتامېش گراي - قارت خانلرنى دە اعتبار ايتىمى تورغان قزان خانلىقلىرى، اوتامېش گراينى، خان بولماغاندىن غەنە خان ايتوب طانودىلر. قزاننىڭ اداره اشلىرى اوتامېش گراينىڭ آناسى اولغان سيونىيىكە قولندە ايدى. قزانلىلر، همان اوز آرالرنىدە كىمگە تابع اولورغە، كىمى خان ايدىرگە دىگان كىمى اوزلرنىڭ كىلە چكلىرى اوچون خطرلى اولغان نزاغلردە دوام ايتدى.

بوندىن باشقەدە اوز آرالرنىدە بىر برسنى اوتوشوب، قوشوب طورالر ايدى. بو اوزلەكسىز قىتەدىن قاچوب، اون مىڭ قدر قزاننىڭ موسكوا طرفدارلىرى موسكوا خىدمىتىنە كىردىلر. موسكوا حكومتى قزاندىن اولغان اوشبو باشسىزلىقنى مطلق فائىدە لانورغە، اوشبو فرصتدە قزاننى آلورغە كىرەك دىب نىت ايتوب قويدى.

قزانلار، كىناز ايواندىن صلح صوراب ايلچى يەردىلر. ايوان ھىچ جونلى جواب وىرمەدى ھىمروسىيەنىڭ ھەر طرفندىن عىسكەر جبارغە بويوردى. كامىل عىسكەر حاضرلەنوب بتكاج، كىناز يورى ايله شىخ علىنى وقزاندىن كوچوب كىتكان مىسلانلرنىڭ ھەمەسنى دە بىرگە آلوب قزانغە سفر ايتدى. بو سفردە روس عىسكەرى بىك كىوب ايدى، بو قدر عىسكەر قزانغە بارغانى يوق ايدى. ۱۴ نچى فېورال (۱۵۵۰)

ایوان جمله عسکری ایله قزان کریوستی آستینه کیلوب توفنادی. عسکرینی کامل ره تله ب طوبلرینی تیوشلی اورنلرینه قوردیلر. بتون قزانی تمام احاطه ایتوب بتدیلر. کناز ایوان، اوز عسکری آراسنده قزروب باطراندروب یوری ایدی. عسکرگه بر یولی کریوستقه هجوم ایتوب قزانی آلو اوچون تدبیرلر قوروب یوردی. بو وقت قزاننک خانن مریهلری بیشکده تیربته تو ایله مشغول ایدیلر. قزاننک زورلرندن بعضلری اوشبو بختسز کونلرده ایوان حضورینه کیلوب قزان خلافتیه خدمتکه کره لر ایدی.

قزان اچینه، ایمن آغاچندن بنا ایتلگان کریوستینه روسلر هر طرفدن طوبلر ایله آنالر ایدی. کناز قلعه نی واتدرو اوچون هر نورلی چاره لر نی قارادی، نیچه کونلر بو نیچه طوبلر نی آطدردی، لکن فائده چقمادی. آخر کنازنک فرمانی ایله آلتمش مک روس عسکری بر یولی کریوستقه هجوم ایتدیلر. قزانلیر روسلر نی شهر قاپقاسینه یه رمه دیلر. اوشبو فورقنچلی وقتلرده قزاننک غیرتلی عقللی ملکه سی سبونیکه، کریوست اوستینه منوب اوزی قوماندالر بیرب یوری ایدی. بیوک کناز اون کون بوی صوغشدی، هیچ فائده کورمه دی. فیورال آخرلری ایدی؛ کونلرده جلنوب، قارلر اری باشلاغان ایدی. احتمال یوللرده اوزلوب کیتەر دیب (?) یاش هم غیرتلی کناز ایوان قایغولی حالده ۲۱ فیورال بتون عسکری ایله قزانندان ایله نوب فایتوب کیتدی. کناز اوزینک نورققانلغن قزانلرغه بلگرتمه س ایچون هم قزانلر قوا چقماسونلر دیب اوزی خاص عسکری ایله جمله عسکرینک آرتندن باردی. فایتشلی زویه صووینک بوینده توفنادی. شیخ علی نی یته کله ب زویه

صووينڭ صول ياغنده غى طاوغه مندى، شول طاونڭ صوغش ايچون اوڭاي اولوون ملاحظه ايتوب، شونده بر شهر بنا ايتونى معقول كوردى، قزان ميرزالريده اوشبو اشنى معقولله ديلر.

ايوان قايتوب كيتكاج قزان معتبرلرى صفا گراينڭ آغاسى صاحب گرايگه اوشبو مضمونده مکتوب كوندر ديلر: «فرداشكز صفا گراى وفات اولوب بيشكده بر اوغلى قالدى، قولمزغه آلوب طوردى. كافرلر خانمزنڭ وفاتىنى بلوب، اوستمزگه بى حد عسكركوندر ديلر. الله تعالى نڭ عنايتنده سز نڭ دولتكزده كافرلرنى فروب قاچردى. اما كافر كبرى كيلور ديلر. ايمدى باش كيده چك آياق يابدا ولهدا التماس ايدمز: بزگه خانمزنڭ اوغلى بولك گراىنى بزگه خان قلوب يبه رسه كز ايدى». صاحب گراى خان، بولك گراى نڭ بيك ياش اولوى سيبندن، دولت گراى اسمنده فرداشنى قزان خانلغينه يبهرون اوتنوب سلطان سليمان قانونى غه عريضة ويردى. سلطان قزان ايله قريم برله شسه، قريم نڭ استقلال اعلان ايتون اوبلى ايدى. رخصت ايتمه دى. سلطان طرفندن قريمغه تعيين ايتلگان پاشالر ايوان نڭ دوستلرى ايدى. آلا ر بو عريضة سى سيبلى صاحب گراى نڭ اوزىنى عيلى ايتوب كورسه تديلر. اوشبو قوتقى سيبندن صاحب گراى خان تلف اولدى. شولاى ايتوب قزانلر بو طرفدنده فائده ايتمه آلما ديلر.

روسلر قايتوب كيتكاج قزان خلقلرى نوغاي ميرزاسى وسبونيكه نڭ آتاسى اولغان يوسف ميرزانى مهسكه وگه صلح صور او ايچون يبهرديلر. يوسف ميرزا بيك عقللى وتديبرلى كمسه ايدى. مهسكه و ايله قزان آراسن كيلشدر و ايچون بيك طرشدى.

اول قدر آدم قانى نو كمكنك فر آندەدە انجیل دەدە حرام بولغانن سويلەدى. ايوان صلحنى قبول ايتمەدى، بلكە اگر قزاننك زور امبرلرندن بيش آلتى كشىلرى كېلسە بن صلح شرطلرنى آلارغە سويلەرمەن دیدى.

بونك سوگندە شيخ على هم توفزلاب يىوك كنازلىر قومانداسندە قزان طرفينە بىك كوب عسكر حاضرلەب يېەردى. زويە شھرىنى بنا هم آندە چىركاۋ سالو، هر وقت قزانغە ھجوم ايتوب طور و ايلە بيوردى. اوشبو عسكر ايلە برگە ۵ يوز قدر قزاندىن قاچوب بارغان خلقلر، كوب عسكر ايلە ۋياتقە ولايتندن بختيار روزين اسمندە مسلمان كنازى حاضر اولدىلر.

كنازلىر، شيخ على ايلە قزان يانينە يتكاج ايدل اوستندە نى قدر بورام (پىراۋاز) اولسە جملە سىنى قولغە آلدىلر. قزان خلقينك چىتلر ايلە خبرلە شو ويورشولرىنە يول فالدرمى، رسمى صورتدە قزان ىرن صور بلغە سندن كاما ۋياتقە يلغەلرىنە قدر اورنلردن محاصرە ايتدىلر. زويە طاوى باشينە روس طوون فاداب زويە يلغەسى تېرە سندن گى قارانغى كوب آغاچلى اورماننى كېسوب، زويە شھرىنى بنا ايتەرگە كرشدىلر (۱۵۵۱، ماى ۲۴ نېچى كون)

زويەنك بناسى ۷ آطنەدە تمام بولدى. چىركاۋ سالندى، روسلر كامل نغوب يتدىلر. تېرە ياقدەغى چىرمش هم چواشلر روسلرنك بواشلرن كورب طوردىلر؛ قزان خلقى روسلرنك اوشبو اشلرىنە برسوزدە ايتە آلمادىلر. آلا ر اطاعت ايتمەگان صورتدە، روسلرنك كوب زيان كېترە چگن بلدىلر. آنك اوستينە دخى قزاندىغى تىرىسىزلىكدن فائىلانوب، ولايتدە گى تورەلر خلقلر اوستينە كوب وىر گولر كوتەرتكانلر

ايدى. اوشبو سبيلردن طاو ياغى چيرمىشلىرى شېخ على حضورىنە، زويە فالاسينە كېلۈپ اطاعت ايتدىلەر، اوزلرىنىڭ بيوكلرن موسقواغە ايۋان حضورىنە يېەردىلەر. ايۋان اوشبو چيرمىشلىرىنى اوزىنىڭ سرايندە زورلاب قوناق ايتدى؛ آلارنىڭ كوكلرن طابو ايچون آلتون كمشنى قزغانمادى، اوچ يلغە قدر آلاردن تولەو فلان آلماسقە وعدە ايتدى. هم شولاي ايتوب قزاننىڭ طاو ياق (جنوب) قسמידە براوق آطى روس قولنە كردى .

اوشبو وقت قزان اچندە منافلق، برسى ايكنچيسنە خبانت ايك آخرى چيگنە يتكان ايدى. هيچ برەو ايكنچيسينىڭ سوزن قبول ايتتى، هر كم اوز فكرىنە اوزى پادشاه ايدى. سيون بيكە خلقلىرىنىڭ اوشبو حاللىرىنە آچنوب يغلاودن باشقە بر اش اشلى آلمى، هر تورلى چاره لرغە يابشوب قاراسەدە، ينە اتفاقسزلىق سيبندن چاره سز قالا ايدى .

قزان خلقى يكرمى مكدن آرتق عسكر طورغزا آلمىلر ايدى. اوزلرى ايكى گە بولنگانلر ايدى : بر قسم خلق، صوغشسزغنە روسياغە بيرلورگە كبرەك دىلر؛ ايكنچى قسم بوگا اصلاً رضا بولمىلر ايدى. بو صوگنى فرقەنىڭ باشلىقى قوشاق اوغلان اسمندە بر قريم ميرزاسى ايدى. سيون بيكەنىڭ بارلىق فكرىنە قولاق سالغان كمشەدە اوشبو ايدى. بتون قريم فرقەسى فقط قوشاق طرفندە ايدى. قوشاق قلىچن طونوب : بز كافرگە اوشبو قلىچدن باشقە بر نرسەدە بيرمىمز، بز روسقە اصلاً قل بولمامز! دى ايدى (۱). قزان

خلقلىرى آگا قارشى: سېن اوتامش گراى خاننى واوزگه مخالف اولغانلرنىڭ بارسىندە اوتروب، سېونىيىكەنى نىكاھلانىپ، اوزىڭ خان اولورغە تىلىسك - دىب تەھمت ايله جواب بېرەلر ايدى .

قوشاق اوغلان و اوشبو قىرىم فرقىسى اوزلرىنىڭ قزان خلقلىرى قاشىندە اصلاً اشانچلىرى قالماغانىنى، حتى قزانلىلرنىڭ بولارنىڭ بارسىندە اوتروب بىرورگە نلەگانلرىنى بلوب، چارەسىز، ۳ يوز قىدر اولوب قزاندىن چىغوب كىتىدىلر (قوشاق غنە اوزىنىڭ خاتون و بالا چاغالرىنى آلدى) . قزان ھر طرفدىن روسلر طرفىدىن محاصرە ايتىلگان ايدى؛ يوللارنىدە روس عىسكىرى قارشى كىلدى، اوزلرى ۳ يوز قىدرگە ايدىلر . بىك كوب بولغان روس عىسكىرىنە قارشو صوغشىدىلر . فقط فرق بىش جانغە قالغانغە قىدر صوغشوب شھىد اولدىلر . قوشاق ۴۵ ايدەشى ايله روسلرغە اسىر توشدى . موسقواغە بېرلدىلر . آندە دىنگە كوچلەنوب، قبول اىتمەد كلرنىدىن، بىر زور مىدانىدە آصلدىلر .

سېونىيىكە - اوتامش نىڭ اسىر بولوى - . قزان خلقلىرى قوشاقلرنىڭ واقىعلارنىدىن صوڭ، ايواندىن شىخ علىنى خان ايتوب بېرەن صورادىلر . روس كىنازلىرى ھم ايوان، قزاننى عقلى پادشاھى سېونىيىكەسىدىن آيرماغان صورتدە، شىخ علىنى خان ايتوب بېرودە فائىدە بولماغانن آكلىلر ايدى . ايواننىڭ اوتىكان زور غىرتلى صوغشىندە موفقىتسىز قايتوويدە مطلقا سېونىيىكەنىڭ سىيامىنى سېىندىن اولوى آلاغە معلوم ايدى . قزان ابلچىلرىنە ايوان صلحنى قبول ايتىمك اوچون اوشبو شرطلرنى قويدى :

(۱) قزاننىڭ رىسى خانى اولغان اوتامش گراى ايله آناسى سېونىيىكەنى ھم موسكوادە اوتىرلىگان كىنازلردىن طول و بىتىم قالغان خاتون و بالا چاغالرنى موسقواغە بېرورلر .

(۲) قزاننڭ طاو ياق قسىمى بتونلەي موسقوا قولنده فالور.

(۳) قزاندهغى جملە روسلر آزاد ايتلورلر.

روس كنازلرى اوشبو شرطلرنى قزان خلقى آلدېنە كېلوب اوقودېلر؛ قزان خلقى طاو ياغېنى بېرورگە اوۋلده رضا اولمى طورسەلرده، ينە رضا اولدېلر.

الوغ محمددن صوڭ بر خانغەدە نصيب بولماغان تدېير ھىم عقاغە مالك بولغان خانملرى سيونىيەكە ايلە اوغلىنى روسقە بېروب بېرونىدە قبول ايتدېلر. اوچ كون بويى اوشبو صلح شرطلرېنە توركم توركم كېلوب قول قويدېلر. روس مامورلر بىدە صلح شرطلرېنى بېرېنە كېتورگە كرشدېلر. ايك اوۋل سيونىيەكە ايلە اوتامېش گراي خان روسبە مامورلرېنە وېرلەچك ايدى.

۲۵ يىل قدر خان خاتونى، صوگندن اوزى خانم اولغان عقللى سيونىيەكە صبرسزلىق ايلە يغلارغە كرشدى. چونكە آنى موسقواغە بېروب بېرونى اوزىنڭ خلقى قبول ايتدېلر. سيونىيەكەنى قزاندىن آلوب كېتەر اوچون، كناز سېرېرانى كېلدى؛ سيونىيەكە گە كروب، اوزىنڭ آلورغە كېلكان ايكانن سويلەدى. شول كوندن اعتبارا روس قولنده اسير اولوب قالاچقن عرض ايتدى. سيونىيەكە، اللەنڭ تقدېرى شولايدىر. دېدېدە يوز توبەن ھوش سز اولوب بېرگە يغلدى. شوندىغى خلق اثرلەنوب، سېرېرانىنى اوتوررگە تلەدېلر، لىكن قزاننڭ اولوغلىرى خلقنى بېرمەدېلر. سيونىيەكەنڭ سرايندىغى جملە قدرلى قىمتلى نرسەلرن اون ايكى كېمەگە تويەب تولتدېلر. سيونىيەكە كېتەر وقتندە خان مسجدېنە كروب نماز اوقودى. مسجد باندىغەنە اولغان صفا گراي خان قېرېنە واروب بېك قاتى

يغلارغه كرشدى. هم اوزينك سبوكلى ايرى صفا گراي گه خطاب ايدوب بيتلر ايتدى. اوزينك نيچه يللر خان اولوب جاني تنى ايله خدمت ايتكان خلقلىرى بو كون عهد و يمىنلر ينى بوزوب، اوزينك دشمانينه اسير ايدوب بيروب يهر و لرندن شكاييت ايتدى. صفا گراي گه: آج فبرگنى! مين ده، بو قدر عذاب و خورلقلر كورمى، سينك كىي راحتله نوب قبرده يانايم. آج فبرگنى، فوچاغكا كرهيم، دى ايدیده اوز ينى قبر اوستينه كوتهروب طاشلى ايدى. فقط مرحمتسز قبر آچلى يارلمى ايدى.

سيونىيكة نك يغلارينه، كناز سيري يريانى اوزى هم توزه آلمى يغلادى. بتون جيولغان خلق يغلاديلر. قرانك ييو كلرى سيونىيكة نى يوانوب قارىلر ايدى. سيونىيكة نى آفرنلق ايله گنه پادشاهلرغه مخصوص آرباغه او طور توب زينتلى كيمه گه آلوب بارديلر. اوغلى اونامش گراي هم ياننده ايدى. بتون قران خلقى برسى قالى ايدل بويينه اوز انا توشديلر.

مانور سيونىيكة نك قايقودن اصلا توسى قالماغان، تمام صارغايفان ايدى. كيمه گه او طور تدليلر. كيمه لر قوزغالوب كيتدى. سيونىيكة اوشبو اورنده يغلى، يغلى غايت اثرلى و غايت موكللى بيتلر او قودى. «اي بختسز شهر! سين ايلك بال يلغه لرى آغزا ايدك، ايندى تمام قان يلغه لرى آغزا چاقسك» ديب ايتيه ايدى. بتون قران خلقى يرگه قاپلانوب يغلاب قالديلر (۱). ۱۵۵۲ سنه، ۵ آوغوست.

(۱) سيونىيكة نك اوشبو حاللرى و اينكان بيتلرى، ۱۷۹۱ نچى يلد.

پتربورغه. نشر اينلگان «Исторія о Казанскомъ царствѣ»

او چنچی مرتبه شیخ علی خان۔ سیونیکیه اوز اتلغاج شیخ علی روس کنازلری هم عسکرایله زویهدن قزانغه کیلدی. بتون خلقدن بیعت آلوب، خان سرابنی تازازتدروب ۱۶نجی آوغست بولگا کف وخابارف اسمنده کنازلر قولنده ۳نجی مرتبه تختکه او طوردی. تختکه او طورغاچده قزانده غی جمله روس اسیرلرن آزاد ایتدی؛ اوشبو اسیرلرنک مجموعی نیچه مکلر مقدارنده ایدی. بعضلری ۲۰ یلر قدر اسیرلکده قالغانلر ایدی. جمله سی کیمه لرایله موسقواغه اوزاتلدیلر. اسیرلرنک قوتلووینه روس خلقی رسمی بیرام ایتدیلر.

صلح شرطلری کامل یرینه کیلدی. قزانده همانده اوشبو شرطلرغه رضا اولمی قالغان بعض کیشیلر بار ایدی. روس عسکری بولارنی وولغا هم قاما یلغه لرینه آتدیلر هم اوتردیلر. بوندان صوگ قزان بخشی صورتده طنجلانغان کبی بولدی. روس کنازلری قایتوب کیتدی؛ تیک کناز خابارف یوزله ب عسکر ایله شیخ علی نی صاقلاو ایچون قزانده قالدی. قزان خلقلری اوزلرینک طاو یاق یرلرینک روس قولینه کروندن غایت کوگلسز ایدیلر؛ آلارنک خانلری اولدقندن شیخ علی ایوانغه: «مین قزانلرنک خانلری اولدقمدن، آلارنی طنچ حالده اداره ایتو قایغوسن قارارغه مجبورمن. حالبوکه طاو یاق فسمی قزانغه رسماً بیرلوب طورماغانده اصلا طنچلق بولومکن نوگل.» دیب تکرار خبر کوندردی؛ قایتاروب

کوروب بلگان بر روس طرفندن بازلغان ص ۱۴۰ - ۱۵۳.

بز اوشبو اثرنک مهم اورنلرینی هم اوشبو ینلرینی ترجمه ایتدک،

آهرم صورتده نشر ایتدیمز. ان شاه الله.

بیرون، هیچ اولماغانده یارطی مقدارن اولسون قایتار وون صورادی
لکن ایوان قبول اینمه دی.

شیخ علی قزان خلقی ایله بر قدر طنچ طور و قایغوسنده ایدی.
روس لر و روس مأمور لری او چون بو او کابیلی تو گل ایدی. شونک
او چونده آلا ر شیخ علی ایله خلق آراسن بوز ارغه طرشالر،
او کابیلی اورن کبلگان صاین، شیخ علی گه یالغانلاب: «قزانلر سینی
خانلقدن توشورب اورنکا نوغای یا که استرخاندن خان آلورغه
طرشالر؛ سین آلا رغه یخشیلق تلیسک» دیب ایتهلر ایدی. شیخ
علی بو یالغانغه تمام اشاندی؛ بر کون اوزی شبهه له نگان قزان
زور لرندن یتمش له ب توره و میر زالرنی اوتر تور او چون
اوزینک سر اینه فونا فغه چا قردی. خلقلر جیولوب او طور غاچ، شیخ
علی اوزینک بیوروب قویغان روس عسکرینی فونا قلر اوستینه کرتوب
جمله سینی صویدردی. بو سبیدن قزان اچنده بیک زور فتنه قوبدی؛
ایکی کون بویی قزان اوراملرنده آدم قانلری یلغه بولوب آفدی.
کوب آدملر قزان دن قاچدی لر، بتون خلق شیخ علی دن بیز دیلر.
بو واقعه نی کناز ایوان ایشتکاج آد اشف (۱) اسمنده بر کنازنی
شیخ علی یانینه بیهردی. «قزانده غی فتنه نی باصو او چون روس عسکر ن
کرتی ممکن تو گل» دیب خبر ایدی. شیخ علی کناز آد اشف قه:
«اگر کناز حضرتی قزاننک طاو یاق قسمن قایتارسه، مین قزانده غی
فتنه نی باصونی اوستمه آلامن. اگر قایتار ماسه مین مونده طور مینم؛
خانلغمنی طاشلاب، بیوک کناز یانینه مه سکه و گه قایتامن، اما اوز قولم
ایله قزاننی مه سکه و گه بیورور گه قولمدن کیلمی. اگر مین موندی
اشلر اشله سه م، مسلمانلر میکا قیامت کونینه قدر لعنت او قورلر. اما

میں اوزم قرانندن کیتکاج، سزنگ قزاننی یکل صورتده آلووغز اوچون هر نورلی چاره لرنی قارارمن» دیدی. کناز آداشف، اوشبو خبرنی ایوانغه سویله دی. بو وقت مهسکه وده قزاننگ کاشرف، علی مردان اسمنده میرزالری بار ایدی. آلاز کناز ایوانغه: «شیخ علی خلقنی جفالی، آلازنی هیچ تیوشسز اورنده، طالی. شونک اوچونده قزان خلقلری شیخ علی نی برده یاراتمیلر. اگر کناز حضرتی شیخ علی نی توشورب آنک اورنینه مهسکه ودن بر روس نامیستنیق قویسه، خلقلر بیک یخشی اطاعت ایتر لر ایدی. بز شهردن چغوب اوللرغه طارالوب اوطورور ایدک» دیب سویله دیلر. بوسوزنی ایوان معقول کوردی، کناز آداشفنی شیخ علی نی توشورو اوچون قزانغه بیهردی. اول قزانغه بارغاج شیخ علی گه «اگر سین قزانغه روس عسکرینی شول کویگه گنه قبول ایتوب آلساک، کناز ایوان سیکا بیک کوب رحمت اوقور، حرمتلر، هم کوب وظیفه لر آلورسک» دیدی. شیخ علی موکا قارشی: «میں ایندی قزانده اوچنچی مرتبه خان بولدم؛ هیچ برنده او کمدام. مینم بختم آبرویم یوقدر. حاضر مملکت صاقلاو توگل، اوزمنی صاقلاودنده عاجزمن. میں تختنی اوزمه مناسب کورمیم هم طاشلیم. اما سزنگ قزاننی یکل آلوگز اوچون هر نورلی چاره لرنی قارارمن؛ صوگندان تله سه گز صلح ایله، تله سه گز صوغش ایله آلورسز. اما اوز قولمدن بیره آلمیم.» دیدی. کناز آداشف رضا بولدی. شیخ علی بر کون قزاننگ بارلق طوبلارن اشدن چغاروب بوزدی داری صندوقلرینک همه سن بیکله ب، یاشرب زویه قالاسینه بیهردی. مونک صوگنده اوزی، اوزینک خدمتکارلری هم قزان زورلرندن بعضلری ایله ویاننده غی روس

عسكىرى ايله، «بالق طوتارغه» دىب يالغانلاب، قزاندىن چغوب كىتىدى. قزاندىن كىتكىچ ياندىغى قزان ميرزالرىنى: «سز مېنى خانلقدىن توشورگە طرشدگىز» دىب اوزون ايتوب اورشدى. زويهگە بارغاچ بو ميرزالرنىڭ بارسىنى اوترتىدى.

ايوان قزان نامىستىك لگىنە زويه گوپىر ناتورى كىناز مىكولىنسكىنى تەيىن ايتكان ايدى. اول قزانغە باروب خلقغە: ايندى اشلىرىز تەگەنچە: شىخ على عزىل ايتلىدى؛ حاضر كىناز ايوانغە اطاعتكە يمىن ايتكىز» ديدى. خلق: سىن زويه دن چاقون و بورناش ميرزالرىنى بىزگە يېرسەك بىز قبول ايتەرمىز، آلاز كىناز ايواننىڭ قزان خلقىنە شىقتىلى بولون اوستلىرىنە آلسونلىر. آلاز كىنازلىرگە قانشوب، روس تەسى بولوب يورگاچ كىنازنى يىخشى صورتدە بلورلىر» ديدىلىر. بو ميرزالر قزانغە كىلىدىلىر، فتنە باصلدى. نامىستىك مىكولىنسكىگە خان سىراين حاضرلەرگە كىرىدىلىر. شىخ علىنىڭ عائىلەسن زويهگە اوزاندىلىر، كىناز مىكولىنسكىنى چاقىردىلىر. كىناز كىلىدى. خلق ۋولغە بويىنە توشوب قارشى آلدىلىر. كىناز مىكولىنسكى اوزىنىڭ عسكىرى ايله بىش بالتادە طوقنادى. نرسەلىرىن يوكلەب يوكلەب اوزىنە حاضرلەنگان سىرايغە يېرە ايدى؛ «قزاندىن فتنە چىقىدى» دىب خىبر كىلىدى. فتنەنىڭ چىغوينە كىنازنىڭ اوزى يېرگان چاقون ميرزالر سىب بولدى: آلاز روسلردىن اوركوبكنە تورغان خلقغە: «روسلىرى سىزنى بتونلەي اوتروب، بتون نىگىزگىزنى بىررگە كىلىدىلىر» دىب ايتدىلىر. شول سىبىدىن بتون خلق قورقوب غىرتكە كىلىدىلىر. بتونسى قوراللاندىلىر، شىرنىڭ قاپقاسنى بىكلەدىلىر. تورلى امىر ھم تورەلىر

خلقىنى او گۈتلەپ قارادىلار، ھېچ فائىدە بولمادى. روس كىنازلىرى
 ومېكولىنسكى دە خلقىنى تىنچلاندىرورغە طرشدىلار، تورلى وعدەلەردە
 ايتدىلار؛ قزانلار آلارغە قارشى: «سىزنىڭ سوزىڭىز گە اشانورغە يارامى.
 سىزنىڭ بارسىدە جىلە گنە؛ شېخ على اوزىدە شول سوزنى سويلى
 طورغان ايدى» دېيىپ جواب بېرىدىلار. كىنازلىرىنىڭ يانلىرىدە عىسكىر
 كۈپ بولسىدە ايواننىڭ رخصتىدىن باشقا صوغشونى معقول كۈرمەدىلار،
 زويە گە قايتدىلار، آندەغى قزان مىرزا وتورەلىرىنى حبس كە
 يابدىلار. كىناز شىرىمىتىڧنى موسكواغە يېزىپ ايوانغە خىر ايتدىلار
 (۱۵۵۲، مارت ۲۴).

بو وقتلار مەسكە و كىنازىنە، قزاننى آلغانچە صوغشوا و چون،
 ايك اوڭايلى وقت ايدى. ھېچ بىر خوقلى اورنى يوق ايدى: اول ايدى
 غرب طرفىدەغى پادشاھلار ايلە اتقاق ايتكان؛ قىرىم نىڭ صاحب گراى
 خان وفات ايدى؛ استرخان خانى يغمورچى روسياغە دوستلق
 كۈرسەتۈپ عىسكىر ايلە ياردەم بېرە؛ استرخان نىڭ زور كىنازلىرىدىن
 قايبولا مىرزا مەسكە و دە جان على خاننىڭ قىزىنە اويلەنۈپ، رىسمى
 قانن آتاسى اولغان كىناز ايوانغە ھەر تورلى تىبىرلەر كۈرسەتە ايدى.
 نوغاي كىنازلىرى روسيا ايلە تجارت ايتشوب دوستلىقىدە طورالار
 ايدى. شول وقت روسىيە اوچون ايك فورقنىچ اولغان
 استانبول نىڭ سىلطانى سىلىمان قانۇنىنىڭ قىرىم (كفە) دەغى
 روسيا پاشالىرى ايواننىڭ دوستلىرى ايدىلار. آلار قزاننى سىلطانغە بتۈنلەي
 روسيا قوللىدە و روسياغە فقط عاصى ايدىكەنە كۈرسەتەر ايدى.
 سىلطان اوزى قزان ايلە قىرىم نىڭ قوشلۇوندىن يەنى قىچاق مەملىكىتى
 كىلۈپ چىغۇوندىن قورقا ايدى. وشولاي ايتۈپ قزاننىڭ ايك آخرغى

ساعتده طاياندىقى و ياردىم كوتوب طوردىقى سلطاندنده ايوان امين اولغان ايدى. قزاننك بىك كوب بولماغان خلقى كوندن كوت فتنه لر هم روسلرغه كيتو سببلى آزا يوب، قزان تمام ضعيفله نگان ايدى. ايمدى اوشبو وقت، عسكرى كوب و هر بر كناز لرى بر اتفاقدى اولوب، قوتلى، غيرتلى و اوصال پادشاهغه مالك اولغان روسياغه هيچ باشسىز، اچى فتنه ايله طولى و بىكرى مكدن آرتق عسكرى اولماغان و بر بالغزى قالغان قزان حكومتىنى آلو، اوستالق، بهادرلق و افتدار اولغانده، بىك قىين اش تو گل ايدى.

كناز ايوان بتون روسيا شهرلر ينه: «خرستيان ديننده اولغانلرنك راحتى اوچون قزاننى طايتارغه، خرستيان دينن يوقارى كوتەررگه وقت يئدى» دىب اعلان ايتدى. هر شهردن عسكرلر جيارغه بيوردى. اوزينك قانن انبىسى دانيل رامانوفنى اوزينك عسكرى ايله قزانغه بيهردى. هر طرفدن عسكرلر كاشير، كالومنا، مورم شهرلر ينه جيولدىلر. كناز غورباتسكى ايله پيتروشويسكى مەسكە و عسكرى ايله نيزنى نوؤ غوردقه كيتدىلر؛ كناز ميخائيل گلينسكى كاما طرفلر ينه كيتدى، آندى قلعى لر، كريپوستلر بنا ايتدى. كناز ايوان زويه، كاما هم ويانكا طرفلر نده غى عسكرلر ينه قزانلرنك ايدل آرقلى يورى نورغان بورام (پير اواز) لر ينى آلورغه فوشدى. مونك صوگنده كناز ايوان اوزينك كناز لر ينى جيوب و شىخ على نى قاسم شهرندن چاقروب كيتروب كيكاش مجلسى باصاى. قزانغه اوزينك باراچاغن سويلهدى. كناز لرنك بعضى ايواننك مەسكە وده فالوون، كوبرەك كناز لر ايله شىخ على كناز

بارسه ده فش بارو وینی معقول کوردیلر. شیخ علی ایتدی: قزان تبره سی غایت سازلق و اورمانلق بولغانلقدن صوغش اشلری او چون او کاپسز بر؛ ا گر قش کونی بارسا گز او کای اولور. دیدی. کناز ایوان: ایندی کامل عسکرلر حاضرله نوب و کوبسی کیتوب بتکان، آزقلر اسبابلر حاضرله ننگان، ایندی قشنی کوتمیمز بارامز. دیدی. شیخ علی گه اوزی ایله برگه بولاچاغن سویله دی. آکا کوب هدیه لر بیرب قاسم غه خان ایتدی. سکر آیدن بیرلی مه سکه وده طوراً طورغان سیونبیکه نی (علی کره منها) هدیه ایتوب شیخ علی گه بیردی (۱۵۵۲ سنه مای آبی).

بو وقت قزان خلقلری سلطاندنده، باشقه سندنده یاردم کیلوندن امید اوزب، نوغای میرزالرندن اوزلرینه خان صورادیلر. نوغایلر قبول ایتوب یاد کار بن قاسم نی خان ایتوب، ۵۰۰ قدر نوغای عسکری ایله قزانغه یبردیلر. قزان وزویه طرفلرنده اولغان روس عسکری اوشبو خان ننگ کیلون ایشتوب قزانغه یتمه سدن ایلك بترو نیتی ایله، خان ننگ کیلور یولینی بیکله ب، طوتارغه اجتهاد ایتوب کوتوب طوردیلر. یاد کار بیش یوز قدر گنه آطلی عسکری ایله روس عسکرینگ اورتاسندن اوزوب کیتدی. روسلر بر اش اینه آلمی فالدیلر.

یاد کار خان - . یاد کار خان استرخان خانی قاسم خان ابن سید احمد خان ننگ اوغلیدر. اول قزانغه کیلگانده ۱۹ یاشنده ایدی. قزان خلقلری یاد کارغه صداقت ایچون یمین ایتدیلر؛ یاد کار روسیا ایله ایلك آخر غی صولو وینه قدر صوغشا چاغینه آنط ایتدی.

فزانلر اوزلرينىڭ خانلىرى اولغاچ طن آلدىلر، كوكللىرى
 كوتەردى. البته صوغش اسبابلرن هم قارى باشلادىلر. روسيا گە
 اطاعت و عهد ايتكان طاو ياغى چيرمش و چواشلىرى اوزلرينىڭ
 عدل خواجەلىرى، قرداشلىرى و دوستلىرى اولغان فزانلرنىڭ حال و قوت
 آلغانن كورگاچ، روسيا غە اولغان عهدلرن بوزدىلر دە فزانلر غە
 تابع اولدىلر. حقيقتاً دە چواش، چيرمش، آر كىبى خلقلر ايله
 بلغارلر (فزانلر) آراسىندە بىك تيرەن و نچكە معنالى علاقەلر بار
 ايدى؛ آلا هر بر آورلقنى فزانلر ايله بر گە كورب آلا ر غە هر
 جەندن ياردەم ايتەر گە و روسلار غە بتونلەي دشمانلىق كورسە تور گە
 كرشدىلر. فزان، زويه تيرەسندە گى روس آطلاي عسكەرلرينىڭ
 آطلرن سوروب آلوب كىتەلر، آزقلرن آلالر و بعض اورندە
 صوغشالار ايدى. بو وقتلر زويه طرفلرن دەغى روس عسكرى
 آراسىنە غايت قوتلى صورندە آوز بوزلو (سىنغا) آورو ي طارالدى
 حتى عسكەرلردن كو بسى ئولگە لەدىلر دە. كناز ايوان نىژنبدەغى
 كناز غورباتسكى ايله كناز شويسكى گە بارلق عسكەرلىرى ايله
 زويه (اسو يازسكى) گە بارور غە قوشدى.

روس عسكرى فزانلرنىڭ شول قدر اوزلرن صاقلار غە
 طر شولرىنى و چيرمشلرنىڭ صو كغى حاللرن كورگاچ، بز فزان خلقى
 اوستىنە ناحق بارامز، آلا رنىڭ يرلرن حقسز غە ھلاك ايتەمز؛
 اوشبونىڭ ايچون اللە تعالى بز گە اوشبو رنجونى بىەردى-دىب ايتەلر
 ايدى. موني كناز ايوان ايشتكاچ ميتروپوليت ايله بر گە عسكرنى
 اور شوپ: «سز موندە چاقدە چن چندان خدمت ايتو گە يمىن
 ايتدگز، ايندى بو كون يوقبار اويغە توشوب فورقا باشلادگز.

الله تعالى بونگ ايچون سزگه موندى آورونى يبهردى» ديه خط يبهردى. موندن صوگ عسکر آراسندن فورقو كبتدى.

كناز ايواننگ قزانغه سفرى وصوغشى - . كناز ايوان يقينلىرى ايله كورشوب و ايسه نله شوب (۱۵۵۲، ايون ۱۶) نده مهسكه و دن چقدى. ۳نچى ايول فولومنه شهرندن زور عسكربنى آلوب ۱۹ آوغست ايلك يبهركان عسكلرلرندن باشقه يوز ايللى مك عسکر ايله (بولار آراسنده، آتقه منوب آتاسينى اونتقان، تاتارلر بيك كوب) قزانغه باروب يتدى، قزان خلقلرينه: «قان توكمى شهرنى بيركز» ديب خبر يبهردى قزانلرنى زورلىرى هم يادكار خان اوزامضالرى ايله «بز سزنى كوتوب طورامز» ديب جواب يبهردىلر. شىخ على جانن فدا ايتهردى بولوب يوروب طاويباغى خلقينى يه روسياغه اطاعت ايتدردى.

كونلر بيك يغمورلى و بليجراق ايدى؛ روسلر فوراللىرن كيمه لرندن بيك آورلق ايله گنه چغاردىلر. بووقت قزان اچندن قاماي اسمنده بر ميرزا ايوان حضورينه كيلوب، قزان اچنده گى جمله اشلردن خبر بىردى: بز ابكى يوز قدر كشى روسياغه شول كويگه گنه بيرلونى تله دك، آلاز بزنىك همه مزنى طوتوب آلدىلر. مين يالغزم قاچوب قوطلدم. يادكار خان، علمالرنىك باشلىقى ملاقل شريف، ايرنېش ميرزا، چاپقون، آتالىق، اسلام، علكاي، ناريقف كيبك، اسمنده گى ميرزالر خلقنى روسيا خلافينه چاقرالر.

قزانده اوتوز مك قزاننىك اوز عسكرى، ايكى مك يدى يوز نوغاي عسكرى بار. بر مقدار عسکر ايله يسانچى ميرزاني عسکر جيو اوچون آرچا طرفينه يبهردىلر. قزانده صلح تله وچى

برهوده يوق . . . . ديب سويله دى. ايوان موگا يىك شادلانوب
ميرزاغه كوب حرمت ايتدى. موندن صوك كئناز ايوان جمله
عسكرىنى ترتيب ايتوب اورنلر تعيين ايتەرگه كرشدى. آلداغى
فرقه (بولك)نى آرچا فرينه، ايكنچى فرقهنى بولاق بويينه، شىخ
علىنى عسكرى ايله ايسكى زيارت آرتينه قويوب اوزى ؤولغه
يارينه يقين خان بولونلغنده قالورغه بولدى.

۲۳ آوغست قوياش چققاچ جمله عسكر تهريلر كوتنروب
قلعهغه تابا قوزغالديلر. ايوان آت اوستنده عسكرىنى قزدروب
ناموسلانروب، دين اسمينه دعوت ايتوب اولگانلرنك بالالرى
خزينه دن طويدرلاچاغينه وعده ايتت ايدى؛ قزاننك يانينه كيلوب
عسكرىنى ايكى مرتبه ترتيب ايتدى. جمله عسكر كبرك اورنلرنده
اورناشوب نى وقت قزان عسكرى چغوون كوتوب طورديلر.
يدى مكلاه بر فرقه عسكر بولافغه كوپر سالوب آرچا فرينه
چقديلر، طاش كرىوستكە توغرى بارديلر؛ كرىوستكە ايكى يوز
صاژين قالغان ايدى؛ فابقانى آچوب تكبير ايتوب ۱۵ مكلاه
قزان عسكرى چقدى. روسلرنى بتونلهى طارانديلر. اول آراده
يقيندهغى جمله ياسانوب طورغان زور عسكرلر كيلوب يتدى.
بيك فاتى صوغشديلر. دشمان كوبه يگانن بلكاچ قزانلر اسيرلر
بيرب قابقادان قلعه اچينه كروب كبتديلر. روسلر بو كون قزاننى
تمام احاطه ايتوب آلديلر. ينانچى ميرزا عسكرى ايله كيلمه سه
قزانلرغه اميد اورنى قالما دى. ايرنه گوسن ۲۴ آوغست فونلى جيل
چغوب، بتون چاطرلرنى هم كئنازنىك اوز چاطرن طوزدردى. صودهغى
آزقلر طوتورلغان كيمه لر باتدى. روسلر آزقلرىنىك بتووندىن قورقا

باشلادىلار. كنانز ايوان زويه برله مەسكەو گە، آزق يېەررگە ھەم قش فالورغە طوغرى كېلسە دىب، قش كېوملرى يېەررگە قوشوب خېر يېەردى. ۲۵ آوغست آرقاقرندەغى روس عسكرىنە قزانلار ھجوم ايتدىلار؛ بو صوغشده كنانز شېما كېن جراحتلەندى. روسلار كوبە يىگاج قزانلارنە كرېپوستكە كرديلار. بو ايكى كوندە كنانز ايوان آت اوستندن برده توشمەدى.

۲۶ آوغستدە روسلار تمام حاضرلەنوب جملەسى بردن شەرگە قاپلاندىلار. قزان عسكرى قارشو چقدى، صوغش بىك قوتلى بولدى. ايكىنچى كون طاك وقتىنە قدر باردى. صوغشده قزاننك زورلردن اسلام، سونچالى ميرزا، نارىقف كېلر شھيد اولدىلار. ۲۸ آوغست ينە صوغش دوام ايتدى. ۲۹ آوغست يىانچى ميرزا اوزىنك بر آز عسكرى ايلە كنانز خالقف (۱) قومانداسندەغى زور فرقه غە ھجوم ايتدى. ايكىنچى فرقلر كېلوب يتوب روسلار كوبە يىگاج يىانچى اورمان اچىنە كرول كېتدى. يىانچى شول صورت ايلە ايكىنچى كونلردەدە دوام ايتدى. قزان اچندەگى خلقلر منارە باشندن آگا املاب، ھجوم اوچون ھر بر او كايلى اورنلرنى كورسەتوب طورالر ايدى. شونك اوچوندە يىانچى روس عسكرى اوچون بىك فورقنچى بر بلا بولدى. آخر ايوان عسكرىنى ايكى گە بولوب بر قسمنى شەرگە، ايكىنچى قسمنى يىانچى غە قويدى. صوگھيسىنك دە يارطيسن ياشروب، يارطيسنغە يىانچى غە قارشو قويدى. يىانچى آلدندەغى عسكەرگە ھجوم ايتدى، روسلار بىكلوب قاچدىلار. يىانچى بولارنى حتى بوكلر آراسىنە قدر قووب كېلدى؛ شول وقت

ياشرىنگان عسكر آرتلرنده قالغان ايدى. ييانچىلارنى اوراتوب
 آلدىلر. ايكى آراده بىك قاتى صوغش اولدى. ييانچى عسكرندن
 بىك آزى قوطلدى، بر مقدارى اسير توشدى. كئاز ايوان بولارنى
 باغانلارغه به يله ب شهر خلقينك كوزى آلدينه قويدرتدى، «شهرنى
 بىر كز!!» دىب يالئوب قىچقورورغه فوشدى. قزان خلقى اوشبو
 اسيرلرگه كافر قولنده شول قدر عذاب كورگانچى اوز قولمزدن
 اولكز دىب ملتقلر ايله آتدىلر. كئاز ايوان قزانلرنك بو قدر
 ناموسلى، روسلارغه بو قدر دشمان اولورينه حيران قالدى.

ايوان قزاننى، اوزينك عسكرىنى كوب تلف ايتميچه اوزينه
 كوب ضرر كبتورميگنه آلو فايغوسنده ايدى؛ اوزينك ياننده غى
 راز مبصل ديگان مهندسكه بولاق بويندن آتالغى وتومن قايقالرينه
 قدر قازوب دارى قوبارغه فوشدى. شول وقت قاماي ميرزا،
 قزانلرنك صو يوللرن كىسو، آلارنى عاجز ايتو اوچون دخى
 او كايلى بولور ديدى هم ميرعلى فابقاسى ديگان اورندن صوبولينك
 اورنن كورسه ندى. ايوان بونى بىك مناسب كوردى. داووروى بانى
 ديگان اورندن باشلاب اون كون قدر قازغاچ، آط و آدم آياقلرينك
 طاوشلرى ايشتلدى، صو يولى توغرىسینه يتولر ينى بلدىلر. اون بر
 ميچكه دارى قويوب ۵ نچى سنتابر اوط تورتدىلر. شهرنك اورى
 آغاچلرى، طاوشلرى هم كوب آدملر ايله كوك گه اوچدى.
 بتون تيره ياقى نوتون و طوپراق ايله طولدى، خلق بىك آبدرادى.
 اورص عسكرى آچلغان اورندن طغزلانوب شهر اچينه آغا
 باشلادىلر. هم روسلر قلعه اچنده بىك كوبه يدىلر، قزانلر ايسارن
 آلدىلر. بىك قاتى صوغشوب روسلرنى بتونلهى قووب چقاردىلر.

هر ايکى طرفدن بىك كوب جان تلف بولدى. بىك تيز آراده كرىپوست (قلعه) لرىنى اولگيدنده يخشىراق ايتوب بنا ايتدىلار. قزانلرغه ايندى ايسكى، ناچار صولرغنه اچەرگه قالدى. لکن همئلىرینه ضعيفلك كيلمەدى، همان صوغش ايتدىلرده طوردىلار.

۶ نچى سنتابر كناز ايوان، غار باطسكى ايله شوبسكى قوماندالرنده قزاننك اوستروغ و آرچا اسمنده شهرلرىنى آلو اوچون عسکر يپەردى. هر ايکى شهرده خلق يوق درجه سنده آز ايدى. خاتون بالا چاغالرن اسير ايتوب، كچكته اولسه لرده باي شهرلردن كوب ماللر آلدىلار. آرچا ايله قزان آراسنده قزان يلغەسى بويىنچە قزان خلقلرىنك صيفىلرى بولا ايدى؛ روسلر بولارنك بارسندنده كوچلرى يتسكانچە مال آلدىلار. ۱۶ نچى سنتابر ايوان حضورينه قايتوب يتدىلار. روس عسكىرى غـ ايت آچقغان ايدى، طويدى؛ آرغان ايدى، حال آلدى.

قزاننك ايوان ياننده غى كوب تورەلرى، عسكىرلىرى ايله برگە قزان خلافيته قوللارندن كيلگان قدر طرشالر ايدى. عين شول وقتده ايلك قزانلر ايله بر توغان قرداش كىي تر كلك ايتسكان قزان تيره سنده گى چواش و چيرمشلر روسلرغە عهدلرن تکرار بوزوب قوللرندن كيلگانچە قزانغە ياردم ايتوب طورالر ايدى. روس عسكىرىنه هميشە زيان ضرر كيتورب طورالر ايدى؛ بو اشكه بر چاره بولو اوچون كناز ايوان بولارغە عسكىر يپەرب ماللرن آلدردى، بالالرن اسير ايتدردى. بونك ايله روسلرنك چيتدن فورقار يرلرى قالماغان كىي، قزانلرنكده اميد ايتەر اورنلرى قالمادى. تىك روسلر اوچون شول وقت متصل يغمور ياوب طوروى بىك

او گایسز کیله ایدی. بو اشنی روسلر قزان خلقینک سحرلرندن کورهلر ایدی.

روسلر قزانلرنی عاجز قالدرو او چون، ۱۸ آرشن بیوکلگنده آستینه کوپچه کلر قویوب برزور نرسه یاصادیلر؛ مونی خان قاپقاسی طورسینه کیتورب قویدیلر. باشینه آلتمشلاب طوب قویوب قزان اچینه آطوب طوردیلر.

ایوان هر وقت قزان خاقینه اوزایرکلری ایله شهرنی بیرولرن صوراب: ماللرگز، بالا چاغالرگز ایله تله گان یرگز گه کینکز، شهرنی بزگه طابشرگزا، دیب ایته ایدی؛ قزانلر رد ایتوب جواب بیرلر ایدی.

کناز واراتینسکی قومانداسنده غی زور عسکر آرچا یاق قلعه غه همان یقینلاشوب بارا ایدی، قلعه ایله عسکر آراسنده ۹ آرشین کیکلگنده ۲۱ آرشین تیره نلگنده برچو قرغه قالدی. روس عسکری کوب بولغاچ برسی آروسه ایکنچیسی کیلوب نوبتله شوب صوغشالار ایدی. قزانلر عسکری آز ایدی، شونک اوچونده اوزلکسز صوغشوب طورورغه طوغری کیله ایدی. لکن هر ایکی طرف آردیلر. آز وقت طوقتاب طوردیلر. روس عسکری آشارغه او طورغانلر ایدی؛ قاپقا آچلوب قاراچا میرزا قومانداسنده اون مکلهب قزان عسکری چغوب هجوم ایندیلر. روسلرنک طوبلرن آلا باشلا یلر. بتون عسکر بر برسینی بلعی صوغشورغه کرشدیلر. شول کونگه قدر آندی صوغشلیری بولماغان ایدی. روسلارنک زور کنازلری جراحتلندیلر. قزان عسکری آغان طوبلرن قلعه غه کرتوب شغللنلر ایدی؛ روس

عسكرىنه اول كونگه قدر صوغشقه قانشماغان مورم عسكرى ايله بايار بالالرندن جولغان عسكەر كيلوب يتدى، دشمان حسابسىز كوبه يتدى، فزانلير قلعه غه كروب كينتر گه مجبور بولدىلر. بو صوغشده هر ايكى طرفقه بيك كوب ضرر بولدى. بىگره كده روسلار غه ضرر كوب اولدى، چونكه آلارنك ايكى زور فرقه سى تمام اوترلوب يتدى.

روس عسكرى فزان ياننده ايندى بش آطنه اولدى همان طور. آز ديگانده بالا چاغالرى ايله اون مك لهب فزانلرنى اوتردىلر، فزانلرنك غير تينه ضعيفلك كيلگانى كورنمەدى؛ حالبوكه جاي كوني كيلگان روسلار غه قش كوني يتوب كيله ايدى.

۳۰ نچى سنتابر روسلر قلعه نى ينه دارى ايله كوگگه اوچوردىلر. فزان خلقى حيران قالوب ايك آخر ساعتىز اوشبو اولور غه كيرهك ديب اويلايدىلر. روسلر بو فرصتده طغزلاشوب آرچا، آنالق، تومن قاپقالرندن كرديلر. مسلمانلر اوشبو حالنى كورب بيك فاتى اورام آرالرنده صوغشور غه كرشدىلر. قلىچ سونگولرنك فور قىچ طاوشلرى كو كلر گه چغوب طوردى. كناز ايوان اوشبو صوغشده اوزى يوروب عسكرنى فزدر ايدى. فزانلر غلبه ايندىلر روسلرنى شهر دن قووب چغاردىلر. قلعه كريپوستينك كوب اورنلرى بوزولغان ايدى. آنى بيك تيز وقتده تمام ايتوب توزه تدىلر دشمانلرى بو اشكه آبدرادىلر.

فزاننك صوغشى كوني - روس قولينه توشوب منقرض اولوى - . برنچى اوكتابر كناز ايوان بتون عسكربنه: «يا فزانلرنك فانلر ينى اچهر مز، يا اوز مزنك فانمىزنى توگه مز» ديب

فوق العاده بر هجومگه حاضرله نورگه فوشدی. قزان قلعه لری آستینه داریلر فویدیلر. چوقرلر اوستینه کوپرلر سالوب کوب اورنلرینی آغاچ طاش سالوب نیگزله رگه کرشدیلر. ایوان قامای میرزا کبیلرینی «قزانلر اختیارلری ایله بیرلسونلر؛ همه سینی عفو ایته چکمن» دیب قزان خلقینه یهردی. قزانلر: صوغش سز بر قارشده بر بیرمیز. بز الله دن باشقه هیچ کمندنه عفو صورامیز» دیب جواب ویردیلر.

ایوان قزان قلعه سینک هر بر قابقاسینه زور کنارلرینی کوب عسکر ایله فویدی. هر بر عسکر آرتینه صافچی عسکرلر ده فویدی. ۲۲چی اوکنا برنک طاکی آتقاچ قلعه آستینه فویلغان داریلرغه اوت تورندیلر، قلعه کوککه کونه رلدی. قلعه اچنده آدملر حیوانلر بار ایدی. فیامت فویقان کبی بولدی، ایکنچی مرتبه کونه رتدیلر مونسندنه ۴۸ میچکه داری فویلغان ایدی؛ اولگیسندن ینه قاطی اولدی بتون تیره باق توتون، توزان ایله طولدی. تونون باصلور باصلماس روس عسکری هر طرفدن قزان اچینه هجوم ایتوب کردیلر. قزانلر الله! الله! دیب روسلارغه فشارشو طوردیلر، روسلار اوستینه بوره نه لر نه گه رتوب اسسی صولر فویا ایدیلر. روسلار اوراملر اچینه کردیلر. هر ایکی عسکر بر برینه آرا لاشوب بتدی. قزانلر روسلارغه نه یه سز فاتی دشمانلق ایله مقابله ایتدیلر، اولم حالنده یانقان بر قزانلی ده روسلارنی تشی ایله اولسه ده جراحته رگه طریشا ایدی. بتون اوراملر قان ایله طولدی. قزانلر نك شوندی شدتلی مقابله لرینه قارشو روسلار بتونله ی یومشی باشلادیلر، عسکر باشلنی کنار وارانینسکی، ایوانغه: تیز عسکر یهر یوقسه اش ناچار»

دېب خبر ايتدى. ايوانده ھېچ صوغشقا قاتشماغان ياڭى عسكر يېردى. روسلار نھايەسز كوبەيدى. قزانلر غايت آروب اچدەگى قلەغە صيينورغە باشلادىلر. روسلار بووقت شھرنىڭ يارطى مقدارن آغانلر ايدى.

شول آرادە يادكار خان اوزىنىڭ يقىنلرى ابلە شھر اورتاسىنە كېلدى. كوردى: روسلار بتونلەي صفلرىنى بوزوب، مغازىنلر اسكلادلر وانوب غنىمتلر آلو ابلە شغللەنەلر. روسلر موندى باي شھرنى كورگاچدە كناز ايوان ھم باشقا كنازلرنىڭ طبولرىنە دەقارامى آلتون كەش وباشقا ماللر آلورغە كرشكانلر ايدى. حتى مجروح بولوب اولم حالندە ياتقانلرىدە قوللرندىن كېلگان قدر مال قوچاقليلر ايدى. قزانلر موني كورگاچ برجان برتن كېي روسلارغە ھجوم ايتدىلر ھم بتونلەي جيگوب قووب چغارا باشلادىلر. ايوان بو حالنى كورب نى ايتەرگە دە بلىمى آبدرادى. پوپلر ابلە برگە ايك زور تەرىلرن آلوب اوزىنىڭ ايك ياقىن عسكرى ابلە يورى باشلادى. قاچقان عسكرنى اللە اسمى ابلە قورقتورغە كرشدى، پوپلر: كېرى قاچقان كشىلر دخى صوغشقا كرشمەسەلر دىندىن چقدىلر، دېب حكم ايتدىلر. روسلار ينە جيولدىلر. ينە بردن ھجوم ايتدىلر.

قزانلرنىڭ بو ساعتكە قدر مقابلە ايتوب طورولرى فقط بر يگتلك، فوق العادە بر بهادرلىق اشى ايدى. چونكە روسلار قزانلردن اون بيش مرتبە كوب ايدىلر. روسلرنىڭ اچلرندە، دىنن ملتن طانومى بلىمى طورغان، نھايەسز كوب تاتارلر صرغانوب خدمت ايتە ايدىلر. روسلر كوب بولغانلرى اوچون صوغش اورىندە بر فرقه آرسە

ایکنچی بر فرقه کیلوب هجوم ایتوب طوراً ایدی. اما قرانلرده
 عسکر بیک آز بولغانی اوچون هیچ حال جیمیچه، هر وقت هیچ
 حقسنر نيسز و طنغه هجوم ایتوچی روس عسکرینه فوق العاده
 حر یصلق ایله هجوم ایتوب طورالر ایدی. نهایت اوشبو ساعتده
 روسلار دین اسمی ایله بر نقطهغه جیولوب، تاتارلر ایله برله شوب
 فوق العاده بر قوت صورتن آلاچ، قرانلر روسلارغه قارشى طوراً
 آلامادیلر. روسلار زور مسجد یانینه کیلوب بتدیلر. اوشبو اورنده غی
 مدرسه ده بیک کوب شا کردلر بار ایدی. علمالر رئیسى شیخ الاسلام
 ملاقل شریفده شونده ایدی، جمله شا کرد و علمالر بردن روسلارغه
 هجوم ایتدیلر بیک کوبسى شهید اولدی. ملاقل شریف بر مقدار
 شا کردلر ایله مدرسه اوستینه مندی؛ شوندن توروب روسلار ایله
 قاطی صوغشوب، روسلار مدرسه توبه سندن سانچوب نوشروب
 جمله سنی اوتردیلر.

قرانلر آخر خان سرایی قلعه سینه کردیلر. قابقانی بیکله دیلر.
 بر ساعت مقدارنده اوشبو اورندن توروب مقابله ایتدیلر. کریوست
 اچنده گی بو قابقا محکم توگل ایدی، صوغشده واتلدى (چونکه قابقا
 صوغش اوچون باصالماغان ایدی)، روسلر شولای ایتوب بو خان
 قلعه سینک اچینه ده کردیلر. قلعه اچینک بر طرفنده خاتون قر، اوزلرینک
 عید کونلر نده کیه تورغان قیمتلی کیملرن کیوب جیولوب طورالر
 ایدی. اوشبو اورنده ینه بیک قاتی صوغش بولدی. بو وقت ایکی
 یوز مکدن آرتق صانالغان روس عسکرینه قارشو کوب قالسه
 اون مک مقدارنده قرانلر قالدی. (۱)

(۱) یعنی قران شهرنده گی قرانلر (بلغارلر)؛ بوغیسه قران مملکتینک
 باشقه شهرلر نده گی اوللرده غی خلقلر شول حالده قالدیلر.

مىسلمانلار روسلارنى بىگودن امىد اوزدىلار، اولكلار اوستىدىن قلعه اوستىنه مىندىلر روسلارغە صوغشنى طوقساتوب طورو ايله فىقردىلار. كىناز دىمىترى پالىتسكى، نى ايتورگە تله گانلارنى صورادى، ايتدىلار: «ايندى شهر سزنىكى اولدى. خانمىزنى سلامت كويگە آلگىز، سلامت كويگە ايوانغە طابىشركىز؛ اوزمىز مىدانغە چغامىز، الله اىچون ايكى آخر طامچى قانمىز آفغانغە قدر صوغشامىز!» يادكار خاننى، آناسى ھمدە خاننىڭ يىقىلارنىدىن وقزانلارنىڭ ايكى زورلارنىدىن زانىت مىرزا ايله برگە روسلارغە بىردىلار. مونىڭ صوگىندە اوزلارنى جان آياقى صوغشورغە كىرىدىلار. اوڭ ياقى صول ياقى روس عىسكىرىنە ھىجوم ايتوب، قزان يىلغەسى يانىنە توشدىلار. روس عىسكىرىنىڭ كوزى آلدىندە آغىر قوراللارنى طاشلاپ، اوستلارنى چىشىندىلر روسنىڭ آرغى باغىنە يوزوب چىقىدىلار، كىناز تورپىسكى ايله كىناز رومانسكى اوز عىسكىرلىرى ايله بولارنىڭ قارشولارنى چىقىدىلار. بو وقت قزان عىسكىرى بىش مىڭ ھىمدارنىدە بولسە بولور ايدى، بىك قاننى صوغشقا كىرىدىلار؛ اوزلارنىدىن نىچە اولوشلار ايله آرتقى بولغان بو ايكى قىر قىر روس عىسكىرلىرىنى ايكى آخىرى جانلارغە قالغانغە قدر اوتىروب بىردىلار. سازلىق اورنى ايدى. قارشولرىنە ىنە روس عىسكىرى كىلوب ىتدى. قزانلار بوگا قارامى دشمانلرىنىڭ صىقلرىنى ياروب يوللارنىدە دوام ايتدىلار، اورمان اچىنە باروب كىردىلار.

بو عىسكىر، شىردە قالغان خاتون وبالا چاغالرىنى اسىرلىكىدىن قوتلدىرو، دشماندىن اوچ آلو اىچون عىسكىر جىوب كىلورگە چىت اوللارغە كىتوب بارالرايدى. روسلار اگىر بو كىشىلار سلامت قالسەلر، شىرنىڭ اوز قوللارنىدىن كىتە چىگىن بلەلرايدى. كىناز ايوان،

میکولسکی، واسیلیف، شیریمیتوف اسمنده کنازلر قومانداسنده بولارغه کوب عسکر یبهردی. مونی کورگاج قزانلر روسلرغه ایله نوب ینه فارشو طور دیلر. نهاییه سز قوتلی دشمانلق، فوق العاده بهادرلق ایله صوغشیدیلر. روسلردن اوزلری قدر ایکی اوچ اولوش اوتروب، برسی قالمی وفات اولدیلر. مونک صوگنده روسلر شهر اچنده گی بارچه جانلی مسلمانی، قارتن یاشن خاتونن قزن قارامی، قلیچدن کیچردیلر. قلیچدن قالغان بر مقدار خاتون قزلرنی اسیر آلدیلر. مسجد و مدرسه لرنی یوروب یورتلرغه اوط تورتدیلر. اوشبو کون بر یوز اون اوچ یاشنده اولغان قزان حکومتی منقرض اولدی.

(۱۵۵۲ میلادی اوکتابر ۲؛ ۹۵۹ هجری شوال ۲۴) (۱)

قزان دورنده بلغارلر - کناز ایو اننگ فتحی -
 فتحدن صوگ - . بلغارلرنک قزان اسمی آستنده غی حیاتلری
 مطلقا تاتار خانلری - چنگز بالالرنک جیلی آرقاسنده بولدی.
 تاتارلر دورنده ایدل - قپچاق تورکلری، تمام معناسی ایله، برگه
 قاتناشدیلر، بلکه اوشبو سبیدن بلغارلرده ایدل توبه ننده گی قپچاقلر

(۱) قزان خانلرنک روسلر ایله اولغان واقعه لرنه عائد معلوماتنی
 کارامزبندن آلدق؛ موندن باشقه روسچه اثرلردن هم مراد افندی
 ناربخندن و مستفاد الاخباردن بعض سوزلرگه آندی.
 قزان تاریخی حقنده روسچده ریچکوف، لیزلوف، فوکس، چیرنوف،
 زاگوسکین، ریوشکین، باجانوف کییلرنک اثرلری بار؛ بولار شول
 صوغشلرنی تیک تورلی واریانتلرده غنه سوییلر. مهمرک اثرلر، فیرشوف
 شیستا کوف، ماژاروفسکی، زارینسکی کارصا کوف، ویلیامینوف، زبرنوف،
 شیپلافسکی، پینیگین، احمر ف کییلرنک اثرلریدر.

ايله نلده نى ياقنلاشديلر. لىكن بلغارلر طبيعت جەتتىدىن ھەمان ايلكىگى بلغارلر ايدى. آلار تاتارلر، قىچاقلر كىيى، قاتى، كىسكىن طبيعتلى صورتقە ايلەنمەگانلر ايدى. شونىڭ، اوچوندە آلارنىڭ بو قزان اسى ايلە ايتىكان نى ھەم توبلى حرىكلرىن تاتارلر نفوزىدە بولغان اش دىب ايتورگە كىرەك بولا.

بلغارلرنىڭ قزاندىغى اشلىرىنىڭ توبلى وقتى ابراهيم خان وقتىدىن اوزا آلمادى؛ آنىڭ وقتىدە قىمتىن بوغالتىدى؛ آندىن سوڭ قزاندى بىر توبلى قوت ظھور ايتىمەدى. قزاننىڭ اوز استىقلالىن بو ۱۵۵۲نجى يىلغە قىدر صافلاب كىلوى مطلقا خلقىنىڭ، بلىكەدە رىياسىندەگى تاتارلرنىڭ زور يىكىلىگىدىن ھەم دىن غىرتى سىبىندىن اولدى.

قزاندى سىياسى مسئلەلردە چىغوب طورغان اخىلاقلر سىبىلى قزان يىلىرى آراسىندە، عاقىبتى قورقنچلى بولغان، اوزلىكسىز نزاعلر دوام ايتىدى. شوندى اخىلاقلارغە مەلىكىلىرىن، وپنلرىن قىربان ايتە آلدى يورگان كىشىلر كوب ايدىلر. روس كىنازلرىنە باردىلردە، خىصلرىنى طوزدرىغە قزاننى بتوررگە ياردىم ايتىشدىلر. قزاندى استىقلال، وپن ملىت حامىلىرى بىك آز ايدىلر؛ حالبو كە عىن شول وقتىدە روس عىسكرى اوزىنىڭ نىھايەسىز كوبلىگى اوستىنە حسابسىز كوب قىچاق، تاتار، بلغار عىسكرلرىنە مالك ايدى. بو حالدى بىر قزان حكومتىنىڭ بو زور قوت الدىدە بىر نىھايەگە ايرىشەچكى طبيعى ايدى. قزاننى فتح ايتونى ايۋان غىروزنى اوزى اشلىمەدى؛ تىك تىمام اسبابلر جىولوب بىكىلىنىڭ سوڭىدە، قزاننىڭ - بلغارنىڭ اوز استىقلالىن بوغالتىرى ايۋان غىروزنى وقتىنە توغرى كىلدى. يعنى بو حالنىڭ بىر واقع بولاچاغى نىچكىدە طبيعى ومعىن ايدى. ايۋان فتح ايتىمەسە آندىن سوڭى كىنازلر فتح ايتىكان بولورلر ايدى.

نیچکده بو فتح ایوان غه نصیب اولدی. بو حالنک کناز ایوان وقتینه توغری کیلوی، بزنگ ماضیمزنگ-تاریخمزنگ ایگ او کایسز نقطه سیدر. چونکه: ایوان بردن کناز لر آراسنده عقل و درایت ایله آیرلغان ذات توگل ایدی. بلکه اوزینگ خفتلگی ایله بتون روس تاریخنده بر یالغز اورنی توتا. اول اوزی مونک اوستینه فوق العاده بر دینی تعصب ایه سی ایدی. حتی اول صوگ و قتلرنده اوزنده بر روحانی قدسیتلر طابقان کبی بولا ایدی. هم اوزینگ اقتدارن شوندی خیالمرینه صرف ایتوب عین روس خلقینده جفالادی. اول قزان ایله صوگنی صوغشینه عسکر جیغانده تمام روحانی معنی ایله جیا ایدی. بو مرحمتسز، فاتی کوکللی پادشاه قوئلی دینی حسار تأثیرنده، اوز ظننچه کافر (نیویرنی) دینسز بولغان قزانلر، تاتارلر (۱) نك اسیر توشکان بالا چاغالرینی وضعیلرینی اوترندی، شهرنی یاندردی. شهرگه کرگاج کوب مسجدلرنی، عمارتلرنی طوزدرغه، بعض برلرن چیرکاولرگه ایله ندررگه فوشدی (۲). دینسز دیبظن ایتدی کی مسلمان خانلرینگ قبرلرینی طوزدروب سویه کلرینی آلدروب طاشلانندی (۳). (تیک، دشماندن صاقلانوب طورورغه

(۱) اورص خلقی اول زمانده قزانلرنی قزانلر Казанцы دیب آتاغان کبی، مملکته خانلق ایتوچیلر تاتارلر اولوغه قاراب، تاتارلر دیبده آتی ایدیلر. قزاننگ آنوی صوگده تاتار اسمی بلغارلرغه اسم بولوب قالدی. بو حقه بارون گاستاوزین، پینیگین، ایلمینسکی، میلیورانسکی، رادلوف وغیر عالمرنگ اثرلری قارالسون.

(۲) Рыбушкинъ نك Краткая исторія Казани دیگان

اثرنده جز ۱۰، ص ۸۵-۸۶

(۳) شولوق ریوشکین نك برنجی جلد ص ۳۵ ده.

اوكاي اولوون ظن ايتوب، سبونىكه بنا ايتدرگان و بوكونىكه قدر سلامت قالغان منارهنى قالدردى). مسلمانلرنىق قزانلرنىق اوز دىنبىنه خلاف دىب ظن ايتدىكى علمى اثرلرىنى كتابلرىنى يازولرىنى برسىنىده سلامت كويىكه آلوب قالمادى. اول زمانده بلم جهتنىدن بىگوك توبەن اورنده طورغان روس عسكرى، دىنسىز دىب اويلاقلرى قزانلرنىق اثرلرىنى برده قزغانمادىلر. شولاي ايتوب ايوان غوزنىنىق دىنى تعصبلىرى تحت تاثيرنده بزرگە تارىخىمىزنى، ماضىمىزنى كورسەتورلىق بر نرسەده سلامت قالمادى.

شونىق اوچونده، «فتح ايتلوى مقرر اولغان بو قزان، نىچىكده ايوان غوزنى قولنده فتح ايتلمىچە، يا آندن ايلك يا آندن صوك، مثلاً بارس غادونوف كىبى علم و عمراننى تقدير ايتە آلا طورغان برە ذات طرفندن فتح ايتلسە بىخى بولور ايدى» دىب ايتلەدر.

قزانىق تارىخى - قزان دورنده بلغار لردە معىشت - علم، علماء - اداره - . بلغارلرنىق تانارلر وقىندە هم قزان دورنده كى حاللرنىق هر ايكىسى بىك طومانلىدر. كىرەك بزننىق خلقنىق باشىنه كىلگان فوق العاده كوب تارىخى واقعهلر سىپىندن، كىرەك خلقنىق محكوم اولدىقى فوق العاده جهالتى قارانغىلى سىپىندن بزننىق اول ايسكى بابالرمز ايله بزننىق آرادە مخابره يوللىرى كىسلگان. يعنى آلاردن بزرگە تارىخى معلومات بىرلىق يازمه اثرلر نىلر قالمىغان. بزرگە تارىخىمىز حقىندە بىك ياخشى خبرلر بىروچى عرب، فارس محررلىرى قزان خانلىقلىرى وقتلرنده تمام طنغانلر ايدى. آلا ايله

قزان آراسىندە مەنسەپتە يوق ايدى ھەم آلاز اوزلر يەدە تەقریباً يوق ايدىلر (۱) .

بىزگە تارىخىمىزنىڭ اوشبو قەدىرىسىنى ابرشدر وچىلر روس رايونلر يەدە . آلاز روسلر ايلە قزانلر آراسىندە غى صوغشلىر نىلر ھەقىقەتە يازغالاب بارغانلر . بىزنىڭ تارىخىمىزنىڭ بو قزان خانلىغى قىسمىندە بولاردىن باشقا مەنبە يوقدۇر . بو ماناخلر قزانلرنىڭ شوندى صوغش ھاللىرىدىن باشقا ھاللىرىنە ھائىد سوز يازا آلمىغانلر . اوشبونىڭ اوچوندى قزان دورىدە گى تارىخىمىز ، روسلر ايلە ايسكى آرادە صوغشلىر فلانلرنى ھەكايەدن ھەبارت اولوب قالادۇر . ھەم شونىڭ اوچوندى مۇرخلر قزان خەلقلرنىڭ تىجارەت ، ھەيران ، مەدىنىت ، ھەلم ، مەعارفلىرى ھەقىقەتە بىر سوزدە سويلەمىزگە ياكە بىك آز سويلەرگە مەجبور اولغانلر . شولاي ايتوب قزانلرنىڭ داخلى ھاللىرى تارىخىدە بىك طومانىلى قالغان .

قزان دورىدە بلغارلر اوزلرىنىڭ مەبىشتلرىنى اوزگەرتمەدىلر ؛ اوللردە ، شەرلردە طوردىلر . شەھردە گىلر سودا و صناعت ، اولدە غىلر زراعت ، ھەيوان آصراو ، بىسال قورتى تەربىيەلەو كەبى كەسبلر ايلە شەغلەنە ايدىلر . شەرقى ياۋروپا ايلە آزيا تىجارەتندە واسطەلىق ايتدىلر . جاينى كون ايون آيندە ، بلغارە غى كىك اوك ، زور يارمىنىكەلرى بولا ايدى (۲) .

قزانلر اوز تىللىرىدە يازغانلر ؛ آزالرىندە ھەلملر بولغان ، ايك زور ھەلملرى دىن باشلىقلرى « سىد » دىب آنالغان . خانلر سىدلرگە

(۱) چونكى بو وقت ھەرب مەدىنىتى تەمام سونوب بىتكان ايدى .

(۲) بىزنىڭ بىبالرمىزنىڭ بو يارمىنىكەلرى بو كون مەكارچە

(نىزغارود) بىرمىنىكەسى اسمى ايلە دوام ايتە .

تعظيم ايتە، اول آت اوستىدە بولغاندە، خانلر كىلوب قولن اوبە تورغان ايدىلر.

مىكتەب و مىدرسەلرى بولغان . تاجىك ايرماغى (۱) (حاضرگى شەر دوماسى ھىم نىبىليوتىكە تىرەسى بولور) (۲) دىگان اورىندە، قزانلرنىڭ مىكىل كىتبخانەلرى بولغان اىكان (۳)، روسلر طرفىدىن ھلاك ايتلگان (۴). قزانلرنىڭ بىزنىڭ زىمانغە قىدر سىلامت قالغان بىر بىر ادبى ىلمى اثرلرى قالماغان . تىك شول اىلك گى مىدىت نىڭ جىلى اىلە، قزان آلغاندىن ۳۰ يىللر سوڭ يازلغان «نوارىخ بلغارىيە» اسمىندە بىر اثر ھىم شول زىمانلرغە ياقىن تالىف ايتلوى ظىن ايتلگان «داستان نسل چىنگىزخان و آقساق نىمور» دىگان بىر اثر، يا كەنى وقت تالىف ايتلوى معلوم اولماغان، لىكن مىجوسىلىكنىڭ قوتلى وقتلرىندە يازلولىرى بىلگىلى بولغان «بدوام»، «نصىحت الصالحىن» دىگان كىبى اثرلر بار.

بلغارلرنىڭ قزاندىن اىلگەرگى دورلرىنە عائد يازولى قىر طاشلرى، آقچەلرى نىلرى بىك كوب طابلا؛ لىكن قزان دورلرىنە عائد توبلى اثرلر كوب طابلى .

قزانلرنىڭ اىسكى تىللىرىنە عائد بىض لىتاپىسلردە يازلغان كىلمەلر ھىم اسملر بار . موندىن باشقە ىنە قزانلرنىڭ ھىم آلارنىڭ خانونلرىنىڭ، خانلرىنىڭ نىندى زور ادبى قوۋگە مالك بولولرىن آچق كورسەتە طورغان لىكن روس تىلىدە يازلوب قالغان بىر اثر بار . اولدە سىو نىبىكەنىڭ، قزاندىن سىبىر قالغان روس طرفىدىن يازلوب قالغان، زارىدر.

(۱) ، (۲) مراد افندى جلد ۲ ص ۱۵۴ .

(۳) ، (۴) مستفاد الاخبار جلد ۱ ص ۱۱۸ .

فزانده اداره اشلىرى همان بلغار دورنده گى صورت ايله كىلگان.
 مملكت اداره سى خلق هم بيلر (دؤورانلر) فولنده بولغان. بيلرنك
 زورلىرى «قاراچى» ديب، هم خان تيره سنده آنى صاقلاب يورى
 طورغانلرى «اولان» ديب آنالغانلر. مملكتنك تورلى طرفنده غى
 باشقرد، چيرمش، چواش، آر كىبى طائفه لر، هميشه اوزلرندن تعيين
 ايتلگان بيلر طرفندن اداره ايتلگانلر. آلا ر خانغه ياساق توله ب
 طورغانلر. مملكتده دين حرىتى همان ايلك گى بلغار وقتنده غى
 كىبى ايدى. تورلى فېن هم توركى قوملىرى اوزلرېنك تله گان
 عقېده لرىنى تمام اختيار ايله اعتقاد ايتوب تله گانچه دين عمللرىنى
 اجرا ايتلر ايدى.

برنجى جزئىك صوگى

فهرست

مقدمه ص ۲، ماخذلار ۴، مدخل-تورک خالقلىرى ۷.

I

بورونغى زمانده تورک خالقلىرى.

بورونغى تورکلرنىڭ معيشت ايتكان اورنلىرى-۱۰، ايسكى زمانده تورک جمعيتلىرى-۱۱، معيشتلىرى-۱۳، طبيعت و اخلاقلىرى-۱۷، دىن، حرف و قانونلىرى-۱۹، كورشى قوملىرى ايله مناسبتلىرى-۲۲، بورونغى تورکلرنىڭ ادبياتى و يازوللىرى-۲۳، تورک قاآنلىرى-۲۵، غرب طرفنده غى توركلر-۲۷، تورکلرنىڭ غرب طرفينه حركتلىرى-۲۹، توكبولر-۳۴، توركلر هم عربلر-۳۶.

II

اسلاميت هم توركلر.

(توكبولردن چىنگىزگە قدر)

اسلام مملكتلارنده توركلر-۴۰، غزنويلر-۴۴، سلجوقيلر-۴۵، اسلام مملكتنده توركلر - مدنيت - مليت-۴۹، اصل تورک يرنده قالغان توركلر-۵۴، اويغورلر-۵۷، اصلاؤيانلر-۶۴، خزرلر - قىچاقلر-۶۹، بلغار توركلرى-۷۶، قاراخطايلر-۹۰، چىنگىز ظهورى آلدندن مرکزده گى توركلر، ماغوللر-۹۴، چىنگىز آلدندن عموما توركلر-۹۷.

III

چنگز خان بيوك تورك حكومتى .

(ابلى قاآنلىق تىختى ماغوللار قولىدە)

تېمۇچىن نىڭ ياش ۋاقتى - ۹۸، تېمۇچىن قاغان بولدى - غلبەلەر - ۱۰۲،
 تېمۇچىن ايلە طوغرول خان ھەم نيوچىلەر - ۱۰۳، تېمۇچىن ايلە طوغرول
 خان آراسىنداغى ۋاقىئە - ۱۰۵، مەركىزىدەگى توركلەر تېمۇچىن قولىنى
 كۆرلەر - جاموقا - ۱۰۸، تېمۇچىن قاآن چىڭگىز بولدى - ۱۱۰، چىڭگىز نىڭ
 عىسكەر تەرتىبى - ۱۱۱، شىمالى قىتابىنى يەنى نيوچىلەرنى آلو - ۱۱۲،
 چىڭگىز نىڭ اسلام مەملىكەتلەرنىدە، غەربدەگى ۋاقىئەلەر - ۱۱۵، چىڭگىز خان نىڭ
 شەخسى، اشلەگان اشلەر - ۱۲۰، چىڭگىز نىڭ بالالار ۋاقتىدە ماغول
 مەملىكىتى - ۱۲۴، بيوك ماغول مەملىكىتىنىڭ بولنۇشى - ۱۲۹، ماغوللار
 تەئىرى ايلە تورك تىلى ۋادىياتى - ۱۳۰.

IV

دشت قىچاق ياكە آلتون اوردا مەملىكىتى

جوجى خان - ۱۳۴، باتۇ - ۱۳۵، بركە خان - ۱۴۲، مىنگو تېمۇر
 خان - ۱۴۶، تىدان مىنگو خان - ۱۴۷، تىلابغا خان - ۱۴۷،
 طوقتامش خان - ۱۴۸، اوزبەك خان - ۱۵۰، جانى بەك خان - ۱۵۷،
 بېردى بەك خان - اختلال - تورلى خانلار - ۱۶۱، دشت قىچاق
 قوتىنىڭ ايدىل بوينىدىن سەردارىا بوينىدە كوچۇ - ۱۶۲، ماماي
 مىرزا - ۱۶۳، كولىكوا سوغشى - ۱۶۴، توقتامش خان - ۱۶۶،
 توقتامش نىڭ موسقوۋاغا ھۇجۇمى - ۱۶۹، تېمۇر نىڭ ايلە توقتامش خان
 آراسى بوزولو - ۱۷۰، توقتامش، ايدكو، تېمۇر قىلىق، تېمۇر نىڭ - ۱۷۲

تيمرلنك نىڭ توقتامش خاننى يىكوب بتون دشت قىچاقنى ھلاك
 ايتووى - ۱۷۴، ايدكو، توقتامش ۱۷۵، توقتامشنىڭ صوڭ
 كونلرى - ۱۷۶، ايدكو ميرزا تصرفندە خانلر - ايدكو ميرزانىڭ
 روسياغە ھجومى - ۱۷۸، آلتون اوردا تىختندە توقتامش خان
 بالالرى - ۱۷۹، الوغ محمدخان - ۱۸۰، سىد احمدخان - ۱۸۳،
 دشت قىچاق مملكتىنىڭ انقراضى - ۱۸۷، سراينىڭ صوڭغى كونلرندە
 ھم صوڭندە تاتارلر - قىچاقلر - ۱۸۸، سراينىڭ صوڭغى كونلرندە
 قىچاق مملكتى ھم بتون سىبىريا - ۱۹۱.

۷

تاتارلردن صوڭ بلغارلر - قزان خانلىغى

(بلغار خانلىغندە تاتارلر)

بلغارلر تاتارلر تصرفندە ھم تاتارلردن صوڭ - ۱۹۴، قزان
 شەرى - ۱۹۷، الوغ محمد خان - ۱۹۹، واسىلىنى اسىر
 آلوى - ۲۰۰، محمود خان - ۲۰۳، ابراهيم خان - ۲۰۴، الھام -
 خان - ۲۰۷، محمد امين خان - ۲۰۸، ماموق خان - ۲۰۹،
 عبد اللطيف خان - ايكىنچى مرتبە محمد امين - ۲۱۰، شىخ على
 - ۲۱۵، صاحب گرى خان - ۲۱۶، صفا گرى خان - ۲۱۹،
 جان على - ۲۲۴، ايكىنچى مرتبە صفا گرى - ۲۲۵، يىنە
 شاھ على - ۲۲۸، يىنە صفا گرى خان - ۲۲۸، سيونىيىكە اوتامش
 گراى - ۲۳۰، سيونىيىكە، اوتامش گرى نىڭ اسىر بولوى - ۲۳۵،
 اوچىنچى مرتبە شاھ على - ۲۳۸، يادكار خان - ۲۴۴، كىناز
 ايوان نىڭ قزانغە سفرى و صوغشى - ۲۴۶، قزاننىڭ صوڭغى كونى -
 روس قولىنە توشوب منقرض اولوى - ۲۵۱، بلغارلر قزان
 خانلىغى وقتندە - ۲۵۷، قزاننىڭ تارىخى - علم - علماء - تل
 وادىيات، ادارە - ۲۶۰.

بعض اورنارغہ عائد بیک مہم تصحیحی

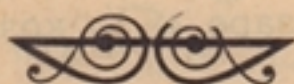
۲۹ ص دہ گی ۱ نومرلی حاشیہ گہ: ایرانلر اوزلرینہ بیک آز معلوم بولغان اورتا آریا خلقینہ «ساق» دیگان کبی، گریکلردہ بو اورتا آریا یاقلرندہ غی اوزلرینہ معلوم بولماغان خلقلرنی «اسکیف» دیب آتیلر ایدی. В. В. Григорьевъ ننگ Оскиескомъ народѣ Сакахъ دیگان اثرندہ. ص ۹۴ - ۹۵.

۶۹ ص دہ ۲ نومرلی حاشیہ دہ: خزر اسمی ملی اسم توگلدر دیگان سوز اورنینه: خزر اسمی ملی اسمدر. بو اسم میلاد دن بیشنچی عصر ارمن مؤرخ موسی خارینسکی ننگ تاریخندہ برنچی کتاب، ۵ نچی بابدہ ذکر ایتلگان. خزرلرنی عرب و گریک مؤرخلری خزر دیب، روس لیبتاپسلری козаръ یا کہ козаре دیب، یہود مؤرخلری козаръ یا کہ: косаръ دیب بورونلر. بو حقدہ А. Я. Горкави Сказаніе еврейскихъ писателей о хозарахъ и нنگ хозарскомъ царствѣ دیگان کتابندہ. ص ۲۸۱ هم ۷ - ۳۰۴ قارالسون.

۹۲ ص دہ ۹ نچی سطرده خطایلر سوزی قضایلر دیب اوقولسون. ۱۶۶ ص دہ ۱۴ سطرده عائد اوشبو حاشیہ قالغان: توقتامش خاننگ تولى خواجه اوغلى بولوى ثابتدر. پرافیسسور Эрдманъ توقتامش بن تولى خواجه دیب یازلغان ایسکی قیمتلی چناباق تابقان. بو حقدہ Зап. Имп. Arch. общ. ۳ نچی جلدندہ (۱۸۵۰ نچی یلفی) переч. ۱۰۸ دہ засѣд. صحیفہ قارالسون.

۱۹۷ ص ۱۷ نچی سطر لرغه عائد اوشبو حاشیه توشوب فالغان:
 تاتارلردن ایلگاری قران اسمی تقریباً بر یا که شهر یا که جلغه اسمی
 بولوب بار ایدی. کمنکی ایکنی معلوم بولماغان برلینتاپیس ده: «۱۱۶۴ نچی
 یلده کناز بوری، بلغارلر اوستینه بارغان وقتده، قران بلغارلرینه توغری
 کیلدی» دیگان. ایسکی قراننگ بناسی بیاتو خانغه نسبت ایتوله. بوسی
 حقنده قرانده اسیر بولوب تورغان روسنگ بازغان تاریخمنده
 ص ۱۰ - ۱۴ قارالسون.

کتابده شاه علی اسمی شیخ علی دیب یازلغان کوبیگه قالدردی.
 درستی شاه علی در. قبر طاشلرنده هم خلق نلنده شاه علیدر.

یورک تورک - مانعوت قانلغی

میلادی ۱۳۰۰ سنلر د

بیلکه قآن هیکلندن نمونه.

(۳۹ صحیفه گه علاوه)

= ایسکی تورک یازوی ایله =

41 42 43 : 44 45 46 : 47 48 : 49 50 51 : 52 53 :
 54 55 56 : 57 58 59 : 60 61 62 : 63 64 65 : 66 67 68 :
 69 70 71 72 : 73 74 75 : 76 77 78 : 79 80 81 : 82 83 84 :
 85 86 87 88 : 89 90 91 : 92 93 94 : 95 96 97 : 98 99 100 :
 101 102 103 : 104 105 106 : 107 108 109 : 110 111 112 : 113 114 115 :
 116 117 118 : 119 120 121 : 122 123 124 : 125 126 127 : 128 129 130 :
 131 132 133 : 134 135 136 : 137 138 139 : 140 141 142 : 143 144 145 :
 146 147 148 : 149 150 151 : 152 153 154 : 155 156 157 : 158 159 160 :
 161 162 163 : 164 165 166 : 167 168 169 : 170 171 172 : 173 174 175 :
 176 177 178 : 179 180 181 : 182 183 184 : 185 186 187 : 188 189 190 :
 191 192 193 : 194 195 196 : 197 198 199 : 200 201 202 : 203 204 205 :
 206 207 208 : 209 210 211 : 212 213 214 : 215 216 217 : 218 219 220 :
 221 222 223 : 224 225 226 : 227 228 229 : 230 231 232 : 233 234 235 :
 236 237 238 : 239 240 241 : 242 243 244 : 245 246 247 : 248 249 250 :
 251 252 253 : 254 255 256 : 257 258 259 : 260 261 262 : 263 264 265 :
 266 267 268 : 269 270 271 : 272 273 274 : 275 276 277 : 278 279 280 :
 281 282 283 : 284 285 286 : 287 288 289 : 290 291 292 : 293 294 295 :
 296 297 298 : 299 300 301 : 302 303 304 : 305 306 307 : 308 309 310 :
 311 312 313 : 314 315 316 : 317 318 319 : 320 321 322 : 323 324 325 :
 326 327 328 : 329 330 331 : 332 333 334 : 335 336 337 : 338 339 340 :
 341 342 343 : 344 345 346 : 347 348 349 : 350 351 352 : 353 354 355 :
 356 357 358 : 359 360 361 : 362 363 364 : 365 366 367 : 368 369 370 :
 371 372 373 : 374 375 376 : 377 378 379 : 380 381 382 : 383 384 385 :
 386 387 388 : 389 390 391 : 392 393 394 : 395 396 397 : 398 399 400 :
 401 402 403 : 404 405 406 : 407 408 409 : 410 411 412 : 413 414 415 :
 416 417 418 : 419 420 421 : 422 423 424 : 425 426 427 : 428 429 430 :
 431 432 433 : 434 435 436 : 437 438 439 : 440 441 442 : 443 444 445 :
 446 447 448 : 449 450 451 : 452 453 454 : 455 456 457 : 458 459 460 :
 461 462 463 : 464 465 466 : 467 468 469 : 470 471 472 : 473 474 475 :
 476 477 478 : 479 480 481 : 482 483 484 : 485 486 487 : 488 489 490 :
 491 492 493 : 494 495 496 : 497 498 499 : 500 501 502 : 503 504 505 :
 506 507 508 : 509 510 511 : 512 513 514 : 515 516 517 : 518 519 520 :
 521 522 523 : 524 525 526 : 527 528 529 : 530 531 532 : 533 534 535 :
 536 537 538 : 539 540 541 : 542 543 544 : 545 546 547 : 548 549 550 :
 551 552 553 : 554 555 556 : 557 558 559 : 560 561 562 : 563 564 565 :
 566 567 568 : 569 570 571 : 572 573 574 : 575 576 577 : 578 579 580 :
 581 582 583 : 584 585 586 : 587 588 589 : 590 591 592 : 593 594 595 :
 596 597 598 : 599 600 601 : 602 603 604 : 605 606 607 : 608 609 610 :
 611 612 613 : 614 615 616 : 617 618 619 : 620 621 622 : 623 624 625 :
 626 627 628 : 629 630 631 : 632 633 634 : 635 636 637 : 638 639 640 :
 641 642 643 : 644 645 646 : 647 648 649 : 650 651 652 : 653 654 655 :
 656 657 658 : 659 660 661 : 662 663 664 : 665 666 667 : 668 669 670 :
 671 672 673 : 674 675 676 : 677 678 679 : 680 681 682 : 683 684 685 :
 686 687 688 : 689 690 691 : 692 693 694 : 695 696 697 : 698 699 700 :
 701 702 703 : 704 705 706 : 707 708 709 : 710 711 712 : 713 714 715 :
 716 717 718 : 719 720 721 : 722 723 724 : 725 726 727 : 728 729 730 :
 731 732 733 : 734 735 736 : 737 738 739 : 740 741 742 : 743 744 745 :
 746 747 748 : 749 750 751 : 752 753 754 : 755 756 757 : 758 759 760 :
 761 762 763 : 764 765 766 : 767 768 769 : 770 771 772 : 773 774 775 :
 776 777 778 : 779 780 781 : 782 783 784 : 785 786 787 : 788 789 790 :
 791 792 793 : 794 795 796 : 797 798 799 : 800 801 802 : 803 804 805 :
 806 807 808 : 809 810 811 : 812 813 814 : 815 816 817 : 818 819 820 :
 821 822 823 : 824 825 826 : 827 828 829 : 830 831 832 : 833 834 835 :
 836 837 838 : 839 840 841 : 842 843 844 : 845 846 847 : 848 849 850 :
 851 852 853 : 854 855 856 : 857 858 859 : 860 861 862 : 863 864 865 :
 866 867 868 : 869 870 871 : 872 873 874 : 875 876 877 : 878 879 880 :
 881 882 883 : 884 885 886 : 887 888 889 : 890 891 892 : 893 894 895 :
 896 897 898 : 899 900 901 : 902 903 904 : 905 906 907 : 908 909 910 :
 911 912 913 : 914 915 916 : 917 918 919 : 920 921 922 : 923 924 925 :
 926 927 928 : 929 930 931 : 932 933 934 : 935 936 937 : 938 939 940 :
 941 942 943 : 944 945 946 : 947 948 949 : 950 951 952 : 953 954 955 :
 956 957 958 : 959 960 961 : 962 963 964 : 965 966 967 : 968 969 970 :
 971 972 973 : 974 975 976 : 977 978 979 : 980 981 982 : 983 984 985 :
 986 987 988 : 989 990 991 : 992 993 994 : 995 996 997 : 998 999 1000 :

بیلکه قاغان هیکلندن نمونه

= عرب حروفاتی ایله =

(۱) ته گری ته گ ته گریده بولمیش تورک بیلکه قاغان بوودکه اولورتم. صابممن نو که تی اشیدگیل اینیسیگو نیم اوغلانم، بیر یسکی اوغوشم بودونم و بهرهبیه شادابمت به گلهر ویریا تارقات بو یوروق به گلهر اوتوز (۱۲ علامت).

(۲) توفوز اوغوز به کلهری بودونی بوسابممن ادکوتی اشید فاتغ دی تسکلا! ایلکه رو کون توغصه (ة)ا، بهر گهر و کون اوتوصنکار و کون باتسمنکار ویر غار و تون اوتوصنکار و آندا ایچره کی بودون قو (پ) م ا کتا کورور ا انچا بودون.

(۳) قوب ائدیم، اولماتی آییغ یوق تورک قاغان اوتو که ن یسش اولور سار آلته بوک یوق، ایلگهر و شان دوک یاز نقاته گی صوله دیم و تالویقا کیچیک ته گمه دیم و بهر گهر و توفوز ارسه نکه ته گی سوا دیم توپو صاتکه کیچیک ته گمه دیم و قور یغار و یانچو اوگور.

(۱) موندغی حرفلر مرحوم قبوم ناصری ننگ «انمودج» اسملی تاتارچه صرفنده صحیفه ۳-۵ ده اختیار ایتکان املاسی ایله یازلدی. «و» اکادیمیا ناکسنگ «y» حرفینه، «و» حرفی «y» گ، «و» حرفی «o»، حرفینه، «و» حرفی «ö» حرفینه مطابق اولورلر. قبوم ناصریده بولماغان حرفلردن «و» هم «ی» اکادیمیانگ «bi» حرفینه هم «و» ایله «ی» حرفلری اکادیمیانگ «i» حرفینه مطابق اولورلر. بو کونده استعمال ایتونه تورغان «e» اکادیمیانگ «ä» حرفینه مطابق بولور.

بیلکه فا آن هیکی نمونه سینک

= ایدل بویی تور کچه سینه تر جمه سی =

- (۱) «کو کنگه اوخشاش. کو کده توغان، نور کنک ملی قاغانی»
 (اسمنی قبول ایتوب) مین بو کون او توردم (نحتکه). منم سوز منی
 آخرینه قدر طیکلا گز (سز) منم یاش قیرداشلم هم او غلانلم،
 سز منم ایبداشلم هم منم ملتیم، ای سز او گده طورغان شادیت
 بیگیلر! ای سز صولده طورغان تارقات بو یروک بیگیلی، سز او توزلر!
 (۲) ای توفوز اوغوز خلقلری هم بیلری سز منم سوزمه
 بخشی هم اخلاص ایله قولاق سالکز اعتبار ایتکز! آلدده، (کون
 چغشده)، او گده (کون اورتاسی طرفنده)، آرتده (کون باتش
 طرفنده)، صولده (تون اورتاسی طرفنده) - شونده طورغان همه
 ملتلر، خلقلر منم قول آستمددر؛ شول قدر خاق (مینک).
 (۳) قطعیا نوز و دوم، (نیک) شول وقتده قاچان تورک قاغانی
 اوتکون خلقنده (Черни) هیچ شهر تلی مملکتکه خواجه بولا
 آلمی او طورغان وقتده تورک جمعیتلر نده هیچ اویات فالماغان
 وقتده. آلفه (یعنی کون چغشقه) مین عسکر ایله شانسدونغ یو
 صحراسینه قدر باردیم. دگزگه بیک آزغنه بارب یتدم. او گغه
 (یعنی جنوبکه) مین عسکر ایله توشاشدن توفوز ارسنگه قدر
 کتدم تبته بیک آزغنه یتدم. آرتقه (مغربکه) اینچو یلغاسینی
 اوزوب عسکر ایله توتاشدن... گه قدر باردیم (۱)

(۱) بواثرلر حقند، بخشی و تفصیلی معلومات آلور اوچون رادلوفنگ
 Труды орхонской Экспедиции دیگان مجموعهلرن هم ملیوراسکی
 Память въ честь Кюль Тебинь دیگان اثرلرن قارارغه کیرهک.

قوداتقو بیلک نمونه سی

= عرب خروفاتی ایله =

تیگب اوغری یالغان آنی آلغای سوس.

کیشهن اول کیشیکه بیلک هم اوغوش

کیشهنلک یاراقسزفا بارماس اوغوش.

سه و کره ک آدین اول کیشهنلک تودار

که ره کلک آدین، کور، کوداسلیک تودار.

کیشهنلیک کور همیشه که ره کچه یوریر،

توشافلق (آت) تورماس نیله کچه پاریر.

اوغوش اول سکا اُتکو اتلق آداس،

بیلک اول سکا که ت پاغیرزاق قاداش.

بیلیکسزگه قیلغی قیلینجی یاغی

آدین بولماساتپ پو ایگی چوغی.

موکارما گز ادو کلدی تور کچه ماصال،

اوغیغل مونی سه ن! کوکل اوککه آل!

(۱) قوداتقو بیلک رادلوف طرفندن ۱۸۲۱ هم ۱۹۰۱ هم ۱۹۱۰ سنه لرده زور قولده ۴ جلدلک بولوب یازما وباصمه صورتند. اویغور حرفلری هم ا کادیمیا حرفلری، نسیجه ترجمه س، مفصل شرحلری مقدمه لر ایله مکدن آرتق صحیفه لرده نشرایتلسکان. قوداتقو بیلک دن آلدقمز بونمونه رادلوفنگ ۵۸۴۳. ۱۴۳۹ م د، هراند، یازلغان قوداتقو بیلک نسیخه سندن آلوب نشر ایتسکان فاکسمیلیه سیگ ۲۱ نچی صحیفه سندن آلدی. توبه ننگه توشکان سطر لر صولدن اوکغه نابا، اما کول نسکین یازونده اوکدن صولغه نابا اوقولور لر.

«او غوشلىق كيشىگە اشىدىپ او غوش،

بىلىكسىز كيشىگە آدى تەب سو گوش.
بىلىكلىككە پىلكى تو گل تون آش اول،
بىلىكسىز كە قىلىنچى ياوز قولداش اول»
او غوشلق كە زەر اوبكە، اوستون يرات!
بىلىكلىك بازار پوشما، اتكو خيل آت.
پو ايگو پىله اشكە ياقما ابه!
قالى ياقسه قىلداك تىرىكلىك يابا.

او كونچلك پولور توتقى اوبكە ايژى،
ياز وقلق پولور ايشته پوشسا كيژى،
آموللوق كەرەك نەرگە قىلغى او كغای،
اوروكلوق كەرەك پەككە توقسا كون آى،
آموللوق كەرەك هم سىلىكلىك كەرەك،
او غوشلىق كەرەك هم بىلىكلك كەرەك.

قوداتقو بیلک نمونه سینک

= ایدل بوی تور کچه سینه ترجمه سی =

اگر آکا اوغری یا که بالغانچی تبسه آنی سوزی فوتقارر.

بلک ایله عقل، کشیگه طیناق (کیشه ن) در.

(طیناقلی) کشه نلی آت یاراقسز اورنغه گرمی

سویو کلی آتی کشه نده توتار.

کیره کلی آتی کوتو یاننده توتار.

کشه نلی آت قاراب کیره ک اورنغه غنه یورور؛

بوش آت تیک تورمی تله گان باغینه کیته.

عقل سینک ایدکو توغری ایددش.

بیلک اول سیکا شفقتلی قار داش.

جاهلکه بار طبیعتی قیلونشی دشماندر

اگر آنک باشقه دشمانلری بولماسه بو ایکاو هر وقت دشمانی بولورلر.

موکار تورک مقالی موافق کیله،

مونی اوقی کولکله آل!

«بیلکلی کشیگه هر ایشکانی عقل،

جاهلگه حتی اوز اسمیده سو گوش.

بیلکلی گه بیلک کیم (طون) هم آش،

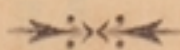
بلکسز که بار قیلونشی یامان دشماندر.»

عقلانی اوپکه نی کیچهر، هم سین آنی یراق قیل

بیلکلی قزولغنی باصار. هم آکا ایدگو آت لائق.

بو ایکه و برله آشغوب بر اشکه کرشمه

آلارنی قیلساک اوزکنی هلاک ایتسک.

قوبلاى يازوى ايله يازلغان يارليقنىڭ مانغولچە سندن ۹ يول.

= عرب حروفاتى ايله =

- (۱) خانوسو - دور. (۲) خانغ تاي - خيوى - جى مانو.
- (۳) چەرىگود - ون نوياددا چارىك آرنا بالاغادون دارو
- غاسدا ناياددا ايماق اймаغودون (۴) اوتوگوچى يورچىخون
- يابوخون ايجينه ايرگه نه دولغاخوى. (۵) اى جى. (۶) خانو
- جارليقدر. دو بيدار كه ئود سېنىش يود آليا آلباخو بچىرى اولو
- اوزەن (۷) تەگرى ايكي جالبارىجو ابروگه - اوگون آتوغاى
- كه كسەن. (۸) جارليغون يوصاغار آليا آلبا خويىرى اولو
- اوزەن. (۹) تەگرىگه جالبارىچى ابروگەر اوگون آتوغاى گەن.

يارليقنىڭ اوشبو ۹ سطرىنىڭ

= تر كچه ترجمەسى =

- (۱) خانلق عظمتى ايله. (۲) ايمپراطور يتسا بزنىڭ سوزمز.
- (۳) چرو (عسكر) باشقلىرىنە هم چرو كشىلىرىنە، شەرهم اويماقلىرىنى
- قاراوچى. (۴) باشقلىرغە، اوتوب يورگوچى (مسافر) لرگە، ايلچى
- بولوب يورو گوچىلرگە هم خلق غە ايتلىگان (۵) سوز. (۶) ن
- يارليغىدر: دو بيدلر، ار كه ئودلر، سېشى يودلر هيچ - آلم
- (خراج) هم خدمت كورماينچە (۸) تەگرىكه يالوارەشى، يىخشى
- دعا قىلوچى بولورلر. ايتولىگان (۸) يارليغىغە موافە هيچ بر آلم
- (خراج) هم خدمت كورمەينچە. (۹) تەگرىگە داواروچى، يىخشى
- دعا قىلوچى بولورلر.

تيمور قتلخ خان نىڭ يارلىغى (۱)

= عرب حروفاتى اياھ =

تيمور قتلخ سوزم:

اوڭ قول سول قول نىڭ اوغلانلىرى غە آڭلاتو ادگو باشلىق
 مڭ يوز اون بىكلىرى گە ايكى ايچكى كندلىرىغە قاضى مفتى لارىغا
 مشايخ صوفى لارىغە ديوان بتكىچى لارىگە تمغاچى ترناقچى لارىغە
 يورت ايشلانچى يولار آچىچى لارىغە بو كاول توقتاوول لارىغە
 يامچى شوسرنچى لار قوشچى بارسچى لارىغە كىمكىچى كوپر كچى لارىگە
 بازاردا طورغانلىرىغە بويارلىغ توتاتورغان محمدنىڭ اوياب اتاللىرىنى
 بورونغى كچكان ساين خان چاغى دن بيرلى بير يارلق راست
 تارخانلىق يوسونى جايوروب آتاسى حاجى بيرام خواجەنى بىزنىڭ
 خان آغالارمز سيورغان طرخان قىلغان جر كاسين اڭلاتا اوتىدى
 ايرسا اوتولين يوب كوروب محمد بىزنىڭ سيورغان بولوب
 تورسون دىدىكمز بو كوندن ايلىگار و قىريم برله قىرىق بىرىنىڭ
 طرخانى سادات آتلىق كندىنىڭ جوارندا بورونغى زماندن بىرو
 طرخان بولغان اوندىنچى قلاسى بيلا مشهور بولغان قلاسى
 شرفالە يوسونى جابر سولارى بيلا محمدنىڭ اوغلانلىرى اينكىچى
 حاجى محمد و محمودنى آزاد و ترخان بولسون. (۲)

(۱) بو بارلىق بو اورنده بارطىلاشقنە آلتىدى. تمام كوېگە عبارەسى
 و ترجمەسى هم شرحى ابلە تىزىن غاوزىن، بيرىزىن، صابلوكف، آلاين،
 گرىگورىف، صاوبىلف كىي دانلرنىڭ اثرلرنىڭ آلوب «قچچاق - آلتون
 اوردا حكومتىنىڭ داخلى توزولوشى» اسمى ابلە بازغان اثرمزدە نشر ايتەرمز
 ان شاه الله.

(۲) اسكى تورك، هم اويغور، قوبلاي بازولرن شرح ايتوب عرب
 حروفات ابلە آلارنىڭ تلمزگە مناسبتلىرىن بيان ايتوب بازغان كاغدلىرىنى
 انشاء الله بر كتاب صورتندە نشر ايتەرمز.

تنبیه: خریطه دهغی «۱۳۰۰ سنه لرده» دیگان سوزنی «۱۳ نچی
عصر نك آخرینه تابا» دیوب او قورغه کیرهک.

صوگ.